

В.С.Цітоў

Этнаграфічная СПАДЧЫНА

Беларусь
Краіна і людзі

В.С.Цітоў
**Этнаграфічная
СПАДЧЫНА**

Беларусь. Краіна і людзі

2-ое выданне

МІНСК «БЕЛАРУСЬ» 2001

УДК 39(476)(091)

ББК 63.5(4Бел)

Ц 74

Цітоў В.С.

Ц 74 Этнаграфічная спадчына: Беларусь: Краіна і людзі/
В. С. Цітоў. — 2-ое выд. — Мн.: Беларусь, 2001. — 208 с.: іл.
ISBN 985-01-0372-8.

Кніга дае асновы этнаграфічных ведаў пра беларускі народ (этнас) і яго старажытную культуру. Першая частка знаёміць чытача з асноўнымі паняццямі ў этнаграфіі, асаблівасцямі этнагенезу і этнічных працэсаў на Беларусі, з яе геапалітычным становішчам і этнічнай тэрыторыяй, а таксама з міжэтнічнымі сувязямі і стасункамі з суседзямі (рускія, палякі, украінцы, літоўцы) і іншымі народамі (яўрэі, татары, цыганы), што здаўна пражывалі на Беларусі. Гісторыка-культурная спадчына розных краёў-рэгіёнаў адрозніваецца багатымі фарбамі і паўстае перад намі як жывое дрэва, вечна пульсуючая крыніца народнай творчасці і духоўнай энергіі. Асобная ўвага ўдзяляецца беларускаму замежжы.

Кніга багата ілюстравана. Адрасуецца ўсім тым, хто цікавіцца гісторыяй і культурнай спадчынай народа, пойдзе на карысць і студэнтам, гвоткоўнам-краязнаўцам, вучням старэйшых класаў.

УДК 39(476)(091)

ББК 63.5(4Бел)

ISBN 985-01-0372-8

© Цітоў В. С., 1996

© Выдавецтва «Беларусь», 1996

УВОДЗІНЫ

Этнаграфія — навука аб народах-этнасах, іх паходжанні і жыццядзейнасці, быце і культурных традыцыях. Кожны народ мае ўласную гісторыю і культурную спадчыну, якая ўвасобіла шматвяковы працоўны вопыт, духоўныя памкненні і творчы плён многіх пакаленняў. Народ заўсёды быў сапраўдным творцам і носьбітам нацыянальных традыцый, якія ён рупліва захоўваў і ўзбагачаў, перадаючы як святыню ў спадчыну сваім нашчадкам. Нягледзячы на неспрыяльныя гістарычныя ўмовы, што не раз ставілі беларускі народ на мяжу генацыду і вынішчэння, яго традыцыйная культура, маючы здаровыя карані, пасля чарговай навалы зноў і зноў адраджалася на папалішчах і буяла маладымі парасткамі, выяўляючы жыццяздольнасць, унутраную пругкасць і багатую лакальную разнастайнасць.

Этнаграфія — гэта слова грэчаскага паходжання: *éthnos* — племя, народ, *grápho* — пішу, даслоўна — «апісанне народаў». У апошнія гады паралельна з гэтай назвай у спецыяльнай літаратуры ўсё часцей ужываецца тэрмін «этналогія», што вызначае этнаграфію як тэарэтычную дысцыпліну ў адрозненне ад апісальнай (*ethnos* — народ, *lógos* — вучэнне, навука). І той і другі тэрміны маюць права на існаванне і могуць ужывацца ў розных кантэкстах як узаемазамяняльныя словы-сінонімы. Тым больш, што ў навуковых этналагічных даследаваннях бывае вельмі цяжка і няпроста адчляніць канкрэтны факталагічны матэрыял ад тэарэтычных выкладак і абгульненняў, якія магчымы толькі на аснове канкрэтных этнаграфічных ведаў.

Асноўнымі раздзеламі або праблемнымі накірункамі этнаграфічнай навукі з'яўляюцца этнагенез, этнічная гісторыя, традыцыйна-бытавая культура, этнічныя і этнасацыяльныя працэсы, у тым ліку і нацыянальныя ўзаемаадносіны.

Этнагенез (génésis — паходжанне, утварэнне) — гэта паходжанне народа, працэс яго станаўлення, фарміравання ў выніку змешвання (міксацыі), асіміляцыі, інтэграцыі розных плямён і народаў. Гэты працэс адбываецца пры збегу пэўных гістарычных акалічнасцей — масавай міграцыі, каланізацыі, эскалацыі ваенных дзеянняў, істотных зменах у этнасацыяльнай структуры грамадства і інш.

Некаторыя даследчыкі пашыраюць храналагічныя рамкі этнагенезу, мяркуючы, што гэты працэс не спыніўся і ў наш час. Сапраўды, нельга ігнараваць якасныя змены за апошнія 100—150 гадоў, якія істотна закранулі ўклад паўсядзённага жыцця нашага народа, яго старажытную культуру, мову, нацыянальную самасвядомасць і нават фізічны, ці антрапалагічны, стан (наш жыхар стаў вышэй ростам, аднак больш успрымальным да сучасных хвароб; нам яшчэ невядомы і маштабы вынікаў Чарнобыля на генетычным кодзе беларускай нацыі). Аднак нельга не прымаць пад увагу і тую акалічнасць, што беларусы як этнас, іх антрапалагічны тып, мова, звычаі, народная мараль, стэрэатыпы паводзін сфарміраваліся ў асноўным у старажытную эпоху. З улікам гэтых падстаў працэс развіцця (эвалюцыі) этнасу як самабытнага ўтварэння з моманту яго ўзнікнення, выхад у гістарычную арэну і да нашага часу прынята называць этнічнай гісторыяй.

Этнагенез, этнічную гісторыю і гісторыю культуры як блізкія па зместу накірункі аб'ядноўваюць пад агульнай назвай — гістарычнай этнаграфіі (ці этналогіі). Гістарычная этнаграфія вывучае, такім чынам, дынаміку этнакультурных працэсаў і культуры ў цэлым, рэканструіруе знікшыя (старажытныя і больш познія) формы грамадскага жыцця і быту, выяўляе вытокі і заканамернасці ў развіцці этнічных з'яў. Яна разглядае народы-этнасы як носьбіты пэўных культурных традыцый, што ўзаемадзейнічаюць, узбагачаюцца, трансфарміруюцца на розных стадыях гістарычнага развіцця пад уздзеяннем прыродна-геаграфічных, сацыяльна-эканамічных і палітычных умоў.

Апрача гістарычных крыніц этнаграфія шырока выкарыстоўвае даныя сумежных дысцыплін — археалогіі, антрапалогіі, лінгвістыкі. Сумесныя намаганні вучоных гэтых дысцыплін даюць плённыя вынікі, асабліва ў даследаванні праблем этнагенезу, антрапагенезу, параў-

наўчага вывучэння вытокаў і шляхоў развіцця культур розных народаў. Антрапагенез вывучае паходжанне і эвалюцыю чалавека, асобных этнічных груп і рас з пункту гледжання біялагічных заканамернасцей іх развіцця, уплыву экалагічных і сацыяльных фактараў на арганізм і жыццядзейнасць (пасіянарнасць) нацыі.

Экалагічны аспект (проблема ўзаемадзеяння прыроды і чалавека) набліжае этнаграфію да геаграфічнай навукі, ва ўлонні якой яна зарадзілася і набыла свой аўтарытэтны і самастойны статус. На памежжы гэтых навук узнікла новая дысцыпліна — этнагеаграфія. Апошняя вывучае размяшчэнне народаў і асобных этнічных груп, шляхі іх міграцыі, заканамернасці распаўсюджвання тых ці іншых этнакультурных элементаў у прасторы, уплыў геаграфічных і іншых фактараў на характар жыццядзейнасці і рэгіянальныя асаблівасці этнічнай культуры.

Вывучаючы духоўныя традыцыі народа, яго звычаі, абрады, народную творчасць, этнографы цесна супрацоўнічаюць з фалькларыстамі і мастацтвазнаўцамі. Мастацтвазнаўства, у сваю чаргу, шырока выкарыстоўвае этнаграфічныя матэрыялы пры вывучэнні нацыянальных вытокаў і творчых узаемаасункаў народнага і прафесійнага мастацтва.

Асобая сфера інтарэсаў этнаграфіі звязана з нацыянальнай самасвядомасцю, станам маралі, псіхалагічнымі праблемамі міжнацыянальных зносін, сістэмай нацыянальнага выхавання. Спецыфічны змест гэтых пытанняў і асаблівасці метадаў іх даследавання садзейнічалі вылучэнню асобных напрамкаў у этнаграфіі — этнапсіхалогіі і этнапедагогікі. Першая даследуе асаблівасці псіхічнага складу, нацыянальны менталітэт, стэрэатыпы паводзін, якія ў многім вызначаюцца прыналежнасцю да пэўнага этнасу, пэўнай нацыянальнай цывілізацыі. Другая — этнапедагогіка — вывучае змест, спосабы і метады традыцыйнага народнага выхавання, якое забяспечвае жыццяздольнасць этнасу, вызначае здаровы маральны мікраклімат у сям'і і грамадстве.

Пытанні і заданні:

- 1. Што вывучае этнаграфія?*
- 2. У чым сэнс паняцця «этналогія»?*
- 3. Назавіце асноўныя накірункі этнаграфічнай навукі.*

4. *Якія накірункі этнаграфічных ведаў аб'ядноўвае гістарычная этнаграфія?*

5. *Назавіце сумежныя дысцыпліны, у якіх ёсць агульныя сферы інтарэсаў з этнаграфіяй.*

6. *Якія пытанні вывучаюць этнапсіхалогія і этнапедагагіка?*

Традыцыйна-бытавая культура

Народная культура базіруецца на глыбокіх традыцыях, якія адлюстроўваюць асаблівасці вытворчай дзейнасці, духоўны патэнцыял народа, яго «энергетычны рэсурс». Традыцыі — гэта феномен культуры; яны адгрываюць выключную ролю ў міжпакаленних сувязях, у захаванні і развіцці духоўнай спадчыны, у забеспячэнні жыццядзейнасці народа-этнасу. Народ, які не мае сваіх нацыянальных традыцый і беззваротна губляе іх, не мае і будучыні.

Традыцыя — гэта ўстойлівая этнакультурная з'ява, якая перадаецца з пакалення ў пакаленне, жыве і функцыяніруе ў натуральным асяроддзі ў меншай ступені 80—100 гадоў, а часцей на працягу некалькіх стагоддзяў. У гэтым яе адрозненне ад навацыі, адносна новай з'явы ў культуры і быце. Большасць навацый не вытрымлівае іспытаў віруючага часу і знікае, нібы начныя знічкі, не пакінуўшы пасля сябе ўразлівага следу. Згадаем для прыкладу чарговыя моды і стылі ў жаночым адзенні, новыя савецкія абрады — прысвячэнне ў хлеба-робы, безалкагольнае вяселле і інш. Разам з тым навацыі, што натуральна прыжыліся на дрэве народнай культуры, трывала ўвайшлі ў народны быт і вытрымалі выпрабаванне часам, становяцца народнымі традыцыямі.

Традыцыйна-бытавая культура падзяляецца на матэрыяльную і духоўную. **Матэрыяльная культура** — гэта сукупнасць матэрыяльных каштоўнасцей і жыццёвых даброт, створаных чалавецтвам у працэсе гістарычнай дзейнасці, — разнастайныя прылады працы, жыллё, культавая архітэктура, абарончыя збудаванні, транспартныя сродкі, ежа, адзенне, амуніцыя і ўзбраенне, бытавыя і рытуальныя рэчы, прадметы мастацтва і інш.

Духоўная культура — гэта сукупнасць духоўных

каштоўнасцей і дасягненняў: гуманітарныя і тэхнічныя веды, працоўныя навыкі, звычаі, абрады, разнастайныя віды мастацкай творчасці, мова, самасвядомасць, рэлігія, мараль, права і да т. п.

Падзел культуры на матэрыяльную і духоўную не пазбаўлены ўмоўнасці і бездакорнасці. У рэальным жыцці не было такога падзелу; матэрыяльная і духоўная культура ў жывой практыцы выступала як дваадзіная іпастась. Беларус узводзіў храмы, будаваў і ўладкоўваў жыллё, рупліва апрацоўваў ніву, вырошчваў нялёгкі хлеб, вырабляў разнастайныя прылады, адзенне, прадметы мастацтва, упрыгожваў свой быт, спалучаючы ўсё гэта ў адзіным творчым, духоўным і працоўным працэсе. Нам няма патрэбы акцэнтаваць увагу на тым, што тут першаснае, а што другаснае (пакінем гэта пытанне на разгляд філосафам). Разглядаючы архітэктuru храма, яго інтэр'ер ці інтэр'ер жылога памяшкання, узорныя тканіны, адзенне, розныя вырабы народных майстроў, — ва ўсіх выпадках мы не аддзяляем духоўнае ад матэрыяльнага: яны арганічна спалучаюцца ў самой натуре, у форме і змесце гэтых аб'ектаў. Аб'екты матэрыяльнай культуры — гэта рэчавыя сведкі, застыўшыя згусткі гістарычнай стваральнай працы, што ўвасобілі ў сабе народныя веды, працоўныя навыкі, вытворчы вопыт і духоўныя традыцыі многіх пакаленняў. Разнастайныя рэчы — ад помнікаў архітэктury да рабочага інвентару і бытавых дробязей — этнографа цікавяць не самі па сабе, а як увасабленне пэўных этнакультурных традыцый, што даюць нам каштоўную, а часам унікальную, інфармацыю пра нашу мінуўшчыну, пра тое, як жыў чалавек, чым жыў, пра яго духоўныя інтарэсы, эстэтычныя густы, пануючыя стылі, рэлігійныя ўяўленні, звычаі, спецыяльныя веды, майстравыя навыкі і да т. п.

Тыя ці іншыя рэчы выконваюць разнастайныя функцыі — утылітарна-практычныя, эстэтычныя, абадавыя, выхаваўчыя. Кожная з іх у сістэме культурных каштоўнасцей займае сваё месца. Ёсць рэчы, якія становяцца для нас асабліва дарагімі, незалежна ад кошту, за які яны былі набыты. Яны набываюць сімвалічны, сакральны сэнс, выпраменьваюць унутранае святло, ці, як кажуць, чароўную «ауру», заварожваюць, настройваюць на пэўны лад думак, будзяць успаміны. Як рэліквіі і гістарычныя помнікі ў цывілізаваным грамадстве яны з'яўляюцца святынямі, што выходзяць цэлыя пакаленні

ў адпаведнасці з лепшымі нацыянальнымі традыцыямі, устаноўленымі нормаў маралі і духоўнага жыцця.

Паводле свайго ўзроўню і сацыяльнага статусу этнічная (нацыянальная) культура падзяляецца на народную і прафесійную (элітарную). Прафесійная культура патрабуе сур'ёзнай спецыяльнай падрыхтоўкі, прафесійных ведаў у адпаведнай сферы дзейнасці. Яна сінтэзуе ў сабе лепшыя дасягненні айчынай і сусветнай культуры, пракладвае новыя шляхі ў ноасферу («царства розуму»), у заўтра чалавечай цывілізацыі, выконвае пачэсную місію ўмацавання міжнароднага прэстыжу краіны. Аднак прафесійная культура не можа не зазнаваць на сабе дабратворнага ўплыву народнай традыцыйнай культуры. Апошняя з уласцівымі ёй непасрэднасцю, самабытнасцю, глыбокай маральнасцю, нібы чыстая крыніца, жывіць розныя віды прафесійнага мастацтва, набліжае іх да народных вытокаў, надае непаўторны нацыянальны каларыт, робіць яго зразумелым і папулярным і процістаіць навале масавай, казённа-інтэрнацыянальнай, безыдэйнай культуры. Гістарычны вопыт развітых еўрапейскіх і азіяцкіх краін паказвае, што традыцыйная народная і прафесійная культуры суіснуюць побач і разам у творчых стасунках і плённых узаемадзячынненнях, нягледзячы на ўрбанізацыю і навукова-тэхнічную рэвалюцыю. Узорам такой нацыянальна-культурнай цывілізацыі можа служыць Японія, дзе сучасная элітарная ўрбаністычная культура гарманічна спалучаецца са старажытнай архаікай, дзе побач з офісам, выкананым у супермадэрнісцкім стылі, ужываецца каменны ліхтар, рэлікт старажытных часоў. Тут новыя будынкі не ўзводзяцца на месцы зруйнаваных, кожны архітэктурны гмах — гэта помнік, які пяшчотна дагледжаны, ён рэстаўрыруецца і ўзнаўляецца ў стылі і духу той эпохі, калі быў збудаваны.

Ідэйны разрыў ці антаганізм народнай і прафесійнай культур вядзе да непаразумення, адчужэння інтэлігенцыі і народа, да крызісу нацыянальнай культуры, а нярэдка абарочваецца сацыяльнымі катаклізмамі і нацыянальнай трагедыяй. Гэтая заканамернасць праяўлялася са старажытных часоў у лёсах антычных грамадстваў, у крушэнні рымскай цывілізацыі, а ў больш позні час — у сацыяльнай рэвалюцыі і крызісе рускай класічнай культуры. Па-свойму гэты крызіс перажываюць краіны, якія губляюць сваю незалежнасць і дзяржаўны суверэні-

тэт. Да ліку іх належыць Беларусь, якая на працягу больш за два стагоддзі была пазбаўлена права на нацыянальную адукацыю і прафесійную падрыхтоўку сваіх лепшых грамадзян на роднай, беларускай мове. У гэтых умовах мясцовая, беларуская па паходжанню, інтэлігенцыя працавала на нацыянальную ідэю іншых дзяржаў. Згадаем імёны такіх сусветна вядомых дзеячаў, як Мікола Гусоўскі, Міхаіл Агінскі, Тадэвуш Касцюшка, Адам Міцкевіч, Станіслаў Манюшка, Ігнат Дамейка, Іосіф Гашкевіч, Іван Фёдараў, Сімяон Полацкі, Міхаіл Глінка і многія іншыя.

У гэтых умовах беларуская культура развівалася галоўным чынам у форме народнай, традыцыйна-бытавой культуры. Асноўным носьбітам беларускіх этнакультурных традыцый з'яўляліся сялянства і дробная шляхта, якая складала каля 10 % беларускага насельніцтва. Адносная ізаляцыя беларускай культуры ад культуры пануючага (іншанацыянальнага) класа вызначала яе кансерватыўнасць, садзейнічала захаванасці ў ёй старажытных язычніцкіх (паганскіх) культў, багатай міфалогіі, самабытных славянскіх, часткова балцкіх элементаў, якія прасочваюцца ў этнаграфічным матэрыяле яшчэ ў пачатку XX ст.

Тэарэтыкі марксізму-ленінізму ў рэалізацыі сваёй палітыкі арыентаваліся на люмпен-пралетарыят і бяднейшае сялянства, людзей без уласнасці, без традыцый, без сваёй ідэалогіі і нават уласнай радзімы, якім было «нечага губляць, апроч сваіх ланцугоў», а набыць меркавалася многае: увесь белы свет. «Цэрквы і турмы зраўняем з зямлёй», «Кожная кухарка зможа кіраваць дзяржавай» — гэтыя лозунгі рэжыму дыктатуры пралетарыяту, як і пабудова сацыяльна аднароднага камуністычнага грамадства, былі наіўнымі, дарэчным блуканнем па пакутах (храмы знішчаліся, а колькасць турмаў і зняволеных не змянялася). Псеўдаінтэрнацыянальная палітыка культурнай уніфікацыі і сцірання нацыянальных граней («Это чтобы в мире без России и Латвии жить единым человеческим общежитием») з самага пачатку была навукова неабгрунтаванай, утапічнай, разбуральнай і не выявіла гістарычнай перспектывы ні ў СССР, ні ў замежных шматнацыянальных дзяржавах. Яна ігнаравала стваральную і маральна-ахоўную сілу народных традыцый, вяла да дэфармацыі міжэтнічных адносін, да нацыянальнага нігілізму і бездухоўнасці, падмяняючы

вечна жывую квецень народнай творчасці схаластычнай канцэпцыяй нацыянальнай (так званай інтэрнацыянальнай) культуры. Замест арганічна выпрацаваных у працэсе грамадскай практыкі натуральных форм жыццядзейнасці народа прапаноўвалася спажыванне чужародных узораў культуры, дакладней, яе сурагату, «вынайздзенага» ў афіцыйных установах і чыноўных кабінетах.

Хто не дбае свайго, не цэніць і чужога. Гэтая народная мудрасць прыдатна і ў дачыненні да свайго, нацыянальнага, з аднаго боку, і «чужога», іншаэтнічнага — з другога. Толькі праз нацыянальнае можна спасцігнуць агульначалавечае. Сусветная культура якраз увасабляе ў сабе шырокі спектр нацыянальных культур і ў сваім натуральным абліччы паўстае перад намі, нібы альпійскі луг, што зіхаціць шматлікімі фарбамі вясновай флоры.

Пытанні і заданні:

1. *Што такое традыцыя? У чым адрозненне яе ад навацыі?*
2. *Дайце вызначэнне матэрыяльнай культуры і культуры духоўнай.*
3. *Як уплывае народная культура на прафесійную?*
4. *Якія вынікі тоіць парушэнне сувязей і разлад паміж народнай і прафесійнай культурамі?*
5. *Хто выступаў асноўным носьбітам беларускай нацыянальнай культуры і чаму?*
6. *У чым загананасць практыкі уніфікацыі і нівіліроўкі нацыянальных граней?*
7. *Як суадносяцца нацыянальная і сусветная культуры?*
8. *Ці ўплывае дзяржаўны суверэнітэт на стан нацыянальнай культуры? Абгрунтуйце сваё меркаванне.*

АСНОЎНЫЯ ПАНЯЦЦІ Ў ЭТНАГРАФІІ

Этнас — устойлівая супольнасць людзей, якіх аб'ядноўвае агульны гістарычны лёс, адзіныя радзіма (этнічная тэрыторыя), мова, самасвядомасць, роднасная культура. Этнас — гістарычнае ўтварэнне; гэта — складаны «этнасацыяльны арганізм», які фарміруецца, жыве і з цягам часу, вычарпаўшы свой рэсурс (пасіянарнасць), хіліцца да скону, знікае з гістарычнай арэны, асімілюецца ці пераўвасабляецца ў іншых этнакультурных утварэннях. На думку Л. М. Гумілёва, цыкл жыццядзейнасці этнасу займае ў сярэднім 1200—1400 гадоў. У сваім натуральным развіцці этнас праходзіць тры стадыі — племя, народнасць, нацыя, якім адпавядаюць ступень кансалідацыі, пэўная этнасацыяльная структура грамадства, характар жыццядзейнасці і этнічнай культуры.

Племя — этнічная супольнасць з неразвітой сацыяльнай структурай, што ўзнікае на стадыі разлажэння першабытнага грамадства. Для яго ўласцівы ўсе асноўныя рысы этнасу: адзіныя паходжанне, мова, традыцыйна-бытавая культура, агульная тэрыторыя. Племя складаецца першапачаткова на базе суседніх экзагамных родаў, блізкіх па паходжанню і ладу жыцця; адначасова фарміруюцца органы самакіравання — рада старэйшын, вечавы сход, выбарныя военачальнікі. На больш познім этапе складаюцца саюзы плямён, прататыпы раннефеадальных дзяржаў-княстваў. У этнакантактных зонах яны паступова ўключалі субстратныя элементы іншаэтнічнага паходжання; гэтаму садзейнічалі характар узаемадзеяння з прыродай, нестабільны лад жыцця, спажывецкая гаспадарка з прыкметнай роляй падсечнага земляробства і здабыўных промыслаў, міграцыйны рух плямён. Такія саюзамі на тэрыторыі Беларусі былі крывіцкі, дрыгавіцкі, радзіміцкі, яцвяжскі, а ў больш ранні перыяд (канец I тыс. да н. э. — I-ая пал. I тыс. н. э.) плямёны штрыхованай керамікі, днепра-дзвінскай, зарубінецкай культур і інш.

Народнасць — этнасацыяльная супольнасць людзей, блізкіх па паходжанню і традыцыйна-бытавой культуры, з агульнай мовай (што не выключае мясцовых дыялектаў), этнічнай тэрыторыяй і дзяржавай. Народнасць складваецца на базе племянных утварэнняў. Гэтая акалічнасць, як і слабасць культурна-эканамічных сувязей, вызначала прыкметныя рэгіянальныя і мясцовыя (лакальныя) асаблівасці ў культуры і побыце, неакрэсленасць адзінай этнічнай самасвядомасці. Такому становішчу садзейнічалі федэралісцкі характар Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага, яго поліэтнічнасць, захаванне абласных прывілеяў. Побач з агульнабеларускімі этнонімамі «русіны», «літвіны» існавала мноства абласных (краёвых, зямляцкіх) назваў беларускага насельніцтва — «палачане», «палешукі», «пінчукі», «беларусцы», «падляшане» і інш., якія адлюстроўвалі краёвую самасвядомасць, што дамінавала над агульнаэтнічнай, дзяржаўнай. Кожная сельская акруга, нават кожны сялянскі двор выступалі як самадзейныя і ў значнай ступені самастойныя гаспадарчыя адзінкі, якія выраблялі для сябе ўсё, ці амаль што ўсё, пачынаючы ад жылля і транспартных сродкаў да адзення, абутку і разнастайных бытавых дробязей, не гаворачы пра разнастайныя прадукты харчавання. Натуральны характар гаспадаркі садзейнічаў развіццю мясцовых самадзейных традыцый у бытавой культуры і вытворчай дзейнасці. Працэс фарміравання беларускай народнасці пачаўся разам з кансалідацыяй старажытнаславянскіх плямёнаў і ўтварэннем дзяржавы (канец I — пач. II тыс.).

Нацыя (ад лацін. *patio* — племя, народ) — этнасацыяльная супольнасць, што прыходзіць на змену народнасці і характарызуецца новай ступенню кансалідацыі і інтэграцыі грамадства; для яе ўласцівы агульная нацыянальная самасвядомасць, агульная мова (прычым дыялектныя гаворкі ўступаюць месца літаратурнай мове), нацыянальная школа, агульнасць эканамічнага і палітычнага жыцця, адзіная эканамічная і інфармацыйная прастора, нарэшце, агульная этнічная тэрыторыя і народны характар, стэрэатып паводзін, нацыянальны менталітэт. Для нацыі больш за ўсё падыходзіць назва «этнасацыяльны арганізм».

Як бачым, усе гістарычныя тыпы этнасу — племя, народнасць, нацыя — маюць шэраг агульных рыс, у тым

ліку: агульныя мову, самасвядомасць, блізкі духоўны склад і культуру, этнічную тэрыторыю. Разам з тым яны адрозніваюцца паміж сабой узроўнем народнай кансалідацыі, сацыяльна-палітычнай арганізацыяй грамадства, сацыяльнай структурай (іерархіяй), эканамічнай інтэграцыяй і рэальнымі культурна-эканамічнымі сувязямі з іншымі народамі.

Тыя ці іншыя этнасы адрозніваюцца паміж сабой, як правіла, цэлым комплексам прыкмет, якія вызначаюць этнічную атрыбуцыю, прыналежнасць чалавека да таго ці іншага народа. Некаторыя даследчыкі ў якасці асноўнай прыкметы этнічнай прыналежнасці разглядаюць мову, іншыя — аддаюць перавагу этнічнай самасвядомасці, гістарычнай памяці, рэлігіі і інш.

Сапраўды, мова як сродак зносін і духоўны набытак у большасці выпадкаў з'яўляецца даволі яркім паказчыкам прыналежнасці чалавека да пэўнай культурнай сістэмы, да пэўнага этнасу; у ёй зашыфравана багацейшая і унікальная інфармацыя аб народзе, яго духоўных традыцыях, светаўяўленнях, ладзе мыслення, народных ведах, вобразах роднага краю; яна — своеасаблівы код нацыі. Калі чалавек страчвае мову, на якой гаварылі яго продкі, ён адрываецца ад сваіх каранёў, ад народнай глебы, ад нацыянальнай культурнай сістэмы і дзесьці ў другім-трэцім пакаленні страчвае нацыянальную свядомасць і гістарычную памяць, асімілюецца ў культурным асяроддзі іншага этнасу. Аднак у гісторыі ёсць прыклады, калі розныя нацыі маюць агульную мову. Такія параўнаўча маладыя нацыі, як амерыканская ці канадская, размаўляюць на англійскай мове, але ні амерыканцы, ні канадцы англічанамі сябе не лічаць. Ды і амерыканскі лад жыцця, амерыканская цывілізацыя прыкметна адрозніваюцца ад англійскіх. З другога боку, ёсць выпадкі, калі адзіны народ, што пражывае ў адной і той жа краіне, размаўляе на розных мовах. У прыватнасці, швейцарцы складаюць адзіную нацыю, тым не менш размаўляюць на трох мовах — нямецкай, французскай і італьянскай. Жыхары французскай правінцы Эльзас размаўляюць на нямецкай мове, тым не менш немцамі сябе не лічаць. Розная мова не перашкодзіла і яўрэйскаму народу, пачынаючы з біблейскіх часоў, захаваць сябе як этнас, як жыццяздольны этнасацыяльны арганізм. Такім чынам, апрача мовы істотнымі крытэрыямі ідэнтыфікацыі і вызначэння этнічнай прына-

лежнасці выступаюць іншыя прыкметы, у прыватнасці самасвядомасць і гістарычная памяць.

Этнічная самасвядомасць — усведамленне сваёй прыналежнасці да пэўнага народа, да пэўнай культурнай сістэмы. На бытавым узроўні яна звязваецца з аўтэнтычнасцю паходжання і выяўляецца ў размежаванні «сваіх» (тутэйшых, «наскіх») і «чужых» («ненаскіх»), у супрацьпастаўленні «мы» — «яны». Асновай этнічнай самасвядомасці, апрача мовы, з'яўляюцца гістарычная памяць, адносіны да Бацькаўшчыны, усваенне культурных здабыткаў свайго народа, нацыянальны менталітэт.

Гістарычная памяць — здольнасць усвойваць і трывала захоўваць інфармацыю аб сваёй Радзіме, яе гістарычным мінулым, аб сваіх продках, іх культурных здабытках і здзяйсненнях. Яна стварае пэўны эмацыянальны фон для сцвярджэння ўласнай годнасці і творчасці на карысць Радзіме. Вялікі самападман, як заўважаў М. Бердзьеў, жадаць тварыць па-за нацыянальнасцю. У таталітарнай дзяржаве палітыка ўладнай эліты скіравана на знішчэнне шматлікіх нацыянальных традыцый, якія аб'яўляліся перажыткамі «проклятаго прошлага»; паняцці нацыянальнай свядомасці і гістарычнай памяці замяняліся лозунгамі інтэрнацыяналізму, «свабоды і брацтва ўсіх народаў». У гэтых умовах самасвядомасць выконвала важныя ахоўныя функцыі і супрацьдзеінічала наступу асіміляцыі і дэнацыяналізацыі. Толькі незалежная суверэнная дзяржава стварае належныя ўмовы для свабоднага і натуральнага развіцця духоўнага патэнцыялу народа і сцвярджэння яго годнасці на пасадзе сярод іншых народаў.

Менталітэт — гэта слова французскага паходжання і азначае літаральна «склад душы», «лад мыслення». Вобразна кажучы, менталітэт — гэта душа народа, ягоны характар, этнічная псіхалогія, што ў значнай ступені вызначаюць шляхі развіцця этнасу, яго жыццяздольнасць і прыстасаванасць да зменлівых умоў існавання. Ментальнасць таго ці іншага народа бывае абумоўлена ладам яго жыцця, гістарычнымі і экалагічнымі ўмовамі, ступенню кансалідацыі, рэлігіяй і інш. Духоўны склад беларусаў, тыповыя рысы яго характару ў значнай ступені вызначаліся геапалітычным становішчам Беларусі ў цэнтры Еўропы па суседству з магутнымі (ды яшчэ агрэсіўнымі) суседзямі, эскалацыяй ваенных дзеянняў і іншаземных уплываў, поліэтнічным характарам дзяр-

жавы. Грамадска-палітычны лад Вялікага княства Літоўскага ўвасабляў у сабе ідэі свабоды і народнага права, юрыдычна аформленых у Статуце 1588 г., Асноўным Законе жыцця, абавязковым як для простых людзей, так і для вышэйшага саслоўя. Ён ставіў у прававыя рамкі і ўладу вялікага князя, вызначаў адпаведныя прывілеі для кожнай сацыяльнай групы насельніцтва, бараніў правы асобы, яе маёмасць, годнасць падданных. Заўважым, што такая культурна-прававая сістэма прыкметна адрознівалася ад таталітарнай сістэмы суседняй Рускай дзяржавы з абсалютнай уладай манарха, што стаяў над законам.

Аднак страта дзяржаўнасці, знішчэнне прадстаўнічых органаў (соймаў, магістратаў, копных судов і інш.), дэмаграфічныя катастрофы, падрыў інтэлектуальных сіл, зацяжныя войны і акупацыі вызначылі новыя тэндэнцыі ў развіцці нацыянальнай культуры і беларускага менталітэту. Народ, які жыве ва ўмовах акупацыйнага рэжыму, вымушаны прыстасоўвацца да існуючых абставін, вырацоўвае механізмы і спосабы самавыжывання, вызначаецца цяжкім, насцярожанасцю да чужынцаў, памяркоўнасцю, самакрытычнасцю. Гэтыя рысы спалучаліся з уласцівымі беларусам верацярпімасцю, талерантнасцю, спагадай і абавязковай узаемадапамогай, вырацаванымі ва ўмовах абшчыны і суіснавання побач розных рэлігій і канфесій. Пры гэтым розныя формы хрысціянства зазнавалі на сабе магутны ўплыў язычніцкай стыхіі і ў бытавой культуры беларусаў ставаліся са старажытнымі дахрысціянскімі вераваннямі і культамі, у прыватнасці культамі зямлі, вады і хлеба. Аднак палітыка заходнерусізму і ўдушэння нацыянальна-вызваленчага руху не магла не пакінуць негатыўных вынікаў на эмацыянальна-псіхалагічным стане, стэрэатыпах паводзін беларуса, яго нацыянальнай самасвядомасці. У шматлікай літаратуры, што выдавалася ў XIX — пачатку XX ст., розныя аўтары неадназначна паказвалі вобраз беларуса, даючы яму розныя, часта супярэчлівыя характарыстыкі.

Этнічныя працэсы — якасныя змены, што адбываюцца ў этнічным асяроддзі, у этнасацыяльным арганізме. Яны закранаюць традыцыйны ўклад жыцця этнасу, яго самасвядомасць, культуру, ментальнасць, міжэтнічныя ўзаемаадносіны. Гэтыя змены адбываюцца як натуральным шляхам эвалюцыі этнасу і яго культуры, так і ў вы-

ніку змены этнапалітычнай сітуацыі, ваенных падзей, міграцыі, парушэння звыклага ўкладу жыцця. Паводле характару і рэальных вынікаў вылучаюць наступныя віды этнічных працэсаў: міграцыя, інтэграцыя, кансалідацыя, асіміляцыя, акультурацыя, міксацыя, генацыд, урбанізацыя і інш.

Міграцыя (ад лацінскага *migratio* — перасяленне) — перамяшчэнне, перасяленне, рух насельніцтва на пэўнай тэрыторыі. Вылучаюць міграцыю пастаянную (незваротную) і часовую (зваротную), сезонную і маятнікавую (напрыклад, штодзённыя ці штотыднёвыя паездкі на працу па прыгарадных маршрутах), знешнюю і ўнутраную. Знешняя міграцыя называецца інакш міжнароднай і звязана з пераездамі з адной краіны ў другую. Пры гэтым адрозніваюць эміграцыю (выезд за межы краіны) і іміграцыю (уезд у краіну на пастаяннае ці часовае жыхарства), адпаведна і людзі, што выезджаюць з краіны ці прыбываюць сюды з-за мяжы, называюцца эмігрантамі і імігрантамі.

Інтэграцыя (ад лацінскага *integratio*) азначае аб'яднанне ў адзінае цэлае разнародных частак, у даным выпадку розных народаў у выніку пастаянных кантактаў, наладжвання рэгулярных эканамічных, культурных, палітычных сувязей. Гаворка часцей за ўсё ідзе аб садружнасці розных дзяржаў і народаў, аднак інтэграцыя можа адбывацца і ў выніку інкарпарацыі, ўключэння ў склад больш магутнай дзяржавы іншых этнічных тэрыторый (менавіта такімі дзяржавамі былі Рэч Паспалітая, Расійская імперыя, Аўстра-Венгрыя і інш.).

Кансалідацыя — згуртаванне, зліццё ў адзінае цэлае блізкіх па паходжанню і культуры этнасаў ці асобных частак (этнаграфічных груп) адзінага этнасу. У якасці канкрэтных прыкладаў можна прывесці кансалідацыю старажытных плямёнаў у адзіную народнасць, кансалідацыю народнасці ў нацыю, калі рэгіянальная самасвядомасць (бургундзец, гасконец — у Францыі, прусак, саксонец — у Германіі, паляшук, пінчук — у Беларусі і інш.) уступала месца агульнанацыянальнай самасвядомасці.

Асіміляцыя (ад лацінскага *assimilatio* — упадабленне, зліццё) — этнічны працэс яднання двух этнасаў, калі адзін з іх поўнаасцю ўспрымае (займае) мову і культуру другога этнасу і «раствараецца» ў ім. У сярэднявеччы беларусы асімілявалі асобныя групы балцкага насель-

ніцтва, рускіх перасяленцаў, татар, разам з тым у больш позні перыяд самі падвергліся прымуsoвай асіміляцыі з боку польскіх і рускіх місіянераў.

Акультурацыя — працэс узаемапранікнення культуры, калі народ усвойвае мову і культуру другога народа, але не губляе сваю, захоўвае гістарычную памяць і нацыянальную самасвядомасць. У этнаграфіі заходніх краін пад акультурацыяй у вузкім сэнсе падразумяваюць працэс еўрапеізацыі, гэта значыць распаўсюджанне еўрапейскай культуры і вопыту сацыяльнага кіравання сярод народаў Усходняй Еўропы, Азіі, Афрыкі, Лацінскай Амерыкі.

Міксацыя (ад англійскага *mix* — змешваць) — працэс сімбіёзу, змешвання разнародных этнакультурных элементаў, у выніку чаго ўтвараецца новы этнас. Зыходным пачаткам яе з’яўляюцца нярэдка вялікія перасяленні народаў, калі ў працэсе ўзаемадзеяння розных міграцыйных плыняў і мясцовых элементаў фарміруецца новая супольнасць са сваёй уласнай культурай і антрапалагічнымі прыкметамі. Спашлёмся, у прыватнасці, на этнагенез балгар, патомкаў волжскіх булгар і славян з дамешкам палавецкіх элементаў. Працэс міксацыі ў пэўнай ступені быў уласцівы і этнагенезу беларусаў (у выніку змешвання славянскіх і балцкіх элементаў), а ў больш позні час — фарміраванню амерыканскай нацыі.

Генацыд (ад грэчаскага *genos* — род + лацінскае *caedere* — забіваць) вызначаецца як знішчэнне асобных груп насельніцтва ці цэлых народаў па расавых, нацыянальных, рэлігійных і іншых матывах. Міжнародным правам кваліфікуецца як адно з самых цяжкіх злачынстваў супраць чалавецтва. Аднак гісторыя спрэс стракаціць прыкладамі такіх злачынстваў, якія застаюцца сумным напамінам у гістарычнай памяці народаў. Яны паўтараюцца, знаходзяць спрыяльную глебу і ў XX стагоддзі, іх водгулле яшчэ жыве ў памяці, паўстае ва ўспамінах нашых сучаснікаў.

Адраджэнне — этнакультурны працэс пераасэнсавання духоўных здабыткаў нацыі, вяртанне гістарычнай памяці народа. Сучаснае беларускае адраджэнне — гэта адраджэнне багатай, але занябданай і паўзабытай культурнай спадчыны, лепшых традыцый нашых продкаў, іх духоўнасці і высокай маральнасці, уключэнне іх у кантэкст сусветнай культуры. ~~Радзікая роля ў адраджэнні~~

належыць свядомай нацыянальнай інтэлігенцыі, яе навуковай, асветніцкай і грамадскай рабоце. Пospex гэтай работы ў значнай ступені вызначаецца этнапалітычнай сітуацыяй, рэальным суверэнітэтам Беларускай дзяржавы, яе аўтарытэтам на міжнароднай арэне, што забяспечвае пошук уласнага шляху, стварэнне, зыходзячы з уласных інтарэсаў і геапалітычнага становішча рэспублікі, нацыянальнай цывілізацыі еўрапейскага тыпу.

Пытанні і заданні:

- 1. Што такое этнас? Якія гістарычныя формы вылучаюць у развіцці этнасаў?*
- 2. У чым адрозненні народнасці ад племя, нацыі ад народнасці?*
- 3. Якія асноўныя прыкметы вызначаюць нацыянальную прыналежнасць?*
- 4. Што такое менталітэт? У чым асаблівасці беларускай ментальнасці і якія гістарычныя акалічнасці ўплывалі на яе?*
- 5. Назавіце асноўныя віды этнічных працэсаў.*
- 6. Чым адрозніваюцца інтэграцыя ад кансалідацыі, акультурацыя ад асіміляцыі?*
- 7. Што такое нацыянальна-культурнае адраджэнне, яго змест і мэты?*
- 8. Прачытайце хрэстаматыйныя тэксты. Параўнайце змест апісанняў беларуса ў розных аўтараў. Якія з паказаных адметнасцей беларуса вам падаюцца больш праўдападобнымі і чаму?*

ЭТНАГЕНЕЗ БЕЛАРУСАЎ

Пры разглядзе этнагенезу беларусаў мы так ці інакш задаём сабе некалькі пытанняў: хто продкі беларусаў? калі сфарміраваўся беларускі народ як асобны этнас? што ўяўляў сабой гэты няпросты этнакультурны і антрапалагічны працэс, якія этнічныя плыні і старажытныя народы (плямёны) прымалі ў ім удзел, як складваліся ўзаемастанункі і дачыненні з суседнімі народамі? на якой этнічнай тэрыторыі разгортваўся гэты працэс?

Не на ўсе з гэтых пытанняў мы знойдзем адназначныя адказы. Па-першае, сама праблема даволі складаная і шматгранная, яна патрабуе разнастайных ведаў аб далёкай мінуўшчыне, гэтых ведаў нам якраз і не хапае; па-другое, гістарычная навука доўгі час была палітызаваная, тут сутыкаліся не толькі навуковыя, але і палітычныя інтарэсы, якія вызначаліся афіцыйнымі коламі Польшчы і Расіі; кожная з іх, праводзячы імперскую палітыку, імкнулася ўключыць Беларусь у сферу свайго ўплыву і ідэалагічна абгрунтаваць свае прэтэнзіі на этнічную тэрыторыю беларусаў. Так узніклі дзве супрацьлеглыя канцэпцыі паходжання беларусаў — «велікапольская» і «велікаруская».

Першая лічыла Беларусь-Літву сваімі «крэсамі ўсходнімі», а беларускую мову дыялектам польскай; яна разглядала этнагенез беларусаў як састаўную, неад'емную частку этнагенезу палякаў. Другая, велікаруская, лічыла Беларусь Заходняй Руссю, а беларускую мову заходнерускім «наречіем», сапсаваным польскім уплывам. І тая і другая не прызнавала беларусаў як самастойны этнас. Даныя канцэпцыі былі народжаны ў нетрах каланіяльнай палітыкі гэтых дзяржаў у адносінах да Беларусі і пры іх супастаўленні ўзаемна выключаць адна другую.

Пры разглядзе пытання аб старажытных продках беларусаў трэба ўлічваць увесь разнастайны матэрыял

аб насельніцтве нашай краіны — археалагічны, этнаграфічны, лінгвістычны, летапісныя звесткі і іншыя пісьмовыя крыніцы.

Па археалагічных даных, на большай частцы тэрыторыі Беларусі ў першых вяках нашай эры пражывалі балцкія плямёны. Да іх адносіліся і носьбіты культуры штрыхаванай керамікі (VII ст. да н. э.— V ст. н. э.) і днепра-дзвінскай (I тыс. да н. э.— V ст. н. э.). Зона іх рассялення, як лічыць В. В. Сядоў, прасціралася ад Балтыйскага мора да вярхоўяў Дона і ўключала частку Падняпроўя да Кіеўшчыны. На карысць гэтага вываду службыць не толькі назапашаны археалагічны матэрыял, але і мясцовая гідранімія (назвы мясцовых рэк у асноўным балцкага паходжання) і палеаантрапалагічны матэрыял.

З сярэдзіны I тысячагоддзя на тэрыторыі Беларусі ідзе працэс рассялення славянскіх плямён. У гэтай сувязі ўзнікае пытанне аб асноўных напрамках міграцыі і прарадзіме славянства. Большасць даследчыкаў зыходзілася на думцы, што славяне рассяляліся па тэрыторыі Беларусі з поўдня і паўднёвага захаду, а іх прарадзімай была вобласць ад Карпат і вярхоўяў Днястра на поўдні да вярхоўяў Прыпяці і Віслы на поўначы. Другія лічаць славянскай прарадзімай басейн Віслы і Одры; адтуль ішла міграцыя славян уздоўж Прыпяці да Дняпра, расцякаючыся па прытоках Прыпяці і па Дняпры на поўнач і поўдзень, у зону рассялення балтаў, г. зн. на тэрыторыю Беларусі, і ў зону рассялення скіфаў-сарматаў, што займалі тэрыторыю сучаснай Украіны. Тая частка славянства, якая рухалася на поўдзень і засяляла тэрыторыю Украіны, паступова змешвалася з мясцовымі іранскімі плямёнамі, што паклала затым пачатак украінскаму этнасу, а славяне, што рассяляліся на тэрыторыі Беларусі, асімілюючы мясцовае балцкае насельніцтва, паклалі пачатак новаму этнасу — беларусам. Утварэнне рускага (велікарускага) этнасу адбывалася на ўграфінскім субстраце з уключэннем апасля татарска-цюркскіх элементаў і адносілася да больш позняга гістарычнага часу.

Дыялект, на якім заснавана сучасная беларуская мова, з'яўляецца адным з самых старажытных і ўзнік, як лічыць В. У. Мартынаў, дзесьці на пачатку нашай эры (а не ў XIII — XIV стст., як гэта падаецца ў некаторых публікацыях). У гэтай сувязі адзначым імёны тых да-

следчыкаў, якія маюць свой погляд на гэтую праблему і лічаць беларусаў аўтахтонамі, якія жылі спрадвек на сучаснай тэрыторыі, — П. Шафарыка, Я. А. Юхо, Л. Д. Побаля і некаторых іншых. Язэп Юхо аналізуе, у прыватнасці, найбольш старажытныя пісьмовыя крыніцы, у якіх ёсць звесткі аб жыхарах Беларусі і сумежных рэгіёнаў. Старажытнагрэчаскі гісторык і этнограф Герадот у сваёй шматтомнай «Гісторыі» ў сувязі з паходам персідскага цара Дарыя на скіфаў (513 г. да н. э.) упамінае паўночных суседзяў скіфаў — неўраў, да якіх скіфы звярталіся за дапамогай. Заслугоўвае ўвагі вывадамленне Герадота аб звычаях і міфалагічных светаўяўленнях неўраў, што «неўр адзін раз у год абарочваецца на некалькі дзён ваўком». Водгулле гэтых паданняў захавалася ў этнаграфічным матэрыяле беларусаў, у легендах аб ваўкалаках-пярэваратнях, у старажытных календарных звычаях і рытуалах пераапраанання ў шкуры звяроў. Заўважым, што ў беларускай і балцкай (усходнебалцкай) міфалогіі вельмі шмат агульных рыс, таму не заўсёды бывае магчыма вызначыць этнічную прыналежнасць (атрыбуцыю) тых ці іншых старажытных элементаў, якія сустракаюцца ў культуры гэтых народаў.

Аб неўрах і венедрах згадвалі старажытнарымскія аўтары Гай Пліній Секунд (I ст. н. э.), Тацыт (II ст. н. э.) і александрыйскі географ Пталемей (II ст. н. э.). На карце Пталемея мы бачым і назвы такіх народаў, як бадзіны (будзіны), пеўкіны, бастарны, што жылі ў верхнім басейне Барысфена (Дняпра) і Прыпяці. У V — VI стст. венеды, будзіны, неўры як генетычна блізкія паміж сабой народы сталі называцца славянамі. У басейне Эльбы згадваецца ў гэты час яшчэ адно славянскае племя — велеты, або люцічы (яшчэ — лютва). Як лічыць П. Шафарык, яны апасля адступілі на тэрыторыю Беларусі пад націскам германскіх плямён. Некаторыя аўтары ад гэтага славянскага племені (люцічы, лютва) выводзяць пазнейшыя назвы «Літва» і «літвіны», ці «ліцвіны». Аб славянскім паходжанні «Літвы» згадвае і «Тверская летопись», дзе паходжанне люцічаў звязваецца з ляхамі, ад якіх пайшлі суседнія, генетычна блізкія этнаграфічныя групы, адны празваліся палянамі, «друзі Лютицы, а инш. Литва, инш. Мозовшене, инш. Поморане».

У археалагічным матэрыяле гэты перыяд прадстаўлены некалькімі рэгіянальнымі культурамі: штрыхава-

най керамікі (да V ст.), днепра-дзвінскай (да IV ст.), зарубінецкай (да V ст.). Носьбіты першых дзвюх адносіліся да балцкага насельніцтва, зарубінецкія плямёны, што рассяліліся на тэрыторыі Палесся і часткова Падняпроўя, большасць даследчыкаў схільны лічыць славянскімі або змешанымі, славяна-балцкімі. Кожнай з гэтых культур былі ўласцівы свае асаблівасці арганізацыі жылля, гаспадарчага інвентару, посуду, бытавых рэчаў і ўпрыгожванняў. Тыповымі для зарубінецкіх плямёнаў былі невялікія аднакамерныя жытлы слупавой канструкцыі памерамі 10—24 кв. м; у адным кутку ці каля сцяны ўнутры жылля знаходзіліся адкрытыя ачагі-агнішчы, абкладзеныя па перыферыі камянямі. Для плямён штрыхаванай керамікі і днепрадзвінцаў былі характэрны вялікія шматкамерныя дамы, што належалі, відаць, вялікай патрыярхальнай сям’і (бацькі, жанатыя сыны з сем’ямі, якія сумесна вялі агульную гаспадарку). Для кожнага быў уласцівы і свой тып керамікі, ад якой некаторыя і атрымалі сваю назву. У прыватнасці, ганчарны посуд у носьбітаў штрыхаванай керамікі меў на паверхні хаатычную штрыхоўку, нанесеную пучком саломкі ці сухой травы па сырой гліне; у днепрадзвінцаў посуд гладкасценны, часам ён мае на паверхні адбіткі грубай тканіны (так званая тэкстыльная кераміка); у зарубінцаў кераміка глянцаваная, часам з арнамантам, нярэдка з вушкамі, — гаршкі, місы, кубкі.

Да VIII — IX стст. славянскія плямёны рассяліліся на большай частцы Беларусі, змешваючыся з мясцовымі балцкімі плямёнамі ці асімілюючы іх. Са свайго боку, балты аказвалі ўплыў на лад жыцця, на матэрыяльную культуру, аб чым сведчаць шматлікія рэчы балцкага паходжання ў славянскіх курганных пахаваннях. Агульныя рысы славян і балтаў лёгка прасачыць у характары курганных пахаванняў, пахавальных звычаях і антрапалагічных тыпах, што можна ўзнавіць па косных астанках. Палеантрапалагічныя даследаванні паказваюць на значнае падабенства і ідэнтычнасць фізічнага тыпу крывічоў, радзімічаў, дрыгавічоў, з аднаго боку, і ўсходнебалцкага насельніцтва — з другога, што дае дадатковыя падставы казаць аб сімбіёзе і міксацыі славян і балтаў, якія паслужылі асновай працэсу этнагенезу беларусаў. Відаць, ужо славянскія плямёны, што панавалі на тэрыторыі Беларусі ў канцы I тысячагоддзя, асабліва крывічы, спалучалі

ў сабе і пэўныя балцкія рысы. Пранікненне славян у зону ранейшага рассялення балтаў расцягнулася на некалькі стагоддзяў, і ўзаемаадносіны паміж гэтымі народамі маглі быць самыя розныя — ад супольнага пражывання і мірнага асваення лясных абшараў з рэдкім насельніцтвам да непаразуменняў у барацьбе за жыццёвую прастору і ваенных сутыкненняў.

З'яўленне летапісання дазваляе нам больш дакладна даведацца аб тых падзеях, што адбываліся на тэрыторыі Беларусі ў канцы I — пачатку II тысячагоддзя. Старажытны летапісец Нестар у «Аповесці мінулых часоў», напісанай у пачатку XII ст. (асновай «Аповесці» паслужыў, відаць, больш ранні летапіс), распаўядае аб гістарычных падзеях, пачынаючы з 852 г. (6360 г. ад стварэння свету), і аб рассяленні славянскіх плямёнаў на тэрыторыі Усходняй і Цэнтральнай Еўропы. Тэрыторыю беларускага Падзвіння, Верхняга Падняпроўя да вярхоўяў Волгі займалі крывічы, летапісец выдзяляе сярод іх групу палачан; басейн Сажа і правабярэжжа Дзясны займалі радзімічы; у басейне Прыпяці ад Дняпра да Заходняга Буга рассяліліся дрыгавічы. Паўночна-заходнюю частку сучаснай Беларусі займалі балцкія плямёны, у прыватнасці яцвягі, што сяліліся па Нараву і ў левабярэжжы Нёмана; правабярэжную частку Нёмана засялялі плямёны літвы, магчыма, балцкага паходжання, аднак прыкметна славянізаванага.

Славянскія плямёны (крывічы, дрыгавічы, радзімічы і інш.) уяўлялі сабой фактычна саюзы плямёнаў, якія маглі ўключаць у сябе і іншаэтнічныя элементы. Яны былі новай ступенню ў этнасацыяльным развіцці грамадства, што непасрэдна падводзіла да ўтварэння раннефеадальнай дзяржавы. Першым дзяржаўным утварэннем на тэрыторыі Беларусі было Полацкае княства, заснаванае крывічамі-палачанамі; крыху пазней утварыліся Тураўскае і Смаленскае княствы. Полацкае княства кантралявала старажытныя гандлёва-эканамічныя шляхі «з вараг у грэкі», пашырыўшы сферу свайго ўплыву на суседнюю Прыбалтыку. У канцы X ст. амаль уся тэрыторыя Беларусі на працяглы перыяд была аб'яднана пад палітычнай уладай кіеўскіх князёў. У межах адзінай дзяржавы прадаўжаліся працэсы інфільтрацыі, сцірання племянных рыс і адметнасцей, фарміравання на базе ранейшых плямёнаў раннефеадальных этнасаў з удзелам балцкіх, ірана-цюркскіх і угра-фінскіх

(фіна-угорскіх) элементаў, ці субстратаў. Распаўсюджанне хрысціянства (канец X — XI ст.) садзейнічала культурна-духоўнаму збліжэнню ўсходнеславянскіх народаў, аднак хрысціянская ідэя, маючы агульначалавечую гуманістычную прыроду, не магла адмовіць народную (язычніцкую) рэлігію і прыстасоўвалася да мясцовых умоў, спалучала выпрацаваныя на мясцовай глебе старажытныя народныя звычаі і аграрна-каляндарныя абрады.

У савецкі перыяд, дзесьці з 50-ых гадоў, у нас атрымала распаўсюджанне канцэпцыя ўтварэння адзінай старажытнарускай народнасці на базе ўсходнеславянскіх плямёў; гэтая народнасць нібыта і паслужыла «калыскай» трох усходнеславянскіх народаў — рускіх, беларусаў, украінцаў. Этнагенез гэтых народаў, такім чынам, адносіцца да XIV — XVI стст., — куды больш позняга часу параўнаўча з палякамі, чэхамі, літоўцамі, якія знаходзіліся прыкладна на той жа стадыі гістарычнага развіцця. Пры гэтым ігнаруюцца тыя шматлікія элементы традыцыйна-бытавой культуры — народныя звычаі, нормы маралі, формы абшчыннага жыцця і інш., што склаліся ў больш старажытны час і прасочваюцца ў этнаграфічным матэрыяле XIX — пачатку XX ст. Да таго ж палітычнае аб'яднанне розных зямель не падмацоўвалася рэальнымі эканамічнымі сувязямі і было нетрывалым; яно зусім не закранала патрыярхальны ўклад жыцця сельскіх акруг, калі не лічыць ваенныя паходы і грабязы, што часам прадпрымаліся кіеўскімі князямі, каб уціхамірыць непакорнага полацкага князя Усяслава Чарадзея. Паралельна з аб'яднальнымі назіраліся адваротныя працэсы, якія выяўляліся ў пад'ёме вытворчых сіл, у паглыбленні палітычнай самастойнасці і нераўнамернасці культурна-эканамічнага жыцця асобных зямель-княстваў, што ўзмацняла мясцовыя фарбы ў розных сферах жыццядзейнасці і супярэчыла існаванню звышдзяржавы Рурыкавічаў.

Працэс этнічнай кансалідацыі ішоў больш жвава і грунтоўна на ўзроўні асобных зямель-княстваў, гісторыка-этнаграфічных абласцей і рэгіёнаў, цесна звязаных агульным гістарычным лёсам, адзінымі эканамічнымі і палітычнымі інтарэсамі, краёвай, «зямляцкай» самасвядомасцю, нарэшце, блізкімі прыродна-экалагічнымі ўмовамі, што непасрэдна ўплываюць на характар вытворчай дзейнасці, быт і культуру. А між тым на бяс-

крайніх абшарах Кіеўскай Русі назіраліся прыкметныя этнагеаграфічныя асаблівасці, што ўвасаблялі не толькі традыцыйна-бытавую культуру розных этнасаў, але і розныя экалагічныя ўмовы ад стэпавых прастораў поўдня да неабсяжных палескіх балот і лясных пушчаў Панямоння і крывіцкага Паазер'я.

Пры такіх акалічнасцях утварэнне адзінай старажытнаруускай (ці ўсходнеславянскай) народнасці становіцца вельмі праблематычным. Нельга зразумець, якім чынам на вялізных абшарах Кіеўскай Русі дамінавалі інтэграцыйныя працэсы, якія прывялі да ўтварэння на базе шматлікіх плямёнаў адзінай старажытнаруускай народнасці, у той час як пазней, ва ўмовах Вялікага княства Літоўскага, пайшоў адваротны працэс раз'яднання, у выніку якога ўтварыліся дзве народнасці — беларуская і ўкраінская. Да таго ўбаку ад агульнага этнаўтваральнага працэсу аказваецца Полацкая зямля, якая намінальна ўваходзіла ў склад Кіеўскай Русі дзесьці 50 — 70 гадоў, — тэрмін занадта малы для ўтварэння новага этнасу.

Вытокі беларускай народнасці мэтазгодна адносіць да больш ранняга часу; яе зыходнай асновай паслужылі не праблематычныя, а рэальна існуючыя, добра вядомыя па шматлікіх дакументах этнічныя супольнасці — крывічы, радзімічы, дрыгавічы, літва, яцвягі. Апрача іх у працэсе этнагенезу беларусаў прымалі ўдзел (асабліва на больш познім этапе) асобныя групы татар, мазаўшан, прусаў, рускіх перасяленцаў, украінцаў, аукштайтаў, латгалаў і інш. Са свайго боку, беларусы самі ў шэрагу выпадкаў паслужылі «этнаграфічным матэрыялам» і падвергліся асіміляцыі, асабліва ў сумежных этнакантактных зонах.

З утварэннем Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага працэс этнагенезу беларусаў (літвінаў) набыў новы якасны імпульс пры захаванасці (непарыўнасці) і пераемнасці раннефеадальнай традыцыі. Этнічная прастора, на якой разгарнуўся гэты працэс, уключала тэрыторыю ад Беластока на захадзе да водападзелу Дняпра і Волгі на ўсходзе, што адпавядала тэрыторыі рассялення беларусаў, адзначаных на этнаграфічных картах канца XIX — пачатку XX ст. Культурны ландшафт на гэтых абшарах не быў аднародным і складаўся з мноства мясцовых і абласных прыкмет, што адлюстроўвалі характар этнагенезу і гісторыка-культурныя

асаблівасці асобных зямель, ці абласцей. У гэтай сувязі У. І. Пічэта выдзяляў на тэрыторыі Беларусі ў раннім сярэднявеччы пяць «этнічных ядзер», ці арэалаў, у аснове якіх ляжалі абласныя асаблівасці этнагенезу: 1) Паўднёвы — у басейне Прыпяці, што сфарміраваўся на дрыгавіцкай аснове з уключэннем драўлянскіх, валынскіх і яцвяжскіх элементаў; 2) Падзвінскі — у басейне Заходняй Дзвіны, часткова Бярэзіны і Віліі да вярхоўяў Нёмана на захадзе (склаўся на базе полацкіх крывічоў, паўночных дрыгавічоў, літоўска-латышскіх і фінскіх элементаў); 3) Верхняе Падняпроўе — зона рассялення крывічоў і радзімічаў; 4) так званая Чорная Русь — басейн верхняга Нёмана, «дзе сустрэліся полацкія крывічы, прыпяцкія дрыгавічы і літоўскія плямёны»; 5) Берасцейская зямля — зона валынска-дрыгавіцкай каланізацыі з г. Бярэсце, Бельск, Мельнік, Драгічын, Кобрын і Камянец. У больш позні перыяд на тэрыторыі Беларусі вылучаліся тры гісторыка-культурныя вобласці — Літва ў вузкім сэнсе (або Чорная Русь), Белая Русь і Палессе, у складзе якіх, паводле асаблівасцей этнічнай гісторыі і народнай культуры, выдзяляліся гісторыка-этнаграфічныя рэгіёны.

Пытанні і заданні:

1. У чым сутнасць «велікапольскай» і «велікарускай» канцэпцый паходжання беларусаў?
2. Дзе магла размяшчацца верагодная прарадзіма славян?
3. Якія плямёны засялілі тэрыторыю Беларусі ў канцы I тыс. да н. э.— першай палове I тыс. н. э.?
4. Назавіце некаторыя параўнаўчыя адметнасці культур штрыхаванай керамікі, днепра-дзвінскай і зарубінецкай і іх этнічную прыналежнасць.
5. Якія плямёны і дзе сяліліся на тэрыторыі Беларусі ў VIII — XI стст.?
6. Як складваліся ўзаемастасункі славян і балтаў?
7. У чым сутнасць канцэпцыі старажытнарускай (усходнеславянскай) народнасці?
8. Калі і на якой тэрыторыі разгортваліся працэсы этнагенезу беларускай народнасці?
9. Пакажыце рэгіянальныя асаблівасці этнагенетычных працэсаў на тэрыторыі Беларусі.

БЕЛАРУСЬ НА ГІСТАРЫЧНЫХ КАРТАХ

Гістарычныя карты даюць нам багатую і каштоўную інфармацыю аб краінах і народах. Яны адлюстроўваюць гістарычную геаграфію краёў і абласцей, паказваюць, як мяняюцца культурны ландшафт, тапанімія і нават палітычная і этнічная гісторыя краін і кантынентаў. Вядома, што з цягам часу адбываюцца істотныя змены на прасторах нашай планеты, рушацца старыя цывілізацыі, узнікаюць новыя, суседнія краіны нярэдка «высвятляюць» паміж сабою адносіны, мяняюцца іх межы, развіваюцца працэсы міксацыі, асіміляцыі, міграцыі, знікаюць з гістарычнай арэны цэлыя народы, некаторыя мяняюць сваю назву, мяняюцца і назвы краін, рэк, паселішчаў і інш. Усе гэтыя змены фіксуюць і гістарычныя карты. Разам з тым трэба помніць, што тая каштоўная інфармацыя, якую яны ўтрымліваюць, павінна параўноўвацца, супастаўляцца з пісьмовымі крыніцамі і іншымі гістарычнымі дакументамі.

Асновы картаграфіі як спецыяльнай галіны ведаў былі закладзены вядомым старажытнагрэчаскім вучоным Клаўдзіем Пталемеем (каля 90—168 гг.). Нягледзячы на недакладнасці і скажэнні маштабу (у той час яшчэ не была вядома трыангуляцыя як метада тапаграфічнага здымка), сярэдневяковыя карты даюць нам пэўнае ўяўленне аб гістарычнай геаграфіі Еўропы і сумежных краін.

На карце Сярэдняй Еўропы, выдадзенай каля 1450 г. італьянцам Міколам Кузанскім (Кузанам), тэрыторыя Беларусі пазначана пад назвай «Літва» (Lithuania). На ёй мы бачым і тагачасныя «літоўскія» гарады — Полацк, Барысаў, Крэва. У сваю чаргу, тэрыторыя сучаснай Літвы (Летувы) пазначана пад назвай «Самагіція», г. зн. Жэмайція (Samogitia). Русь (Russia) на гэтай карце займае заходнюю частку сучаснай Украіны на поўдзень ад Драгічына да вярхоўяў Днястра. На захад ад

Карта Сярэдняй Еўропы М. Кузанскага. 1450 г.

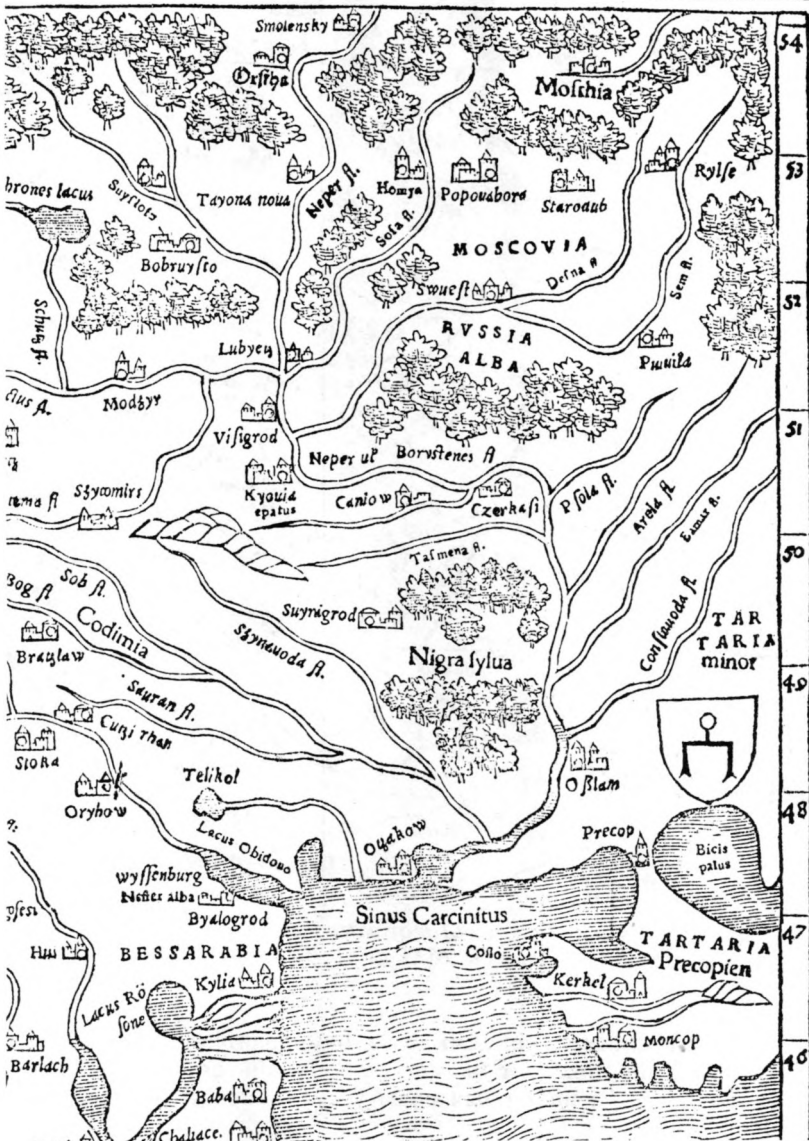
Літвы размешчаны так званая Палонія (Польшча) і Ма-
зовія. Нарэшце, на гэтай карце ўпершыню мы знаходзім
і геаграфічную назву «Белая Русь»; яна размешчана тут
на ўсход ад Дняпра (Барысфена) і азначае тое ж самае,
што і Масковія (Russiaalba sive Moskovia). Звяртае на
сябе ўвагу пазначаная на карце шырокая паласа
ўзгор'яў і лясоў, што займаюць сярэднюю частку тэры-
торыі Беларусі-Літвы.

Карта Міколы Кузанскага адлюстроўвала ўзровень
тагачасных геаграфічных ведаў. Яе аўтар быў высока-
адукаваным чалавекам, вядомым сваімі філасофскімі

→
Карта Польшчы С. Мюнстэра. 1540 г.

X. NOVA TABVLA

15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
----	----	----	----	----	----	----	----	----	----

Карта Вялікага княства Літоўскага
М. Хр. Радзівіла-Сіроткі. 1613 г.

і астранамічнымі працамі, якія папярэднічалі адкрыццю М. Каперніка, ён не мог не ўлічваць вопыту сваіх папярэднікаў і навейшыя веды ў еўрапейскай геаграфіі

і картографії. Карта М. Кузанського з'явилася основою для шерега інших карт, які були видадзены яго паслядоўні-
ками М. Беневіцкім, Б. Вапоўскім, С. Мюнстэрам.

На карце Польшчы і Венгрыі, выдадзенай Себасцыянам Мюнстэрам у 1540 г., пададзена больш дэталёва геаграфія нашага краю, разам з тым Белую Русь (Russia Alba) мы знаходзім далёка на ўсходзе ад сучасных межаў, у левабярэжжы Дзясны, побач з Масковіяй (Moscovia).

Яшчэ бліжэй да сучасных картаграфічных праекцый карты М. Струбіча, сакратара польскага караля Жыгімонта Аўгуста (выдадзена ў 1589 г.), і М. Хрыстафора Радзівіла-Сіроткі (выдадзена ў 1613 г.). Апошняя была падрыхтавана ў Нясвіжы, які быў у той час адным з буйнейшых культурна-асветных цэнтраў у Еўропе. Тут пры двары Радзівілаў працавалі вядомыя дзеячы навукі і мастацтва, асветнік і выдавец С. Будны, архітэктар Дж. Бернардоні, гравёр і картограф Т. Макоўскі, паэт-лацініст М. Сарбеўскі і інш. Відавочна, Макоўскаму і належыць аўтарства данай карты, якая даволі дэталёва і рэалістычна падае прыроду і культурны ландшафт нашай Беларусі, яе рэкі, лясы, шматлікія паселішчы, прычым адразу відаць у вобразных выявах іх статус і нават індывідуальнае аблічча. Тут мы знаходзім таксама адміністрацыйна-этнаграфічны падзел нашага краю, дзе пазначаны асобныя землі (Рэчыцкая, Рагачоўская, Магілёўская і інш.) і этнаграфічныя правінцыі — Палессе (Polesia), суседнія Валынь (Wolynia), Падляшша (Podlachia), а таксама Самагіція (Жэмайція), Земігалія, Лівонія і інш. Аднак на абшарах Вялікага княства Літоўскага нідзе не згадваецца назва «Белая Русь».

Карта М. Хр. Радзівіла-Сіроткі паслужыла ўзорам для выданняў цэлай серыі карт Літвы, якія ўвайшлі ў спецыяльна выдадзеныя зборы карт (атласы Я. Сандарта, М. і В. Сансонаў, І. Блау і інш.). Знаёмячыся з імі, міжвольна захапляешся мастацкімі якасцямі і афармленнем карт, паліграфічнай культурай выдання важных і шырокафарматных атласаў, што па свайму ўзроўню ніколькі не ўступалі, хутчэй пераўзыходзілі сучасныя выданні падобнага роду; заўважым, што да нядаўняга часу карты для шырокага кола чытачоў у нас былі толькі дробнамаштабнымі, а больш дэталёвыя, буйнамаштабныя, мелі мноства скажэнняў у мэтах дзяржаўнай бяспекі.

Назва «Белая Русь» у адносінах да сучаснай Беларусі, дакладней яе паўночна-ўсходняй часткі, з'яўляецца на картах толькі ў сярэдзіне — другой палове XVII ст. (у

пісьмовых крыніцах яна сустракаецца крыху раней). Прычым назвы «Літва» і «Белая Русь» часта перакрываюцца і адносяцца да адной і той жа тэрыторыі. У гэтай сувязі заслугоўваюць увагі карты Гільёма дэ Баплана, французскага картографа і інжынера-фартыфікатара, які шмат гадоў, пачынаючы з 1630 г., працаваў на каралеўскай службе ў Рэчы Паспалітай. На яго карце, выдадзенай у 1687 г. Якавам Сандартам (яе асновай паслужыла карта Г. дэ Баплана 1651 г.), Белая Русь лакалізавана ў раёне Падзвіння і займае параўнаўча невялікую частку агульнага «літоўскага» масіву. Звяртае ўвагу, што сама назва «Белая Русь» вынесена ў загалолак карты: «Вялікае княства: Літва і Белая Русь» (Magnus Ducat: Lithuania & Russia Alba). Аднак на самой карце яна паказана даволі непрыкметна, невыразна, нядбайным шрыфтам, як бы спешна накладзена ў апошні момант паверх ранейшай тапаніміі. Тым не менш з гэтага часу «Белая Русь» усё часцей з'яўляецца на геаграфічных картах нашай тэрыторыі, і як этнаграфічная назва паступова пашыраецца на раён Падняпроўя, у той час як назва «Літва» адцяняецца ўсё далей на захад, за Бярэзіну, у раёны Павілейшчыны і Панямоння.

На карце Польшчы, Літвы і Прусіі, выдадзенай Тэадорам Кітчынам (Лондан, 1740), тэрыторыя Беларусі пазначана пад назвай «Русь Літоўская» (Lithuanian Russia). Яна, у сваю чаргу, падзяляецца на тры гістарычныя (гісторыка-этнаграфічныя) вобласці — Белую Русь (White Russia), Чорную Русь (Blac Russia) і Палессе (Polesia). Белая Русь тут займае паўночна-ўсходнюю частку сучаснай Беларусі, дакладней, Падзвінне і Падняпроўе (на поўдні да Гомеля), Чорная Русь — Панямонне і Случчыну, Палессе — басейн Прыпяці ад Брэста на захадзе да Мазыра на ўсходзе.

Нарэшце, звернем увагу яшчэ на адну карту, выдадзеную Тобіашам Маерам (Нюрнберг, 1750), дзе назва «Белая Русь» (Russia Alba) упершыню пашырана амаль на ўсю сучасную тэрыторыю ад заходняга Буга на паўднёвым захадзе да Падзвіння на паўночным усходзе. Размешчанае на поўдні Палессе паказана тут больш дробным шрыфтам як састаўная частка, этнаграфічная вобласць Белай Русі. Аднак прайшло яшчэ паўтара стагоддзя, пакуль этнаграфічная назва «Беларусь» не запанавала на ўсёй сучаснай тэрыторыі рэспублікі.

Карта Литвы і Бѣлай Руси
Г. дѣ Баплана. 1651 г., 1687 г.

Карта Польши и Литвы Т. Кітчына. 1740 г.

Беларусь-Литва Т. Маера. 1750 г.

Пытанні і заданні:

1. Якую назву насіла наша краіна ў сярэднявеччы?
2. Дзе размешчана Белая Русь на карце Сярэдняй Еўропы М. Кузанскага (каля 1450 г.)?
3. Знайдзіце на карце М. Радзівіла-Сіроткі свой край. Зрабіце кароткае краязнаўчае апісанне яго на пачатак XVII ст.
4. Калі ўпершыню з'яўляецца Белая Русь на тэрыторыі нашай краіны? Які рэгіён носіць гэтую назву на карце Г. дэ Баплана?

Аб паходжанні назвы

На пытанне аб паходжанні назвы «Беларусь» няма адназначнага адказу. На гэты конт існуе шмат думак і версій. Адны аўтары схільны вызначаць першапачатковы сэнс Белай Русі як Русі «вольнай», «свабоднай»; другія — Русі «праваслаўнай»; трэція — аддавалі перавагу этнаграфічным прыкметам, у прыватнасці ўласціваму беларусам (асабліва ва ўсходняй частцы) традыцыйнаму беламу колеру адзення; чацвёртыя — антрапалагічным асаблівасцям, што ўвасабляліся ў светла-русых валасах, блакітных вачах; іншыя — звярталі ўвагу на прыродныя фарбы беларускай зямлі, чысціню рэк, блакіт азёр і да т. п.

Разглядаючы гэтыя версіі, трэба мець на ўвазе, што семантыка самога тэрміна, яго асэнсаванне маглі адрознівацца на розных гістарычных этапах ад яго стаўлення да сучаснасці. Першае ўпамінанне Белай Русі адносіцца да XII ст. В. Н. Тацішчаў, спасылаючыся на летапісныя крыніцы, у прыватнасці Раскольніцкі і Растоўскі манускрыпты (не ўсе гістарычныя дакументы, якімі ён карыстаўся ў свой час, захаваліся), называе канкрэтную дату — 1135 г., калі гэты тэрмін упершыню фігуруе ва ўжытку. Больш пэўна гаворыцца пра Белую Русь у сувязі з падзеямі 1157 г. у Растова-Суздальскай зямлі, калі пасля смерці Юрыя мясцовая значь выбрала яго старэйшага сына Андрэя (Багалюбскага) «и посадиша его на отчи столе во всей Белой Руси, в Ростове и Суздале» (Татищев В. Н. История Российская. М.; Л., 1963. С. 146, 251). Такім чынам, князь Андрэй Багалюбскі называецца ў летапісе пад 1157 г. князем Белай

Русі. Гэтая назва ў адносінах да Паўночна-Усходняй Русі, дзе крыху пазней узнікла цэнтралізаваная дзяржава з цэнтрам у Маскве, захавалася да XVI ст., аб чым сведчаць і гістарычныя карты таго часу. Заўважым, што маскоўскі князь Іван III у канцы XV — пачатку XVI ст. напіў тытул князя «ўсея Вялікія і Белыя Русі».

Які першапачатковы сэнс гэтага тэрміна? Наўрад ці прыдатна выводзіць яго ад знешніх прыкмет — белых снягоў, пігментацыі валасоў ці колеру адзення мясцовых жыхароў. Можна ў пэўнай ступені пагадзіцца з тлумачэннем геаграфічнага паняцця «Белая» як «Вольная», «Незалежная Русь». Аднак трэба мець на ўвазе, што гэтая назва захоўвалася за Маскоўскай Руссю і ў той час, калі яна знаходзілася пад мангола-татарскім ігам. Таму больш праўдападобным з'яўляецца асэнсаванне слова «Белая» як «Праваслаўная», «Прававерная Русь». Ва ўяўленнях хрысціянскіх апосталаў усходняга абраду ў той час словы «белы», «праваслаўны», «рускі» атаясамліваліся і выступалі як блізкія па сэнсу сінонімы. Гэтым падкрэслівалася асноўная прыкмета часткі хрысціянскага свету як асобнага этнаканфесійнага ўтварэння, што адрознівала яго ад суседняга неправаслаўнага — язычніцкага (паганскага), мусульманскага, каталіцкага.

У старажытнай усходняй традыцыі ёсць яшчэ адно асэнсаванне асноўнай гамы колераў, якія сімвалічна атаясамліваліся са старанамі свету: белы — з захадам, блакітны — з усходам, чорны — з поўначчу, чырвоны — з поўднем. Таму існаванне на геаграфічнай карце ў сярэднявеччы розных тапонімаў і этнапалітычных утварэнняў з «каляровымі» прыкметамі, нібыта: Белая арда, Сіняя арда, Белыя харваты, Чорныя клубукі і інш., з'яўляецца даволі пашыраным і зразумелым. Не з'яўляюцца выключэннем з гэтага шэрага і назвы «Белая Русь», «Чорная Русь» і «Чырвоная Русь». З XVI — XVII стст. гэтае асэнсаванне слова набывае свой рэальны змест, калі Белая Русь пасля некаторых блуканняў па прасторах славянскага свету перамяшчаецца на захад і паступова замацоўваецца ў верхнім Падзвінні і Падняпроўі.

Замацаванню ў гэтым рэгіёне назвы садзейнічалі і этнаграфічныя прыкметы, якія цалкам асацыіраваліся ў свядомасці іншаземцаў з Белаю Руссю. Амаль кожны з іх, хто ўпершыню наведваў Беларусь (яе ўсходнюю частку), мімаволі звяртаў увагу на пануючы тут паў-

сюдна белы колер адзення — ад світак і кажушкоў да мужчынскіх нагавіц і шапак-магерак. Такім чынам, геаграфічны і канфесійны сэнс самой назвы набываў адначасова і этнаграфічны змест.

Аднак усталяванне на нашай тэрыторыі наймення «Беларусь» адбылося не адразу. У розных гістарычных крыніцах мы сустракаем гэтую назву і ў дачыненні да Пскоўскай і Наўгародскай зямель, і ў адносінах да ўсходняй часткі Украіны. Аляксандр Гваньіні, італьянец па паходжанню, які шмат гадоў пражываў у Віцебску, у сваёй кнізе «Хроніка Еўрапейскай Сарматыі», выдадзенай у 1578 г., пісаў: «А ёсць Русь трыкая: адна Белая, другая Чорная, трэцяя Чырвоная. Белая — каля Кіева, Мазыра, Мсціслаўля, Віцебска, Оршы, Полацка, Смаленска і Северскай зямлі, якая здаўна належыць Вялікаму княству Літоўскаму. Чорная — у Маскоўскай зямлі каля Белага возера і далей усюды да Азіі. Чырвоная — каля гор, якія называюцца Бескідамі... Пад тымі гарамі паветы Галіцкі, Перамышльскі, Саноцкі, а ў сярэдзіне вядомы горад Львоў». Такое геаграфічнае становішча асобных частак Русі якраз адпавядае той самай еўразійскай традыцыі, калі зямля, што размешчана на захадзе, называецца Белай, на поўначы — Чорнай, на поўдні — Чырвонай. Яно адлюстравана і на згаданых картах Г. дэ Баплана, В. Сансона (1655 г.). У далейшым абласная назва «Чорная Русь» штучна была перанесена на тэрыторыю нашай краіны і ўжывалася для яе паўночна-заходняй часткі паралельна з традыцыйным найменнем «Літва».

Заслугоўвае ўвагі тая акалічнасць, што назва «Белая Русь» пасля блуканняў яе з усходу замацоўвалася на тэрыторыі нашай краіны якраз у той перыяд, калі яна не была «белай» у ранейшым сэнсе, інакш кажучы, не была вольнай, незалежнай, асабліва ў той час, калі тут бясчынствавалі карныя атрады графа Мураўёва; па-другое, не была праваслаўнай, а была уніяцкай, і толькі пасля забароны уніяцтва ўрадавым актам (1839 г.) праваслаўная царква рашуча замацавала свае пазіцыі ва ўсходняй і паўднёвай частках Беларусі. Асноўным матывам «трыумфальнага шэсця» Белай Русі з усходу на захад і яе замацавання на сучаснай тэрыторыі служыла этнапалітычная сітуацыя, што склалася ў Беларусі ў другой палове XIX — пачатку XX ст. Нягледзячы на рэгіянальныя асаблівасці народнай культуры на тэрыто-

рыі Беларусі, даследаванні расійскіх і польскіх вучоных адназначна паказалі, што тут жыве адзіны і своеасаблівы славянскі народ. Адны называлі яго літвінамі, другія — беларусамі, русінамі, не гаворачы пра шэраг іншых краёвых назваў-этнонімаў — палешукі, падляшане, чарнарусы і інш. У той жа час існаваў і падзел нашай краіны на Літву і Беларусь, як гэта мы сустракаем у шматлікай літаратуры другой паловы XIX ст. У прыватнасці, аўтары добра вядомай «Жывапіснай Расіі» (Т. 3. 1882 г.) падзялялі заходнія губерні на беларускія і літоўскія; да першых яны адносілі Смаленскую, Магілёўскую, Віцебскую (без ліфляндскіх паведаў) і Мінскую, да другой — Гродзенскую, Віленскую і Ковенскую губерні. Іншыя аўтары абмяжоўвалі тэрыторыю Беларусі Падзвіннем і Падняпроўем (на ўсход да Бярэзіны), як гэта мы бачым у гісторыка-краязнаўчых працах В. В. Турчыновіча і М. В. Без-Карніловіча (1857, 1855).

Да канца XIX ст. краёвая назва «Беларусь» стала дамінуючай на ўсёй этнічнай тэрыторыі ад Беластока да Бранска, а ранейшая назва «Літва» перамяшчалася на тэрыторыю летувіскіх правінцый Аўкштайцці і Жэмайцці. Гэты працэс ішоў супярэчліва і адлюстроўваў, з аднаго боку, кансалідацыю беларускага этнасу, фарміраванне нацыі, з другога — складаную этнічную сітуацыю, якая гістарычна была вызначана барацьбой паланізатарскіх і русіфікатарскіх сіл, падзелам беларускага грамадства на этнасацыяльныя і этнаканфесійныя групы з недастаткова акрэсленай нацыянальнай самасвядомасцю.

Пытанні і заданні:

1. *Калі ўпершыню ўпамінаецца Белая Русь у летапісах? Да якой тэрыторыі яна адносілася?*
2. *Назавіце некаторыя версіі паходжання назвы «Белая Русь».*
3. *Якую з гэтых версій вы лічыце больш праўдападобнай і чаму?*
4. *Які сімвалічны сэнс мелі белы, чорны і чырвоны колеры ў старажытнай традыцыі?*
5. *Дзе размяшчалі Белую, Чорную і Чырвоную Русь у XVI — XVII стст.?*
6. *Калі замацавалася назва «Беларусь» на сучаснай этнічнай тэрыторыі?*
7. *Якія фактары спрыялі замацаванню сучаснай назвы на ўсёй тэрыторыі Беларусі?*

ЭТНІЧНАЯ ТЭРЫТОРЫЯ

Кожны, ці амаль кожны, народ мае сваю этнічную тэрыторыю, сваю Бацькаўшчыну, дзе жылі яго продкі на працягу многіх стагоддзяў. Этнічная тэрыторыя — гэта тэрыторыя кампактнага рассялення пэўнага народа, з якой звычайна цесна звязаны яго этнагенез і этнічная гісторыя. Народ, які страчвае сваю этнічную тэрыторыю, становіцца ізгоем на сваёй Радзіме, яго чакае сумны і незайздросны лёс. Лёс народа — гэта лёс яго Бацькаўшчыны. Кожны жыццяздольны народ імкнуўся захаваць ці пашырыць сваю «жыццёвую прастору», і гэта імкненне з'яўляецца натуральным, хаця спосабы яго рашэння бываюць рознымі, не заўсёды цывілізаванымі і мірнымі. Невыпадкава, што на гэтай глебе паміж суседнімі, а часам і больш далёкімі народамі ўзнікала шмат непаразуменняў, якія вялі да варожасці, канфліктаў і войнаў. Вывучаючы гісторыю шматлікіх войнаў, мімаволі звяртаеш увагу, што адным з важнейшых вынікаў пры падпісанні мірнага дагавора былі тэрытарыяльныя набыткі на карысць пераможцаў за кошт пераможаных.

Наяўнасць этнічнай тэрыторыі дазваляе народу захаваць сябе як этнас, быць гаспадаром на ўласнай зямлі, будаваць сваю суверэнную дзяржаву, развіваць нацыянальную культуру. Этнічная тэрыторыя — гэта не толькі, дакладней, не столькі геаграфічная прастора, але і пэўнае экалагічнае асяроддзе, прырода з яе разнастайнымі рэсурсамі і дабротамі, што служыць жыццёвай асновай, вызначае напрамкі гаспадарчай дзейнасці, асаблівасці матэрыяльнай культуры, арганічна ўваходзіць у паўсядзённы быт, жывіць сваімі вобразамі духоўныя скарбы народа, яго паэтычную творчасць, мову, уплывае на нацыянальны менталітэт і антрапалагічныя рысы. Таму так зразумелы паэтычныя радкі:

*Мілыя вобразы роднага краю,
Смута́к і радасць мая,
Што маё сэрца да вас пачувае,
Чым так прыкованы я?*

Пачуццё Радзімы фарміруе свядомага чалавека, чалавека-патрыёта; яно ж удалечыні ад яе нярэдка абарочваецца тугою і настальгіяй. «Когда постраниствуешь, воротисься домой, и дым Отечества нам сладок и приятен...»

У працэсе жыццядзейнасці чалавек з цягам часу мяняе прыроднае асяроддзе, надаючы яму характар культурнага ландшафту. Культурны ландшафт — гэта паказчык цывілізацыі, культуры гаспадарання, адносін да сваёй зямлі і гістарычнай спадчыны. Ён вызначае этнакультурнае аблічча краіны. Дастаткова падчас турапаездкі па замежжы паназіраць (хаця б з вакна цягніка) акаляючыя ландшафты, каб атрымаць пэўнае ўяўленне аб краіне, узроўні яе нацыянальнай цывілізацыі. Культура ў гэтым сэнсе вызначаецца як спосаб прыстасавання (ці адаптацыі) да пэўнага геаграфічнага і сацыяльнага асяроддзя.

Этнічная тэрыторыя вызначаецца ўстойлівасцю на працягу стагоддзяў. Яе стабільнасць у многім залежыць ад дзяржаўнай самастойнасці і ўмоў міжнароднага жыцця. Нярэдкаія выпадкі, калі этнічная тэрыторыя народа ўваходзіць у склад дзвюх і болей дзяржаў, як гэта мы бачым на прыкладзе таджыкаў, азербайджанцаў, армян, курдаў, асецін і інш. Не з'яўляецца выключэннем і наша Беларусь.

Этнічная тэрыторыя можа змяняцца ў выніку гістарычных катаклізмаў, заваёў, каланізацыі, міграцыі, працэсаў асіміляцыі і інтэграцыі, што найбольш уласціва перыферычным ці сумежным зонам суседніх этнасаў. У сілу розных абставін (анексій, культурнага ўплыву, дэнацыяналізацыі і інш.) народ можа аказацца ў меншасці на сваёй этнічнай тэрыторыі, а з цягам часу страчваць і яе.

Вызначэнне этнічных межаў належыць да ліку складаных навуковых праблем і патрабуе ўсебаковага этнагеаграфічнага і параўнаўчага этналінгвістычнага аналізу, уліку цэлага комплексу вызначальных прыкмет — мясцовых гаворак, нацыянальнай самасвядомасці, традыцый матэрыяльнай і духоўнай культуры, асаблівасцей

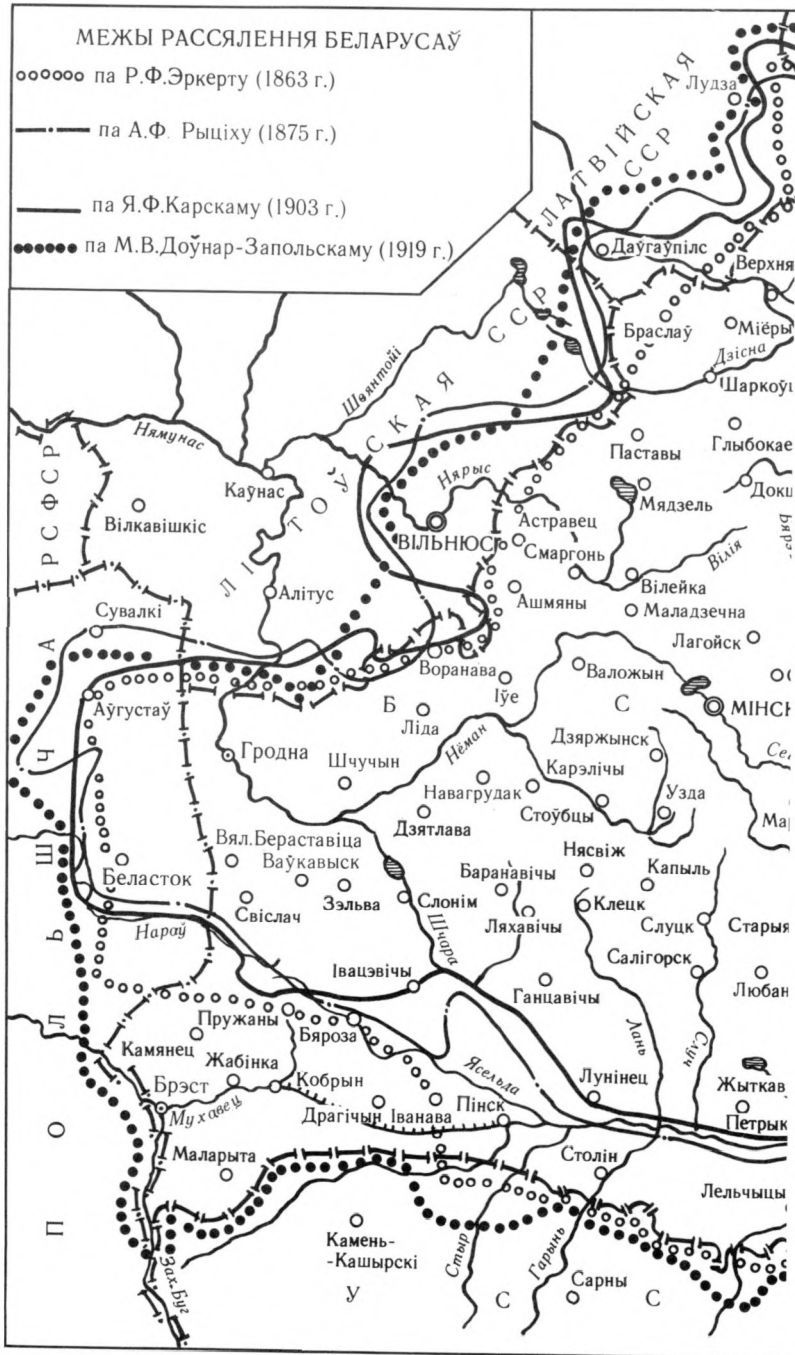
МЕЖЫ РАССЯЛЕННЯ БЕЛАРУСАЎ

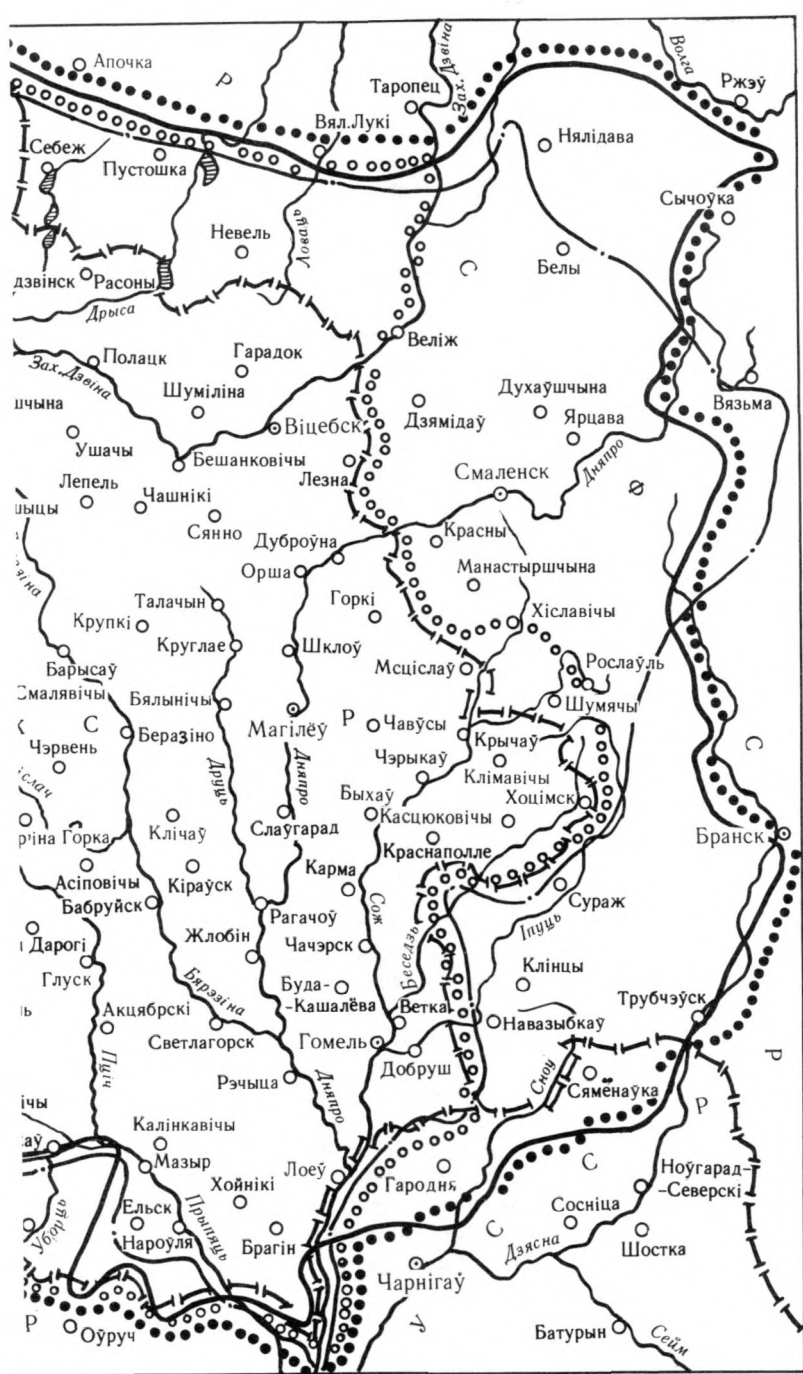
○○○○○○○ па Р.Ф.Эркерту (1863 г.)

— — — па А.Ф. Рыцiху (1875 г.)

— па Я.Ф.Карскаму (1903 г.)

●●●●● па М.В.Доўнар-Запольскаму (1919 г.)

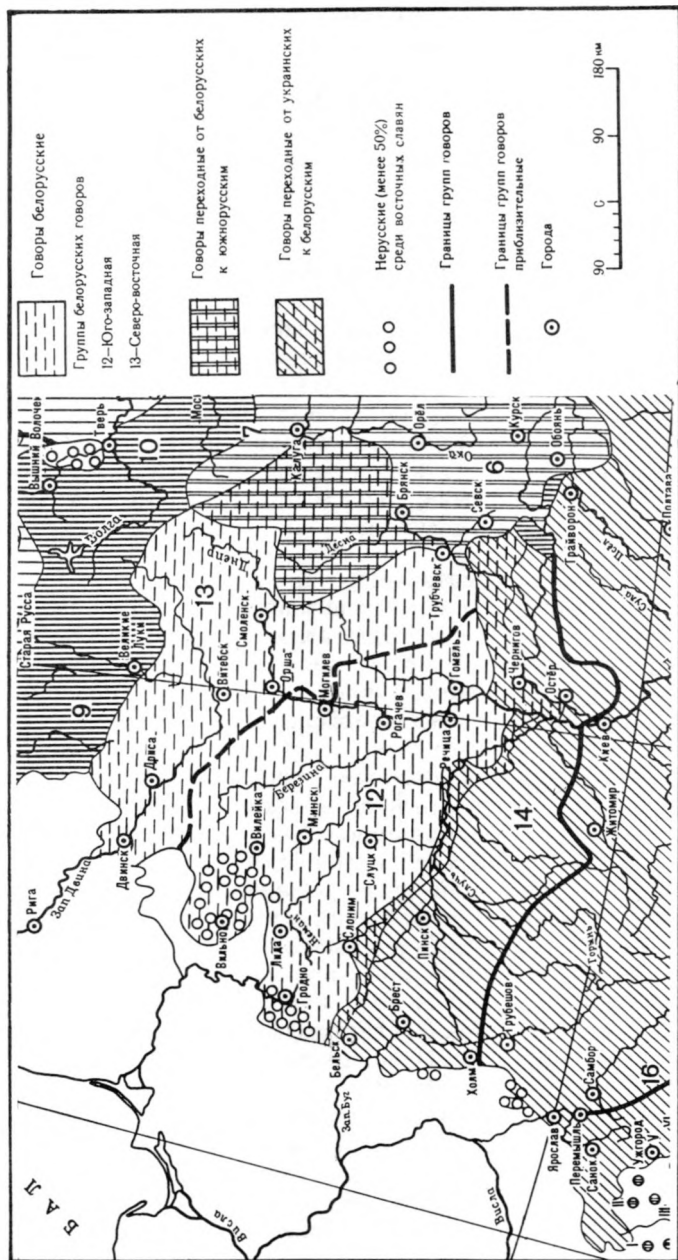

этнагенезу і этнічнай гісторыі (перавагу аддаюць звычайна першым дзвюм адзнакам). Вызначэнне этнічных межаў — гэта вызначэнне этнічнай прыналежнасці насельніцтва, што пражывае ў зоне сумежжа суседніх этнасаў, іх працэнтных суадносін, этнапалітычнай арыентацыі, культурнага ландшафту, асаблівасцей гістарычнага развіцця. У некаторых выпадках этнічныя межы могуць супадаць з прыроднымі рубяжамі — горнымі ланцугамі, водападзеламі, рэдканаселенымі ляснымі масівамі, воднымі перашкодамі. Аднак часцей за ўсё этнічнае сумежжа ўяўляе сабой пераходны міжэтнічны варыянт народнай культуры, дзе культурныя элементы ўзаемадзейнічаюць і пранікаюць адзін у другі ва ўмовах супольнага пражывання суседніх народаў.

Этнічная тэрыторыя беларусаў у розныя часы акрэслівалася неадназначна, што было звязана з аб'ектыўнымі перадумовамі — зменлівай і да канца не раскрытай этнапалітычнай і этнаканфесійнай сітуацыяй у Беларусі, уваходжаннем яе ў склад іншых дзяржаў, а таксама пэўнымі палітычнымі пазіцыямі аўтараў. Дастаткова сказаць, што ў савецкія гады гэта тэма была фактычна забароненай, а работы дарэвалюцыйных аўтараў трымаліся ў закрытых фондах і не былі даступнымі шырокаму колу чытачоў. Мы ўжо не гаворым пра этнаграфічныя карты Беларусі, выдадзеныя за мяжой. Пры разглядзе гэтай тэмы звернемся перш за ўсё да работ расійскіх аўтараў.

Першы спецыяльны этнаграфічны атлас, у якім ёсць каштоўныя звесткі пра этнічны склад і размяшчэнне насельніцтва Беларусі, — «Этнаграфічны атлас заходне-рускіх губерняў і суседніх абласцей», выдадзены ў 1863 г. Р. Ф. Эркерт. Ён складаўся з 6 карт. Адна з іх дае агульны этнаграфічны агляд і паказвае ўзаемае размяшчэнне народаў на тэрыторыі Заходне-Рускага краю, як у той час называлі Беларусь у афіцыйных колах Расіі. Астатнія карты прысвечаны рассяленню адпаведна палякаў, беларусаў і ўкраінцаў (яны пазначаны на карце пад агульнай назвай «рускія»), а таксама літоўцаў, латышоў, немцаў, яўрэяў. Тэкставы матэрыял быў выдадзены асобнай кнігай «Погляд на гісторыю і этнаграфію заходніх губерняў Расіі» (1864 г.). Этнічную тэрыторыю беларусаў Р. Эркерт акрэсліваў ад Беластока і Аўгустава (сучасная Польшча) на захадзе да Рослаўля і Веліжа на ўсходзе, этнічную мяжу з Расіяй на

Карта Маскоўскай дыялекталагічнай камісіі. 1915 г.

поўначы ён праводзіў ад Вялікіх Лук крыху на поўдзень ад Апочкі, а з Украінай, ці, як яе называлі, Маларасіяй, па лініі Пружаны — Бяроза — Іванава і далей па сучаснай беларуска-ўкраінскай граніцы.

Этнічную тэрыторыю Беларусі Р. Эркерт падзяляў на тры часткі: усходнюю (да Бярэзіны), заходнюю і паўднёва-заходнюю, або Падляшша. Беларускае насельніцтва гэтых абласцей-краёў утварала адпаведна тры групы: сапраўдных беларусаў, заходніх беларусаў (чарнарусаў, ці літвінаў) і падляшан. Аўтар паказвае некаторыя бытавыя рысы кожнай з гэтых груп. Так, заходнія беларусы вырабляюць для сябе адзенне з чорнай шэрсці, голяць вусы і бараду, па святах збіраюцца ў карчме (што прыкметна адрозніваецца ад рускага пастаялага двара) і скачуць пад скрыпку польскія танцы. Падляшан ён лічыў найбольш апалячанай часткай беларусаў. Смяленскую губерню і паўночна-заходнюю частку Калужскай Р. Эркерт называў пераходнымі этнічнымі тэрыторыямі, іх жыхары «не далучаюць сябе да Вялікай Расіі».

Статыстычныя матэрыялы, на падставе якіх былі складзены карты першага этнаграфічнага атласа Беларусі, няпоўныя і не заўсёды адлюстроўвалі рэальную этнічную сітуацыю. У прыватнасці, мноства беларусаў-католікаў было залічана, паводле канфесійнага прынцыпу, да палякаў, а частка праваслаўных беларусаў — да рускіх. Гэты прынцып быў, па сутнасці, захаваны і ў другім, больш падрабязным этнаграфічным атласе А. Ф. Рыціха — «Атласе народанасялення Заходне-Рускага краю па веравызнаннях», які выйшаў у свет у 1864 г. У наступных абагульняючых працах, у прыватнасці ў грунтоўнай кнізе «Славянскі свет» (1875), А. Рыціх дае больш рознабаковую характарыстыку славянскім народам і дыферэнцыруе іх паводле этнаграфічных і лінгвістычных прыкмет. Этнічную тэрыторыю беларусаў ён акрэслівае на захадзе ад Сувалак, больш на захад ад Аўгустава і Беластока да Нарава, адтуль па рэках Нараў, Ясельда, Прыпяць да яе ўпадзення ў Дняпро, далей мяжа ішла ўверх па Дняпры, супадаючы на паўднёва-заходнім участку з сучаснай беларускай дзяржаўнай граніцай, да Суража; ад Суража этнічная мяжа праводзілася па рацэ Іпуць на Вязьму, Белы, на поўдзень ад Вялікіх Лук, Апочкі, на Люцын (зараз Лудза ў Латвіі), на поўнач ад Дзвінска (зараз Даўгаўпілс),

далей яна ішла на Свянцянны, агінала з поўначы і захаду старажытную сталіцу княства Літоўскага Вільню, уключаючы ў этнічную тэрыторыю беларусаў-літвінаў Віленскі край, і праходзіла потым крыху на поўнач паралельна сучаснай беларуска-летувіскай граніцы на Друскенікі і Сувалкі. Такім чынам, беларускімі лічыліся Беластоцчына, Віленшчына, паўднёвая ўскраіна Латгаліі (з г. Дзвінск), а на захадзе — большая частка Смаленшчыны, разам з тым раён на поўдзень ад Нарава і Ясельды паказаны як «маларускі», з перавагай украінскага этнічнага элемента.

У выніку фундаментальных этналінгвістычных і краязнаўча-геаграфічных даследаванняў у канцы XIX — пачатку XX ст. больш дэталёва былі вызначаны этнакультурныя і гутарковыя (дыялектныя) асаблівасці як у асноўным беларускім масіве, так і на перыферыі, у этнакантактных зонах. У гэтай сувязі асобай увагі заслугоўваюць работы Я. Ф. Карскага, М. В. Доўнар-Запольскага і аўтараў Маскоўскай дыялекталагічнай камісіі (М. М. Дурнава, М. М. Сакалоў, Дз. М. Ушакоў). Складзеная Я. Ф. Карскім этнаграфічная карта (1903) пашырала этнічную тэрыторыю Беларусі на захад да Ноўгарада-Северскага, Бранска і Ржэва (у вярхоўях Волгі). Аўтары Маскоўскай дыялекталагічнай камісіі апрача асноўнага беларускага масіву выдзялялі пераходную зону ад беларускіх да паўднёварускіх народных гаворак (былі распаўсюджаны ў рэгіёне ад Ельні і Рослаўля на ўсход да Калугі і Гжацка), а таксама змешаных беларуска-ўкраінскіх гаворак (цягнуцца нешырокай паласой уздоўж Прыпяці і Дзясны да Чарнігава і Глухава). М. Доўнар-Запольскі пашыраў этнічныя межы Беларусі на паўднёвым захадзе на Заходняе Палессе да сучаснай беларуска-ўкраінскай граніцы. Яго этнаграфічная карта з'явілася асновай карты Беларускай Народнай Рэспублікі (1918).

Дзяржаўная тэрыторыя фарміруецца на аснове этнічнай, аднак дзяржаўныя і этнічныя межы рэдка супадаюць, бо ў справу «ўмешваюцца» палітычныя фактары. Уздым дэмакратычнага і нацыянальна-вызваленчага руху стварыў рэальныя ўмовы для адраджэння беларускай дзяржаўнасці. 25 сакавіка 1918 г. на ўсёй этнічнай тэрыторыі была абвешчана незалежная Беларуская Народная Рэспубліка. Аднак бальшавіцкі ўрад, што заключыў у той час ганебны Брэсцкі дагавор, аддаўшы частку

Беларусі Германіі, паспяшаўся выправіць становішча і пасля паражэння Германіі ў першай сусветнай вайне склікаў у Смаленску I з'езд Кампартыі Беларусі, дзе была абвешчана Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка ў складзе Віцебскай, Магілёўскай, Мінскай, Гродзенскай, большай часткі Смаленскай і Віленскай губерняў. Неўзабаве рашэннем савецкага ўрада Смаленская, Магілёўская і Віцебская губерні былі далучаны да Расіі, а заходняя частка Беларусі была аб'яднаная з усходняй Літвой (Летувай) у Літоўска-Беларускую Савецкую Сацыялістычную Рэспубліку (Літбел), якой адводзілася марыянэтная роля ў палітычных гульнях супраць незалежнай Літоўскай рэспублікі (Тарыбы) з цэнтрам у Каўнасе. Аднак у хуткім часе (красавік, 1919) польскія войскі авалодалі сталіцай Літбела Вільняй, і толькі што створаная «суверэнная дзяржава» павінна была самаліквідавацца. Тады, каб забяспечыць сабе тылы, савецкі ўрад Расіі 12 ліпеня 1920 г. падпісвае дагавор з Літоўскай Тарыбай, па якому перадае апошнія беларускія землі з гарадамі Гродна, Ліда, Вільня, Смаргонь, Мядзель.

Неўзабаве быў заключаны яшчэ адзін дагавор — Расіі з Латвіяй, па якому Расія перадавала апошнія Дзвінскі, Рэжыцкі і Люцынскі паветы Віцебскай губерні, паўднёвая частка якіх была населена пераважна беларусамі (жнівень, 1920). Савецка-польская вайна (1919—1920) прывяла да новага перапамеркавання беларускай тэрыторыі. Паводле Рыжскага дагавора, заключанага паміж Польшчай, Расіяй і Украінай у 1921 г. (беларуская дэлегацыя на перагаворы не была дапушчана), тэрыторыя Беларусі была «разрэзана па-жывому» на дзве часткі (калі не лічыць, што яшчэ адна частка — тэрыторыя Віцебскай, Магілёўскай і Смаленскай губерняў знаходзілася ў гэты час у складзе РСФСР). Заходняя частка была перададзена Польшчы, яе мяжа на ўсходзе прайшла па лініі Верхнядзвінск (Дрыса) — Дзісна — Радашковічы — Негарэлае — больш на захад ад Турава. «Уласная» тэрыторыя БССР складалася ў гэты час усяго з шасці павеатаў Мінскай губерні — Бабруйскага, Барысаўскага, Ігуменскага (з 1923 г. — Чэрвеньскі), Мазырскага, часткі Мінскага і Слуцкага. Толькі ў 1924 г. у выніку праведзенага «ўзбуйнення» Беларускай ССР былі вернуты 15 павеатаў Віцебскай і былой Магілёўскай губерняў (Магілёўская губ. у складзе

РСФСР была скасавана), а ў 1926 г. яшчэ два паветы — Рэчыцкі і Гомельскі.

У верасні 1939 г., калі Польшча была акупіравана фашысцкай Германіяй, савецкія войскі пачалі наступленне з усходу і занялі заходнюю частку Беларусі, якая была ўз'яднана ў складзе Беларускай ССР; тэрыторыя БССР у гэты час складала 333,7 тыс. кв. км, на ёй пражывала 11 млн чалавек. Аднак, падзяліўшы сферы ўплыву з фашысцкай Германіяй, сталінскае кіраўніцтва распачало новую серыю «дыпламатычных гульняў» у Прыбалтыцы з мэтай яе далучэння да СССР. У кастрычніку 1939 г. яно заключыла дагавор з Летувай, па якому апошняя былі перададзены ад Беларусі г. Вільня і Віленскі край у абмен на размяшчэнне расійскіх ваенных баз на тэрыторыі Летувы. Гэтая вераломная здзелка была праведзена насуперак волі карэннага насельніцтва Віленшчыны, а Летуве каштавала дзяржаўнай незалежнасці; Летува, як і Латвія, Эстонія, была ў хуткім часе далучана да СССР (1940); Еўропа стаяла напярэдадні вялікай сусветнай вайны. Пасля другой сусветнай вайны ў жніўні 1945 г., паводле дагавора паміж СССР і Польшчай, апошняя адышлі ад БССР 17 раёнаў Беластоцкай вобласці з г. Беласток і тры раёны Брэсцкай вобласці. Ні адна з краін-пераможцаў не панесла такіх страт, як Беларусь: яна страціла частку сваіх тэрыторый, а яе насельніцтва (з улікам тэрытарыяльных страт) скарацілася на 40 %. Сучасная тэрыторыя Беларускай рэспублікі складае 207,6 тыс. кв. км, на ёй пражывае, паводле перапісу 1989 г., 10 млн 152 тыс. чалавек.

Пытанні і заданні:

1. *Што такое этнічная тэрыторыя?*
2. *Якую ролю адыгрывае этнічная тэрыторыя ў жыцці народа, яго гаспадарцы і культуры?*
3. *Ад чаго залежаць стабільнасць і зменлівасць этнічнай тэрыторыі?*
4. *Як акрэслівалася тэрыторыя рассялення беларусаў на этнаграфічных картах Р. Ф. Эркerta і А. Р. Рыціха?*
5. *Як вызначалася этнічная тэрыторыя беларусаў на этнаграфічных картах Я. Ф. Карскага і М. В. Доўнара-Запольскага?*

6. Якія землі былі перададзены Летуве і Латвіі паводле дагавораў Расіі з гэтымі краінамі ў 1920 г.?

7. Успомніце пра вынікі Рыжскага мірнага дагавора (1921). Як у далейшым фарміравалася дзяржаўная тэрыторыя БССР?

8. Нанясіце на контурную карту этнічныя межы Беларусі паводле этнаграфічных карт Р. Эркerta (1863—1864), А. Рыціха (1875), Я. Карскага (1903), аўтараў Маскоўскай дыялекталагічнай камісіі (1915), М. Доўнар-Запольскага (1918—1919).

ГІСТОРЫКА- ЭТНАГРАФІЧНЫЯ РЭГІЁНЫ

Гісторыка-этнаграфічны рэгіён — гэта частка этнічнай тэрыторыі, што вылучаецца паводле комплексу этнакультурных прыкмет: асаблівасцей этнічнай гісторыі, характару рассялення, гаспадарчых заняткаў, народнай архітэктуры, дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва, традыцыйнага адзення, мясцовых гаворак, вусна-паэтычнай творчасці, звычаяў, абрадаў і іншых прыкмет. Этнічная гісторыя рэгіёна (краю, вобласці) і яго культурны ландшафт увасабляюць як агульнаэтнічныя (агульнабеларускія), так і мясцовыя, рэгіянальныя рысы. Параўнаўчы аналіз і картаграфаванне разнастайных этнакультурных прыкмет дазваляюць вылучыць на тэрыторыі Беларусі ў XVIII — XIX стст. шэсць гісторыка-этнаграфічных рэгіёнаў: Падзвінне, або Паазер'е, Падняпроўе, Цэнтральная Беларусь, Панямонне, Усходняе Палессе і Заходняе Палессе. У кожным з іх у сваю чаргу вылучаюцца больш дробныя этнагеаграфічныя адзінкі — лакальныя раёны.

Гісторыка-этнаграфічныя рэгіёны адлюстроўваюць складаную гісторыю фарміравання этнічнай тэрыторыі беларусаў і размяшчаюцца ў раёнах з блізкімі гістарычнымі і экалагічнымі ўмовамі, імкнучыся да басейнаў вялікіх рэк. Рэкі, гэтыя «боскія шляхі», служылі ў мінулым вельмі важнымі сродкамі зносін паміж народамі і вызначалі напрамкі гісторыка-культурных і эканамічных сувязей. Па рэках і іх басейнах ішлі міграцыя і засяленне краю. Па меры яго засялення і гаспадарчага асваення ў працэсе ўзаемакантактаў і асіміляцыі розных этнічных элементаў адбывалася акумуляцыя культурных набыткаў, складваліся пэўныя вытворчыя і абрадава-бытавыя традыцыі, пазначалася падабенства ў эканамічным і духоўным жыцці, фарміраваўся рэгіянальны тып культуры. Рэгіянальныя асаблівасці адлюстроўваюць багацце і лакальна-варыяцыйную разнастайнасць беларускай народнай культуры, яе творчую імпульсіўнасць і прыстасаванасць да мясцовых умоў.

Падзвінне (Паазер'е)

Рэгіён займае басейн Заходняй Дзвіны і яе прытокаў; на поўначы мяжуе з Латвіяй, на ўсходзе — з Расіяй. Па геапалітычным становішчы і ландшафтна-геаграфічных умовах прыкметна адрозніваецца ад асноўнай часткі Беларусі. Заходняя Дзвіна здаўна звязвала гэты край з суседняй Прыбалтыкай, садзейнічала гандлёва-эканамічным і культурным зносінам з балцкім і скандынаўскім светам.

Рэгіён размешчаны ў зоне старажытнага (вюрмскага) ледавіка, які пакінуў тут шматлікія сляды ў выглядзе няроўнага завалуненага рэльефу. Марэнныя пагоркі і грады, пакрытыя лісцёва-хвойным лесам, перамяжаюцца з рачнымі далінамі і замкнутымі катлавінамі, што ўтвараюць цэлыя россыпы маляўнічых азёр. Глебы ў Паазер'і дзярнова-падзолістыя, завалуненыя і патрабуюць шмат клопату пры апрацоўцы. Вегетацыйны перыяд — 175—180 дзён — самы кароткі ў Беларусі. Усё гэта зніжала магчымасці земляробства, па-свойму вызначала асаблівасці земляробчай тэхнікі, структуру пасяўных культур, тэрміны сяўбы і збору ўраджаю. Разам з тым разнастайная прырода: лес з густым пладова-ягадным падлескам, шчодрай прамысловай фаунай, шматлікія азёры і рэкі, багатыя рыбай і вадаплаўнай птушкай, — усё гэта служыла важнай кармавой базай і здаўна вабіла сюды насельніцтва. Як сведчыць карта старажытных курганоў паўночнай Беларусі, найбольшая заселенасць назіралася якраз паблізу рэк і азёр.

У VII — XI стст. рэгіён быў заселены полацкімі крывічамі (палачанамі), паўднёвая мяжа іх рассялення праходзіла па лініі Ізяслаў — Барысаў — Друцк — Орша. Палітычна дамінаваў над усёй тэрыторыяй старажытны Полацк, які аб'яднаў у адзінай раннефеадальнай дзяржаве плямёны крывічоў і часткова дрыгавічоў. Мінск (Менск), што ўпершыню ўпамінаецца ў пісьмовых крыніцах пад 1067 г., узнік як памежная апорная крэпасць Полацкага княства на землях дрыгавічоў. Палачане, як сведчыць аналіз археалагічнай культуры, апырэджвалі сваіх суседзяў на шляхах этнічнай кансалідацыі і сацыяльна-эканамічнага развіцця грамадства. У XI ст. тут былі вядомы 10 гарадоў (Полацк, Віцебск, Мінск, Друцк, Лукомль, Лагойск, Ізяслаў, Браслаў, Барысаў, Орша), у той час як у суседняй Смаленскай зямлі ў летапісных

крыніцах упамінаецца толькі Смаленск і Тарапец. У вассальнай залежнасці ад Полацка знаходзіліся княствы-факторы — Герцыке і Куkenойс, што размяшчаліся ўніз па Дзвіне, на тэрыторыі суседняй Латгаліі. Фактычна Полацк кантраляваў міжнародны гандаль па Дзвіне. Яму належалі старажытныя волакi на шляхах з «вараг у грэкі», што звязвалі Прыбалтыку і Скандынавію з краінамі Прычарнамор'я і Блізкага Усходу. «Берагі Дзвіны сярэбраныя, а дно яе залатое», — не раз казаў Іван Грозны (Жахлівы), які прагнуў завалодаць гэтай стратэгічна важнай артэрыяй.

Як гісторыка-этнаграфічны рэгіён Паазер'е адпавядае асноўнаму масіву старажытнай Полацкай зямлі, першай на тэрыторыі Беларусі раннефеадальнай дзяржавы. Полацкі князь быў военачальнікам, аднак яго ўлада была абмежавана народным вечам. Дэмакратычныя прынцыпы кіравання мелі тут глыбокія вытокі і знайшлі сваё прадаўжэнне ў арганізацыі дзяржаўнай улады ў Вялікім княстве Літоўскім.

Нягледзячы на часовы поспех, кіеўскім князям не ўдалося замацаваць за сабою Полаччыну. Ужо пры Усяславе Чарадзеі (1044—1101) Полацкае княства вызвалілася з-пад апекі Кіева і паслядоўна праводзіла незалежную знешнюю палітыку, развівала ўласную дзяржаўнасць і эканоміку. Палачане стварылі самабытную і арыгінальную культуру, аб чым сведчаць старажытныя помнікі мясцовага дойлідства і выяўленчага мастацтва (Сафійскі і Спаса-Ефрасіньеўскі саборы ў Полацку, абарончыя збудаванні ў гарадах, крыж Ефрасінні Полацкай і інш.). Пры манастырах працавалі школы; тут была наладжана перапіска кніг, збіраліся кніжныя фонды, вяліся летапісы. Імёны слаўных палачан — Рагнеды, Ефрасінні Полацкай, Францыска Скарыны, Сімяона Полацкага адзначалі важныя вехі ў гісторыі беларускай культуры; яны шырока вядомы ва ўсім славянскім свеце.

Безупынная барацьба спачатку з кіеўскімі князямі, а затым з крыжацкай агрэсіяй адымала шмат сіл і рэсурсаў у Полацкай зямлі. У хуткім часе з яе складу вылучыўся шэраг удзельных княстваў — Віцебскае, Лукомльскае, Друцкае, Мінскае. На захадзе ўзнік новы славянскі цэнтр — Наваградак, які паспяхова аб'ядноўваў вакол сябе славянскія і балцкія землі. У другой палове XIII — XIV ст. ва ўмовах палітычнай раздробленасці, пагрозы

агрэсіі з боку Лівонскага ордэна і татара-манголаў намецілася збліжэнне, якое завяршылася палітычным саюзам Полацкай зямлі з Вялікім княствам Літоўскім. У складзе апошняга Полацкая і Віцебская землі захавалі абласную аўтаномію.

Зацяжныя войны з Рускай дзяржавай у XVI—XVII стст. прывялі да страшэнных разбурэнняў і абязлюдзення рэгіёна. Пасля гэтых трагічных падзей Полацкая зямля не магла ўжо аправіцца, вярнуць сабе былую магутнасць і ранейшае месца на пасадзе сярод іншых краін. Пасля Крэўскай і асабліва Люблінскай уній (1385, 1569) узмацніўся польска-каталіцкі культурны ўплыў, пашырыліся зямельныя ўладанні каталіцкіх парафій; у Полацку быў адкрыты езуіцкі Калегіум, ператвораны пасля ў Акадэмію. Паўночна-ўсходняе памежжа з Рускай дзяржавай засялялася польскімі асаднікамі, якія атрымлівалі тут маёнткі за верную службу каралю. У Падзвінне, ратуючыся ад рэлігійных ганенняў і сацыяльнага ўціску, перасяляліся таксама рускія стараверы і простыя сяляне з памежных раёнаў Расіі.

Пасля раздзелаў Рэчы Паспалітай (1772, 1793) беларускае Падзвінне ўвайшло ў склад Расіі. На яго тэрыторыі была ўтворана спачатку Полацкая, пазней (1796) — Беларуска губерня; у 1802 г. яна была скасавана і ўтворана Віцебская губерня; заходняя частка Падзвіння ўваходзіла ў склад Віленскай губерні. Вядома, што адміністрацыйны падзел на губерні і паветы ў Расійскай імперыі не стасаваўся з этнічнымі межамі, таму ў склад адной губерні нярэдка ўваходзілі розныя этнічныя тэрыторыі, у адносінах да якіх праводзілася адзіная імперская (русіфікатарская) палітыка. Віцебская губерня апрача асноўнага масіву беларускіх зямель уключала і частку так званай Ліфляндзі (сучаснай Латвіі). Шмат беларусаў пражывала ў Дзвінскім, Люцынскім і Себежскім паветах, якія ў 1920 г. адышлі да Латвіі.

Некаторыя групы мясцовых беларусаў-католікаў лічылі сваю веру польскай і называлі сябе палякамі, хаця размаўлялі на «простай» (беларускай) мове. «Многія беларусы-католікі,— пісаў у канцы XIX ст. К. Гукоўскі пра сялян Новааляксандраўскага павета (куды ўваходзіў сучасны Браслаўскі раён),— называюць сябе палякамі, блытаючы народнасць з рэлігіяй, тады як мова іх хатняя беларуская, песні абрадавыя, ды і самі абрады беларускія... Прозвішчы тутэйшых сялян таксама вы-

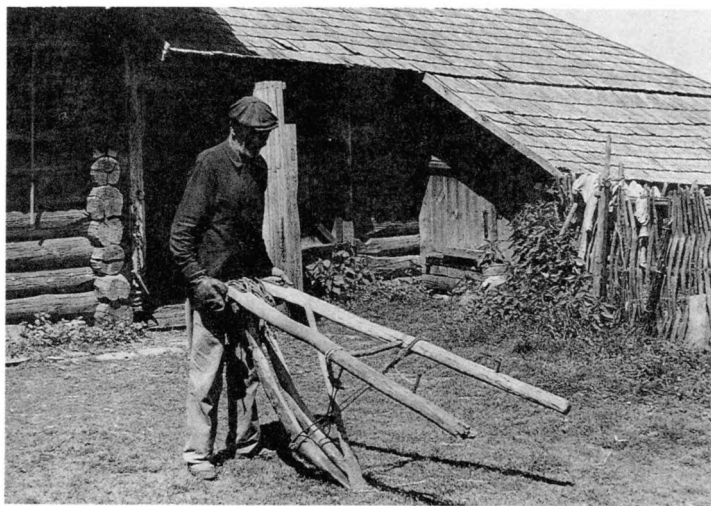
даюць іх нацыянальнасць: Журня, Лопыр, Дундар, Стэльмачэнка, Бабышка, Ляхновіч, Аўчынкі і інш.».

У той жа час праваслаўныя беларусы нярэдка залічваліся да рускіх. Гэтаму ў значнай ступені садзейнічала афіцыйная палітыка царскіх уладаў, скіраваная на асіміляцыю беларусаў, атрымаўшая назву «заходнерусізму». Вядома, што расійскія ўлады не прызнавалі за беларусамі жыццёвага права на самастойнае (суверэннае) існаванне, на іх культуру і мову, разглядаючы апошнюю як заходнерускі дыялект, сапсаваны польскім уплывам.

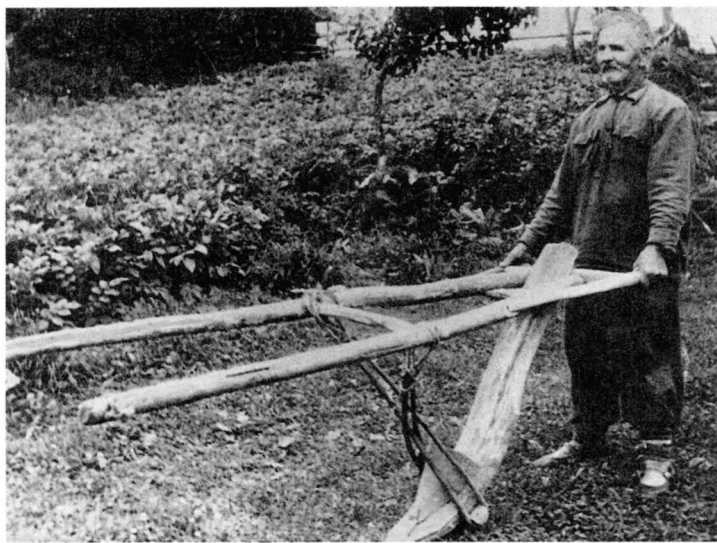
У шматлікіх невялічкіх паселішчах — фальварках, засценках — пражывала дробная шляхта, так званыя баляры, ці шаракі, як іх называлі за шэры (а не белы!) колер верхняга адзення. Пасля падаўлення нацыянальных паўстанняў (1830, 1863) пераважная большасць дробнай шляхты была пераведзена ў разрад дзяржаўных сялян, аднадворцаў, казакаў. Яна паступова збліжалася з мясцовым сялянскім асяроддзем, хаця яшчэ доўгі час захоўвала некаторыя асаблівасці бытавой культуры і сацыяльнай псіхалогіі (пачуццё шляхецкай годнасці, уласнага гонару, этыку паводзін, сацыяльную скіраванасць шлюбных адносін і інш.).

Па звестках мясцовых прыходаў, у сярэдзіне XIX ст. у рэгіёне пражывала каля 76 % беларусаў, 13 — яўрэяў, 6,3 — палякаў, 2 % рускіх, наступныя месцы займалі латышы (1 %) і літоўцы (летувісы). Паводле першага ўсерасійскага перапісу 1897 г., які пры вызначэнні нацыянальнай прыналежнасці зыходзіў у асноўным з моўнай прыкметы, колькасць палякаў тут скарацілася да 2,3 %, затое прыкметна павялічылася доля рускіх — 8,2 %.

Гаспадарчы ўклад і традыцыйна-бытавая культура, што складваліся ў зоне кантактаў славянскіх, латгаліскіх, летувіскіх і фіна-угорскіх плямён, так ці інакш адлюстроўвалі ўзаемаўплывы і сімбіёз розных этнакультурных элементаў, спецыфіку мясцовых гістарычных і экалагічных умоў. Тут не было шырокіх раўнін з урадлівымі глебамі. І ўсё ж, нягледзячы на неспрыяльныя глебава-кліматычныя ўмовы, узровень земляробства ў раннім сярэднявеччы быў тут не ніжэйшы, чым у суседніх рэгіёнах, што, верагодна, тлумачыцца адносна высокім узроўнем крывіцкай аграрнай культуры. Аднак сярэднявечная рэформа (так званая «Устава на валокі»,

Саха віцебская

Сошка-акучнік

1557) была праведзена тут пазней, чым у заходніх раёнах, і мела палавінчаты характар: яна мала закранула абшчыннае землекарыстанне. Толькі ў пачатку XX ст. у выніку правядзення Сталыпінскай рэформы больш за 26 % сялянскіх гаспадарак выдзеліліся з абшчыны і ўтварылі асобныя хутары; многія сяляне ішлі ў адыходныя промыслы ці перасяляліся ў іншыя краіны.

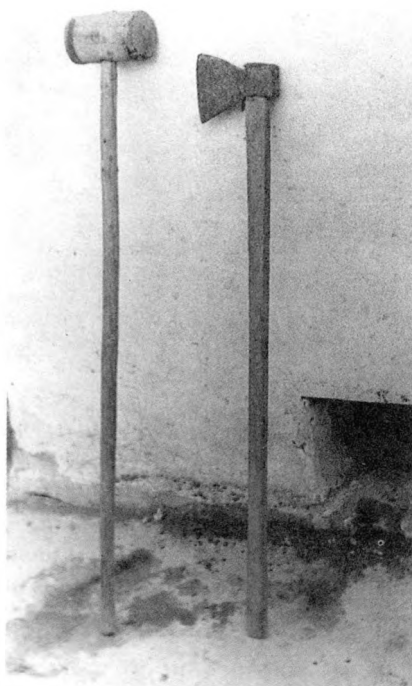
У адрозненне ад іншых беларускіх рэгіёнаў Падзвінне, у прыватнасці яго правабярэжная частка, не забяспечвала сябе ўласным хлебам. Найбольш спрыяльнымі для земляробства былі ўмовы на поўдні і паўднёвым захадзе рэгіёна. У структуры пасеваў побач са збожжавымі (жытам, аўсом, ячменем) важнае месца займала культура льну.

Смык-сукаватка

Барана брусковая

Молат («кука»)
і сякера
для драблення камоў

З канца XIX ст. прыкметна пашырыліся пасевы бульбы і кармавых траў, якія садзейнічалі ўзнаўленню ўрадлівасці глеб, спустошаных шматгадовымі пасевамі льну. Народная вытворчая практыка выпрацавала свой гадавы каляндар, прыватныя спосабы і прыёмы апрацоўкі глебы, догляду пасеваў, уборкі ўраджаю і інш. з улікам мясцовых экалагічных умоў. Палі апрацоўваліся з дапамогай мясцовага варыянта сахі з перакладной паліцай, архаічнай бараны-сукаваткі, ці смыка; на сугліністых глебах ужывалі круглую калоду з зубамі, матыку і чакуху для драблення камоў. Выбраны на палях лён у ад-розненне ад іншых рэгіёнаў вымочвалі на дне вадаёмаў, а затым апрацоўвалі на тыповых для Падзвіння 2-рэбра-вых нахільных мялках.

Сакавітыя лугі і выпасы спрыялі развіццю жывёлагадоўлі. Асноўнай і часцей за ўсё адзінай рабочай жывёлай

Двор.

Музей народнай архітэктуры і быту

у сялянскай гаспадарцы быў конь. З канца XIX ст. жывёлагадоўля атрымала выразны мяса-малочны напрамак. Некалькі больш развітой яна была ў заходняй частцы рэгіёна. Дзісенскі павет быў вядомым цэнтрам маслабойнай вытворчасці ва ўсёй Віленскай губерні. У пачатку XX ст. тут працавалі два малочныя заводы і 24 сялянскія маслабойні; у панскіх маёнтках, апрача таго, дзейнічала яшчэ 38 прадпрыемстваў па перапрацоўцы малака. У Полацкім павеце Юр'еўская масларобчая арцель аб'ядноўвала 20 сялянскіх гаспадарак, якія мелі ў сярэднім па 19 кароў на кожную гаспадарку.

Наяўнасць шматлікіх азёр і вадаёмаў садзейнічала шырокаму развіццю рыбалоўства, якое, адыгрываючы важную ролю ў гаспадарцы, пакінула прыкметны след у традыцыйна-бытавой культуры мясцовых жыхароў. З развіццём капіталістычных адносін значны штуршок атрымалі лясныя і адыходныя промыслы — нарыхтоўка лесу, выраб брусоў, абадоў, бандарнай клёпкі і вываз іх у прыбалтыйскія порты. Мноства сялян ішлі на будаўнічыя работы; мясцовых каменячосаў («жорнаклёваў»), муляраў, цесляроў нярэдка можна было сустрэць у адыходзе ў губернях Расіі.

Найбольш густа населеным здаўна было левабярэжжа Заходняй Дзвіны, дзе шчыльнасць насельніцтва ў канцы XIX ст. дасягала 40—50 чал./кв. км, у той час як на

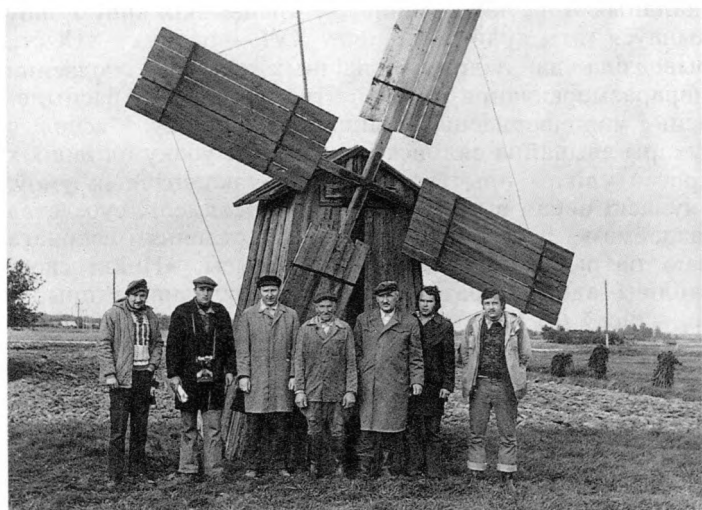
Свіран заможнага селяніна

паўночным усходзе, на сумежжы з Расіяй, яна зніжалася да 30—20 чал. Пераважалі маладворныя сельскія пасяленні (3—5 сядзіб), раскіданыя сярод лясных пагоркаў паблізу рэк і азёр. Яны неслі на сабе адбітак ліхалеццяў: эскалацыя жорсткіх дзеянняў, у арбіце якіх зноў і зноў апынаўся гэты край на працягу XVI — пачатку XIX ст., прыводзіла да падрыву фізічных сіл, абязлюдзення і пераразмеркавання насельніцтва, узмацняла распыленасць і маладворнасць тутэйшых паселішчаў. Мясцовыя жыхары звычайна сяліліся наводшыбе, убаку ад вялікіх дарог з улікам прыстасаванасці да экалагічных умоў, наяўнасці побач выгану і «нічыйных» зямель, суседства з вадаёмам і лесам, што надавала пасяленням азёрнага краю патрыярхальна-экзатычныя рысы. «Нейкі своеасаблівы адбітак фаталістычнай падуладнасці прыродзе, — пісаў Ф. Кудрынскі, — ляжыць на знешнім абліччы беларускіх сёл і вёсак, жаданне ўпотаі адасобіцца, скрыцца з вачэй». Сельскія шляхі вызначаліся слабай набітасцю грунту і невыразнымі абрысамі. Паміж невялікімі вёскамі, хутарамі і асобнымі дварамі вялі вузкія прасёлкі і сцежкі. Узімку ўзнаўлялася мноства часовых дарог — так званых зімнікаў, што вялі наўпрост скарочанымі маршрутамі па замёрзлых рэках і азёрах.

Пашыраны тып сядзібнай забудовы замкнуты, ці вяночны, побач з размяшчэннем пабудовы па перыметры

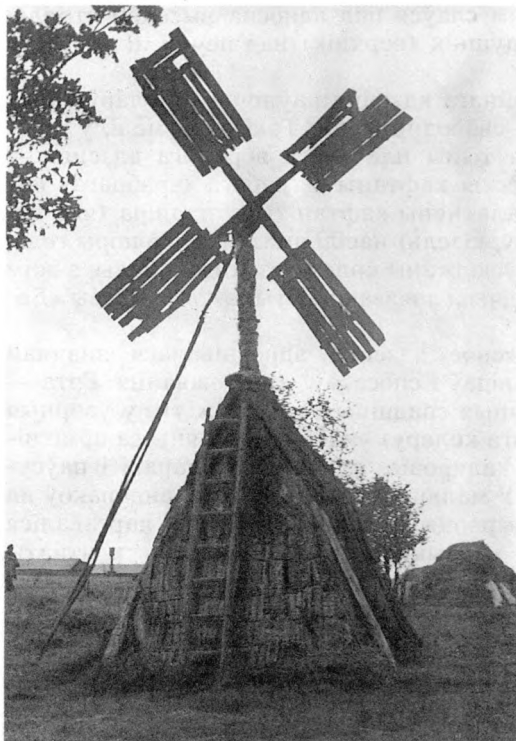

Гумно.
Музей народнай архітэктуры і быту

Вятрак.
Браслаўскі р-н

Вятрак.
Браслаўскі р-н

двара сустракалася і кампактная забудова, калі гаспадарчыя памяшканні шчыльна прымыкалі да жылля, утвараючы адзіны жыллёва-бытавы комплекс з крытым дваром (вядомы толькі ў гэтым беларускім рэгіёне). На некаторай адлегласці (50—60 м) у глыбіні сядзібы будавалі гумно і лазню. Гумно ў мясцовым вызначэнні — гэта комплекс гаспадарчых пабудоў з уласна гумном (мясц. «ток», «такаўня»), сушылкай (асець, ёўня), пуняй для саломы і сена, азяродамі. На адкрытай мясцовасці нярэдка ставілі невялічкі млын-вятрак, што задавальваў сціплыя патрэбы сялянскай гаспадаркі.

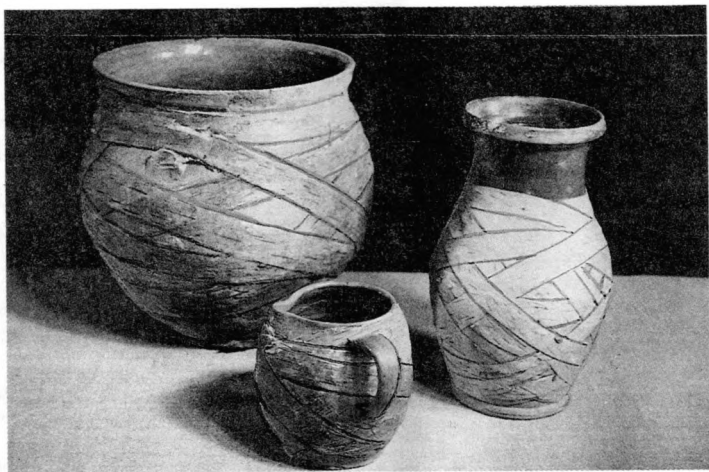
Тыповая планіроўка жылля: хата + сенцы + стопка (ісцёпка, варыўня, прызбіца). У бяднейшых сялян нярэдка было і двухкамернае жыллё, пры гэтым у сенцах часам адгароджвалі месца (катух) для хатняй жывёлы. У часы прыгону звычайнымі былі курныя хаты з гліна-

бітнай печчу; дым слаўся пад адносна высокай столлю і выходзіў праз душнік (верхнік) над печчу ці адтуліну ў столі.

Для традыцыйнага адзення паўночнай Беларусі быў уласцівы прамы, свабодны крой. Такі крой мелі, у прыватнасці, розныя тыпы плечавога верхняга адзення — світы, кажухі, лёгкія кафтаны з грубага (зрэбнага) палатна, курткі. Палатняны кафтан тыпу плашча (яго тут называлі — насоў, кізель) насілі амаль ва ўсе поры года. Найбольш распаўсюджаны колер адзення — белы, з якім некаторыя даследчыкі звязваюць этымалогію назвы «Белая Русь».

Жаночае паясное адзенне адрознівалася значнай разнастайнасцю відаў і спосабаў упрыгожвання. Гэта — аднатонныя льяныя спадніцы і такога ж тыпу ўзорныя (часцей блакітнага колеру) «набойкі» і саяны са шматнітовага палатна, каляровыя суконныя андаракі і паўсуконныя дрыліхі. У малюнку ўзорна тканых андаракоў на сінім (радзей чырвоным, зялёным) фоне чаргаваліся рознакаляровыя вертыкальныя палоскі або клятчаты ўзор («у шашкі»). Ільняная (кужэльная) аснова дрыліха надавала яму рабую танальнасць; пярэдняя полка рабілася са звычайнага палатна, яна закрывалася белым вышывым фартухом. Амаль такога ж крою і другі тып паяснага адзення — саян. Заўважым, што ў суседнім Падняпроўі саянам часцей называлі плечавое адзенне — сукенку тыпу рускага або ўкраінскага сарафана.

Жаночыя сарочки, як і ў іншых рэгіёнах, шылі ў адным выпадку з аднолькавага палатна (суцэльныя), у другім — з двух розных сартоў тканіны: верхнюю частку (чэхлік) — з тонкага кужалю, а ніжнюю (постаўку, надточку) — з больш грубай, зрэбнай тканіны. Сарочка часцей за ўсё не мела каўнерыка. Ва ўзорнай тэхніцы ўпрыгожванняў пераважала вышыўка, якую гарманічна дапаўнялі мярэжка і карункавы арнамент. Вышыўка чырвонай, радзей сіняй ніткай утварала на плячах і абшлагах рукавоў жаночых кашуль параўнаўча сціплы геаметрызаваны арнамент; прычым у мастацкім успрыманні яго актыўную ролю адыгрываў сам фон (светлы), што адцяняў узорную кампазіцыю. Апрача вышыўкі віднае месца сярод спосабаў дэкарыравання займала набойка. Мясцовыя майстры набойкі (сінельнікі) выраблялі спецыяльныя ўзорныя дошкі, з якімі яны вандравалі па навакольных вёсках, прымаючы заказы та-

Ганчарны посуд

машніх жыхароў. Аснову ўзорных матываў складалі стылізаваныя выявы мясцовай флоры, блізкія і знаёмыя ўсім палявыя рамонкі, незабудкі, гарошак, сунічкі, бярозавыя, кляновыя лісточкі і інш., якія нярэдка спалучаліся з геаметрычным арнаментом.

Жаночыя галаўныя ўборы ў Падзвінні ў параўнанні з іншымі беларускімі рэгіёнамі адрозніваліся не столькі знешняй формай, колькі ўпрыгожваннем і спосабам іх павязвання. Традыцыйная намітка, падобная на ручнік (намётка, абмётка), ужывалася тут яшчэ ў другой палове XIX ст. як святочна-абрадавы ўбор. Пад намітку ці пад хустку надзявалі чапец; чапец меў знізу тасёмкі, якія завязваліся ззаду, на патыліцы.

Мясцовая кераміка вызначалася некаторай масіўнасцю форм і грунтоўнасцю апрацоўкі, што павышала яе трываласць і эксплуатацыйныя якасці. Майстры рабілі посуд з адносна тоўстымі сценамі і шырокімі гарлавінамі, як гэта мы бачым на прыкладзе бабінавіцкай керамікі (Лёзненскі р-н). На апошняй стадыі вырабу посуд загартоўвалі (абпальвалі) у горнах, абварвалі ў мучным растворе або задымлівалі. Дэкаратыўным сродкам служыў і распаўсюджаны тут спосаб абгортвання некаторых відаў ганчарнага посуду лентамі бяросты, што надавала ім трываласць і мастацкую вобразнасць.

Крынка (гарлач).
Г. Гарадок

Мясцовыя гаворкі Падзвіння вылучаюць у полацкую і віцебскую групы ў складзе паўночна-ўсходняга дыялекту. Рэгіянальнай асаблівасцю вызначаецца вуснапаэтычная творчасць і традыцыйная абраднасць. Побач з агульнабеларускімі каляндарна-земляробчымі і сямейна-абрадавымі песнямі прыкметнае распаўсюджанне атрымалі тут тыя жанры, якія ў другіх рэгіёнах маюць абмежаваны або зусім невядомы арэал, — валачобныя, масленічныя, талочныя, ільнаробчыя і ярынныя песні. Для песеннага фальклору Падзвіння ўласціва сольнае (манадыйнае) выкананне; мелодыя песень роўная, з плаўнымі пераходамі, напевы нетаропкія і свабодныя.

Пазначаныя этнакультурныя рысы стваралі непаўторны культурны ландшафт краю, што дазваляе вызначыць даволі выразныя асаблівасці Падзвіння ў параўнаўчай характарыстыцы з іншымі беларускімі рэгіёнамі.

Падняпроўе

Падняпроўе займае ўсходнюю частку Беларусі — басейны верхняга Дняпра і яго прытокаў Сажа, Друці, часткова Бярэзіны. На поўначы па днепра-дзвінскаму водападзелу рэгіён мяжуе з Падзвіннем, на захадзе па левабярэжнай частцы Бярэзіны і далей па Дняпры — з Цэнтральнай Беларуссю і Усходнім Палессем. Варта заўважыць, што заходняя мяжа яго некалькі ўмоўная, таму што паміж ім і Цэнтральнай Беларуссю ляжыць шырокая паласа з пераходнымі экалагічнымі і этнакультурнымі прыкметамі.

На характар рассялення і тапаграфію сельскіх паселішчаў рэгіёна прыкметна ўплывалі не столькі рэльеф і водныя басейны (як у Паазер'і), колькі ўрадлівасць мясцовых глеб. Вядомы даследчык народнага жытла С. Максімаў у свой час адзначаў адну з уласцівых рыс ментальнасці беларусаў Падняпроўя — іх схільнасць сяліцца ў лясных краях воддаль ад вялікіх рэк і праязных трактаў. Па яго падліках, у беларускай частцы Чарнігаўскай губерні на берагах вялікіх рэк — Дняпры, Іпуці, Беседзі размяшчалася толькі 13 паселішчаў, у той час як на водападзелах — 51 (іх жыхары карысталіся вадою са студняў), па берагах невялікіх рэк і ручаін — 50 і паблізу азёр — 17 вёсак. Такая сістэма рассялення захавалася з глыбокай даўніны. Археалагічныя даследаванні паказваюць, што сельскія паселішчы ў сярэднявечны час размяшчаліся тут асобнымі групамі па берагах малых рэк і ў міжрэччях на пэўнай адлегласці ад вялікіх рэк, па якіх плавалі не толькі гандлёвыя караваны, але і разбойныя дружны.

Найбольш заселенай і асвоенай пад земляробства была левабярэжная частка Падняпроўя — Аршанска-Магілёўская і Горацка-Мсціслаўская раўніны з адносна ўрадлівымі лесападобнымі і дзярнова-карбанатнымі глебамі. На працягу XVIII — XIX стст. хвойна-лісцевыя лясы, што калісьці пакрывалі гэты край, былі на значнай плошчы высечаны, і на іх месцы раскінуліся абшары ворыўных зямель.

Культурны ландшафт дняпроўскага правабярэжжа меў некалькі іншыя прыкметы. Сістэма рассялення і аблічча вёсак выяўляюць тут пераходныя рысы ад паўночна-ўсходняй да палескай частак Беларусі. У геаграфічнай літаратуры гэты раён адносяць да правінцыі

Прадпалесся. Малаўрадлівыя, «худасочныя» глебы, што развіліся на марэнна-ледніковым субстраце, забалочанасць грунту мала вабілі сюды земляробаў, што абумовіла рэдкую тапаграфію паселішчаў. Асабліва слаба заселеным быў водападзел Бярэзіны і Друці. Раскінуўшыся на 150—200 км з поўначы на поўдзень, ён уяўляў сабой суцэльны масіў сасновых лясоў. Нават у наш час шчыльнасць насельніцтва тут у некалькі разоў ніжэй, чым у суседніх раёнах. У свой час гэтая паласа служыла этнаграфічнай мяжой паміж дрыгавічамі і крывічамі. На старажытныя этналінгвістычныя адрозненні ўказвае і мясцовая тапанімія, у прыватнасці шматлікія назвы, этымалогія якіх паходзіць ад слоў «рубеж» і «мяжа». Адна паласа гэтых тапонімаў пралягае на захад уздоўж Бярэзіны, другая — перасякае Друць і ідзе на поўнач у напрамку Віцебска. Верагодна, яна ўказвае на межы суседніх Полацкай і Смаленскай зямель.

У міжрэччы Друці і Дняпра найбольш населенай была паўночная частка ад Друцка на захадзе да Магілёва і Копысі на ўсходзе. Такая тапаграфія дакладна пацвярджаецца гістарычнымі картамі, у прыватнасці картай, выдадзенай М. Радзівілам-Сіроткам у 1613 г. На поўдзень ад Магілёва і Бялыніч цягнулася паласа густых лясоў. Тут на значнай прасторы Баркалабаўскі летапіс упамінае толькі тры населеныя пункты. Аднак у наступны перыяд на працягу XVII — XIX стст. тапор дрывасека паступова паглыбляўся ў лясныя нетры, дзе на месцы лядаў і прамысловых лесараспрацовак узніклі ўсё новыя і новыя паселішчы. Аб гісторыі іх узнікнення сведчаць і мясцовыя назвы-тапонімы: Ляды, Буды, Майданы, Гуты, Канцы, Пільня, Сякерка, якія існавалі побач з больш раннімі пасяленнямі — Чорным Борам, Цемна-лесем, Глушнай і інш.

Верхняе Падняпроўе ў старажытнаславянскі перыяд (IX — XII стст.) уяўляла сабой у этнічных адносінах шырокую зону кантактаў полацкіх і смаленскіх крывічоў, радзімічаў, дрыгавічоў, севяран. Тут ва ўмовах старажытнарускай дзяржавы асабліва актыўна працавалі працэсы дыфузіі і ўзаемапранікнення культур, сцірання племянных рыс і асаблівасцей, чаму ў значнай ступені садзейнічала рачная транспартная артэрыя — Дняпро і яго прытокі.

Арэал рассялення крывічоў прасціраўся далей на ўсход за межы сучаснай Беларусі да вярхоўяў Дняпра,

сучасных Ржэва і Вязьмы, а радзімічаў — да Дзясны і раёна Бранска. Іменна да гэтай мяжы расійскімі даследчыкамі XIX — пачатку XX ст. вызначалася на ўсходзе этнічная тэрыторыя беларусаў, як гэта мы бачым на этнаграфічных картах А. Рыціха (1875), Я. Карскага (1903), аўтараў Маскоўскай дыялекталагічнай камісіі (1915), М. Доўнар-Запольскага (1919), у вядомых краязнаўчых выданнях «Жывапісная Расія» (Спб., 1883. Т. 3.).

Шырокія платападобныя раўніны, перасечаныя русламі суднаходных рэк, здаўна рабілі Падняпроўе адкрытым і даступным з усіх бакоў. Геаграфічнае становішча на ўсходзе Беларусі і зручныя водныя шляхі ўзмацнялі міграцыйныя працэсы, гістарычна садзейнічалі актыўным культурна-эканамічным сувязям з суседнімі народамі Расіі і Украіны. Пры параўнаўчым вывучэнні культурна-гістарычнай спадчыны, народных традыцый, звычаяў, нарэшце, мясцовых гаворак беларускае Падняпроўе выяўляе шмат агульных рыс з суседнімі абласцямі, асабліва Смаленшчынай і заходняй Браншчынай. Вытокі гэтай блізкасці сягаюць у глыбокую старажытнасць. У раннефеадальны перыяд большая частка Падняпроўскага рэгіёна ўваходзіла ў склад Смаленскага, паўднёвая частка — Чарнігаўскага княстваў. У канцы XII ст. са Смаленскага княства вылучыўся заходні ўдзел — княства Мсціслаўскае, якое ў сярэдзіне XIV ст. увайшло ў склад Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага, захаваўшы пры гэтым пэўную аўтаномію. З канца XV ст. і да Паўночнай вайны (1700—1721) гарады Падняпроўя выконвалі асноўную ролю ў транзітным гандлі Расіі з краінамі Заходняй Еўропы. Магілёўскія і шклоўскія кірмашы славіліся шырокім асартыментам «заморскіх» тавараў і буйнымі абаротнымі сродкамі. Пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай (1772) Падняпроўе было далучана да Расіі. На яго тэрыторыі была ўтворана Магілёўская губерня, якая ў асноўным супадала з межамі гісторыка-этнаграфічнага рэгіёна. Па звестках на 1861 г., у губерні пражывала: беларусаў — каля 76 %, яўрэяў — 13, палякаў — 2,8 %, наступныя месцы займалі рускія, украінцы, летувісы. Перапіс 1897 г., які пры падліку прадстаўнікоў розных нацыянальнасцей зыходзіў у першую чаргу з роднай мовы, даў некалькі іншых вынікі: беларусы складалі 82,4 %, яўрэі — 12,1, рускія — 3,4, палякі — 1,4 %.

Гаспадарча-бытавы ўклад насельніцтва Падняпроўя характарызаваўся больш прыкметнай, чым на поўначы, роляй земляробства, што знаходзіла сваё адлюстраванне ў структуры пасаваў, у агракультуры, бытаванні мясцовых варыянтаў сельскагаспадарчых прылад (мялак, сох, драўляных барон), параўнаўча раннім усталяванні ў земляробчую практыку жалезных плугоў. Сярод збожжавых першае месца займала жыта, затым — авёс, які шырока выкарыстоўваўся як фуражная культура ў конегадоўлі. З тэхнічных культур, апрача льну, важнае значэнне ў гаспадарцы мела вырошчванне канпель. У сельскай гаспадарцы гэтага рэгіёна на працягу XVI — XVIII стст. панавала грашовая рэнта, што ўзмацняла сувязь сялян з рынкам, садзейнічала ажыўленню эканомікі, працэсу наакуплення капіталаў. Зямельныя надзелы панскіх сялян прыкметна пераважалі над уласнасцю сялян дзяржаўных. Значная колькасць паселішчаў апошніх адзначалася толькі на тэрыторыі Чавускага і Горацкага паветаў.

У лясных краях прыкметнай падмогай у гаспадарцы былі здабыўныя промыслы, у першую чаргу збіральніцтва, пчалярства, лясныя і лесахімічныя промыслы — здабыванне смалы, выпальванне паташу і драўлянага вугалю, вытворчасць дзёгцю і шкіпінару. Шырокае распаўсюджанне ў Падняпроўі паташных буд В. І. Мялешка звязвае якраз з геаграфічным становішчам гэтага рэгіёна, адсутнасцю прамога воднага шляху ў балтыйскія порты, што скарачала магчымасці шырокага гандлю лесам і лесаматэрыяламі, арыентуючы лесапрамыславікоў на перапрацоўку драўніны на месцы. Частка насельніцтва адпраўлялася ў адыходныя промыслы ў суседнія губерні Расіі, дзе словы «буднік» і «беларусец» ужываліся як сінонімы.

Паселішчы Падняпроўскага рэгіёна адрозніваліся большымі памерамі ў параўнанні з суседнім Падзвіннем. У сярэднім на кожнае паселішча ў XVIII — XIX стст. прыходзілася 15—30 двароў. У прыватнасці, пасяленні, што ўзнікалі ў першай палове XVIII ст. (пасля ваенных падзей 1708—1709 гг.) на тэрыторыі Крычаўскага і Чачэрскага старостваў, налічвалі 20—23 сядзібы кожнае. Па звестках Е. Р. Раманава, які абследаваў 59 вёсак Быхаўскага павета на рубяжы XIX — XX стст., 34 % вёсак налічвалі да 10 двароў, каля 9 % — ад 10 да 20, 27 % — 20—50 і 30 % — звыш 50 двароў. З маладвор-

Замкнуты двор.
Магілёўскі павет. 1912 г.

ных паселішчаў у Падняпроўі шырока былі прадстаўлены засценкі, што налічвалі 2—4 сядзібы. Паселішчы вызначаліся выразнай вулічнай структурай з наяўнасцю больш старажытнай цэнтральнай часткі і канцоў, часам іх тапаграфічны малюнак ускладняўся наяўнасцю завулкаў і размешчанымі паблізу, наводшыбе («на тым баку»), асобнымі дварамі. Найбольш тыповая забудова двара — замкнутая (вяночная), Г-падобная, радковая. Замкнуты двор часцей бытаваў у заможнага сялянства. Часам ён падзяляўся пасярэдзіне папярэчнай страхой-павеццю, утвараючы паўкрытую дваровую прастору. З аднаго боку ад павеці (бліжэй да жылля) быў так званы чысты, а з другога — гаспадарчы (скотны) двары. Двор меў, апрача цэнтральнай брамы, бакавы ўезд, што вёў пад павець.

Распаўсюджанымі тыпамі планіроўкі традыцыйнага жылля былі: хата + сенцы + клець, хата + сенцы + хата, хата + трыцен. Апошні, выконваючы ролю сенцаў, нярэдка (калі ў ім ставілі печ) ператвараўся ў жылое памяшканне. Свіран («амбар», «інбар») для зерня ставілі насупраць хаты. Хлявы (хлеў, пуны) прымыкалі да жылля праз павець ці размяшчаліся ў глыбіні двара. Сярод падсобных памяшканняў рэдка сустракаліся варыўні,

Замкнуты двор.
Касцюковіцкі р-н

Пограб.
Магілёўскі навет. 1912 г.

замест іх у Падняпроўі былі распаўсюджаны функцыянальна блізкія паграбы. Прасторныя гумны са стрэхамі на сохах мелі сушню — звычайную ёўню ці двух'ярус-

Лазні.
Краснапольскі р-н

ную асець з ямнай печчу. Больш прыкметная кантынентальнасць кліматычных умоў, наяўнасць сушняў пры гумнах, як і добрая вентыляцыя апошніх, рабілі непатрэбнымі азяроды, якія тут былі рэдкай з'явай. Для сушкі лёну часцей выкарыстоўваліся лазні.

Канструкцыйнай асновай жыллёвых пабудоў быў зруб з круглых бяввенняў, звязаных у просты вугал з астаткам, на штандарнай аснове. Стрэхі на лемягах (закотах) і стаяках (пазней — на кроквах) крыліся саломай «пад колас», радзей — камлём уніз («пад грабёнку»). У раёнах, багатых лесам (Рагачоўскі, Быхаўскі, Клімавіцкі, Чэрыкаўскі паветы), былі шырока распаўсюджаны і стрэхі, крытыя дошкамі, дорам, дранкай («шчапа»).

Тыя ж адметныя рысы назіраліся і ў абліччы паселішчаў Бярэзінскага басейна, які па сваім этнакультурным абліччы з'яўляецца пераходнай зонай ад Падняпроўя да Цэнтральнай Беларусі. Пасля адмены прыгоннага права назіраўся міграцыйны рух насельніцтва на захад у лясныя раёны Бярэзінскага басейна, дзе на месцы распрацаваных імі лясных лядаў узнікала мноства новых пасяленняў. Мігранты прыносілі з сабою вытворчы вопыт і этнакультурныя традыцыі, прыстасоўваючы

Лазня.
Рагачоўскі павет. 1903 г.

іх да мясцовых умоў; грунтоўна, з улікам тагачасных санітарна-бытавых норм ставілі дабrotныя дамы і гаспадарчыя пабудовы, абносілі іх трывалым парканам з брамамі на вуліцу.

Некаторай своеасаблівасцю архітэктурных форм і арганізацыі інтэр'ера адрознівалася народнае жыллё на поўдні рэгіёна. Маляўнічай дэкаратыўнасцю вызначаецца веткаўская разьба, якой аздабляліся франтоны, ліштвы, карнізы, ганкі, брамы і веснічкі. Паселішчы паўднёвай часткі рэгіёна вызначаліся большымі памерамі. Тут даволі часта сустракаліся паселішчы старавераў, якія сяліліся з 1685 г. Найбольшая колькасць старавераў (па звестках канца XIX ст.— каля 22 тыс.) пражывала ў Гомельскім павеце. Сучаснікі адзначалі адметныя асаблівасці іх ладу жыцця і духоўнага складу — вернасць старажытнарускім звычаям, працавітасць, узаемавыручку, пачуццё абавязку. «Чэснае слова паміж імі,— пісаў М. В. Без-Карніловіч,— даражэй усякіх пісьмовых абавязацельстваў».

Недахоп зямлі вымушаў стараабрадцаў займацца разнастайнай прамысловай дзейнасцю, у прыватнасці рамізніцтвам, ваджэннем суднаў, будаўніцтвам, ткацт-

вам, пчалярствам. Сярод іх было шмат добрых майстроў — цесляроў, сталяроў, каменшчыкаў, маляроў, ткачых. Частка старавераў займалася гандлёвым прадпрымальніцтвам, брала ў арэнду панскія сады, скупляла ў сялян сушаныя грыбы, ягады, мёд, воск, гандлявала лесам, хлебам, соллю.

Двары старавераў былі звычайна замкнутымі (вяночнымі), ад вуліцы іх аддзяляла грунтоўная агароджа (паркан) з крытай брамай. Амаль у кожным двары была свая студня, вада ў якой захоўвалася як святыня. У трохкамерным жыллі (хата + сенцы + хата) адзін пакой быў жылым, тут знаходзілася варыстая печ, кухоннае начинне, стол, покуць з абразамі, другі — святліца — служыў гасцінай, у ім стаяла печ тыпу галандкі, куфры

Сяляне в. Масток Магілёўскага павета. 1912 г.

са святочным адзеннем, а на покуці размяшчаўся набор абразоў з узорнымі ручнікамі, лампадамі, рытуальнай атрыбутыкай. У заможных сялян покуць (красны кут) часам адчлянялася ў асобы рытуальны пакойчык з іканастасам.

У Падняпроўі можна вылучыць яшчэ два лакальныя раёны, кампактна заселеныя дробнай шляхтай і аднадворцамі, былымі панцырнымі і путнымі баярамі. Па афіцыйных звестках, у пачатку 80-ых гг. XIX ст. іх налічвалася тут 37 606 чалавек. Адна больш шматлікая група ў 25,5 тыс., пераважна праваслаўнага веравызнання, была расселена ў Пасожжы на поўначы ад Мсціслава да ўпадзення Сажа ў Днепр. Другая група, пераважна католікаў, пражывала ў басейне Друці. Жыллё і гаспадарчыя пабудовы аднадворцаў некалькі адрозніваліся ад сялянскіх. Хаты будаваліся часцей у глыбіні сядзібы, утвараючы замкнутую ці П-падобную сістэму забудовы з шырокімі брамамі. Найбольш тыповая планіроўка жылля: хата+сенца+хата. Аднадворцы насілі адзенне пераважна чорнага ці шэрага колеру — кафтан, доўгі кажух, штаны з «шырокім шагам»; выхадны абутак — боты з ялавай скуры, будзённыя рабочыя — пняковыя, часам і лыкавыя лапці.

Народнае адзенне Падняпроўя трансфармавала ў сабе старажытныя формы і спосабы ўпрыгожвання, уласці-

Падлеткі ў зімовых світках.
Горацкі навет. 1903 г.

выя традыцыйным касцюмам славянскіх народаў, за-
знаўшы разам з тым пэўны ўплыў усходніх і еўрапейскіх
строяў. Гэтаму садзейнічаў дняпроўскі водны шлях між-
народнага значэння, а таксама геаграфічнае становішча
гэтага рэгіёна на парубежжы Расіі і Рэчы Паспалітай.
Шырокавядомая беларуская рахманасць, талерант-
насць, верацярпімасць садзейнічалі прытоку сюды рус-
кага насельніцтва, што ратавалася ад уціску і рэлігійных
ганенняў. Усё гэта гістарычна вызначала ўзаемаўплывы
і значную разнастайнасць у стылі, дэкаратыўна-мастац-
кім афармленні і тыпалогіі народнага адзення. Тыповае
верхняе адзенне — злёгку прыталеныя кажухі і шырака-
полыя світкі светла-шэрага колеру са стаячым каўняром
без гузікаў (павязваліся вакол таліі шарсцяным плече-
ным поясам), кафтан-армяк тыпу бурноса, укарочаная
паўсвітка і кажшок (паўшубак, палушубак). Выхадныя
світкі атарочваліся па каўняры, вору, абшлагах рука-
воў каляровымі, пераважна сінімі (радзей чырвонымі,
зялёнымі), шнуркамі; кажухі, апрача таго, былі апушаны
шэрсцю па краях і вору.

Комплекс жаночага адзення.
Крычаўскі краязнаўчы музей

У традыцыйным жаночым адзенні яшчэ ў пачатку ХХ ст. захаваліся старажытныя паневы; пашыраны былі ўзорныя андаракі, сшытыя з безрукаўкай-ліфам, спадніцы, саяны. Жаночыя кашулі шылі звычайна з плечавымі ўстаўкамі (полікамі), іх упрыгожвалі вышыўкай і тканым арнаментам (часцей чырвонага колеру), аздаблялі гафтаваннем, маршчэннем (буда-кашалёўскі строй). Самабытным узорна-дэкаратыўным стылем упрыгожвання вылучаецца адзенне паўднёвых раёнаў (неглюбскі строй). У арнаменце святочнага адзення і тканін дамінавалі адносна буйныя геаметрызаваныя ўзоры ў выглядзе многавугольнікаў, стылізаваных крыжыкаў, разетак,

Жаночае адзенне.
Крычаўскі кразнаўчы музей

сняжынак; у Пасожжы часцей сустракаліся раслінныя матывы.

Жаночыя галаўныя ўборы ў Падняпроўі мелі некаторыя прыватныя асаблівасці. Замужнія жанчыны запляталі косы, укладваючы іх вакол галавы; паверх надзявалі чапец (павойнік) і намітку або хустку. Спосабы павязвання наміткі вельмі разнастайныя: у адным выпадку яе накручвалі на цвёрды абруч (тканка), пры гэтым канцы яе, агінаючы падбародак, спускаліся на грудзі з правага боку; у другім — яе надзявалі на чапец без абруча, у трэцім — яна агінала толькі верхнюю

Ручнік вышываны.
Рэчыцкі краязнаўчы музей

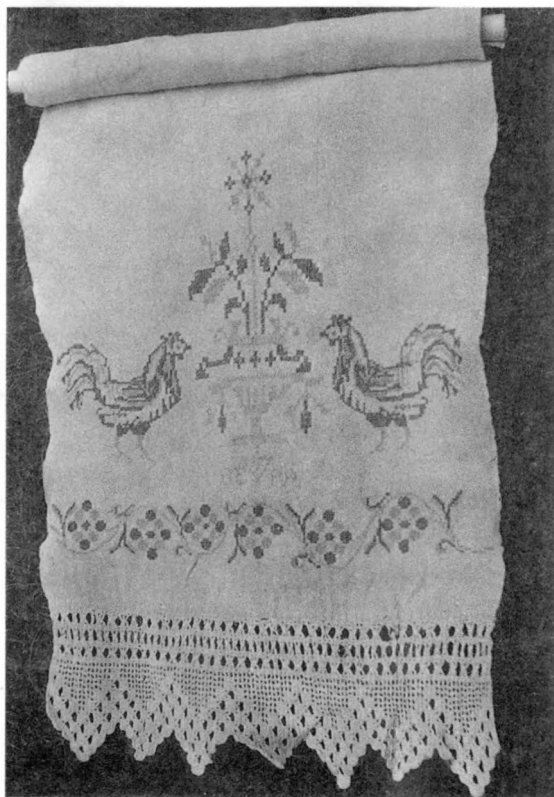
частку галавы, спускаючыся канцамі на плечы, і інш. У левабярэжнай частцы Дняпра (Чэрыкаўскі, Клімавіцкі і Мсціслаўскі паветы) валасы часам накручвалі на тканку або «кулачкі», скручаныя з кудзелькі льну; яны ўтваралі рэльефна выступаючыя з-пад намітак так званыя падкоскі (ці «рогі»). Тыповыя шыйныя ўпрыгожванні — пацеркі, абразкі, крыжыкі. Мужчыны насілі на шыі даматканыя хусцінкі (шалікі), узорна вышытыя чырвонымі ніткамі па канцах; на галаве — валеная конусапа-

Ручнік.
Крычаўскі краязнаўчы музей

добная магерка светлага колеру, зімой — аўчынная вушанка-аблавуха.

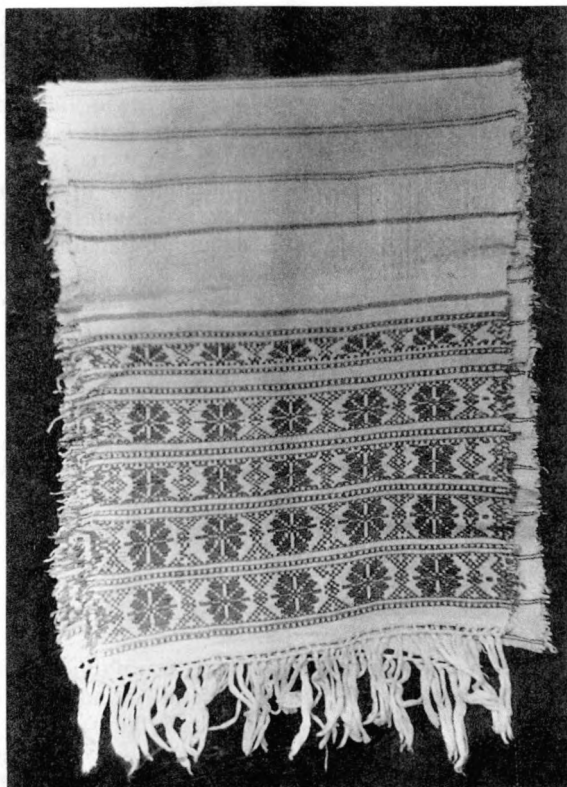
Ва ўзорным ткацтве ўжывалася браная тэхніка, у вытворчасці андарачнай тканіны пераважала тэхніка ткацтва ў два ніты. Своеасаблівымі рысамі вылучалася неглюбскае і буда-кашалёўскае мастацкае ткацтва. Неглюбскія майстрыхі вытыкалі ручнікі даўжынёй 3,5—5 м, аздабляючы іх па канцах раслінна-геаметрычным арнаментом, прычым кожны з іх нёс на сабе індывідуальны почырк, не паўтараючы адзін аднаго.

Ручнік.

Рэчыцкі краязнаўчы музей

Сярод іншых відаў народнага мастацтва звяртае на сябе ўвагу мясцовая кераміка, што адрозніваецца тэхналагічнымі і мастацкімі асаблівасцямі. Падняпроўскія майстры выпрацавалі свой стыль вытворчасці ганчарнага посуду; яны рабілі посуд пераважна з чырвонай гліны з тонкімі сценамі і аздаблялі па гарлавінах ці плечыках хвалістымі паяскамі, што наносіліся завостраным прутком па сырой гліне. Посуд выпальвалі ў круглых горнах. Распалены да чырвані, ён падвяргаўся дэкаратыўна-засцерагальнай апрацоўцы ў рошчыне жытняй мукі з дамешкам ільняной ці канаплянай траты, сажы,

Ручнік (набожнік).
Рэчыцкі краязнаўчы музей

вугалю. У больш позні час распаўсюдзіўся і паліваны посуд, пры гэтым яго першапачаткова абмазвалі дзёгцем, а затым абсыпалі парашкавіднай палівай.

Народныя гаворкі вызначаюцца сваёй рэгіянальнай дыялектнай структурай, што даволі выразна адлюстроўваецца ў іх багатай мясцовай лексіцы і фанетычным гучанні, наяўнасці мяккага «р», канчаткаў «-іць», «-ыць» дзеясловаў цяперашняга часу; яны ўтвараюць усходне-магілёўскую групу з пераходам на поўдні да сярэднебеларускіх гаворак.

Рэгіянальнымі асаблівасцямі вылучаецца і трады-

цыйная аграрна-каляндарная абраднасць, і шматжанравая фальклорная творчасць. Сюжэтна-абрадавае афармленне каляндарных свят мае мноства лакальных варыяцый, што адлюстроўвае багатую палітру і шырокі дыяпазон вусна-паэтычнай творчасці. Падняпроўю ўласцівы карагодныя гульні, песні, танцы, якія сінтэзаваны ў сюжэтна-драматычных дзеяннях, прымеркаваных да разнастайных каляндарных і сямейных свят — Юр'я, Сёмухі, Купалля, Спаса, вяселля, радзін і інш. У песнях, абрадах, легендах, паданнях тут захавалася мноства старажытных язычніцкіх матываў, міфалагічных вобразаў і сюжэтаў (гуканне вясны, упрыгожванне зелянінай жылля на Духа, ці на Сёмуху, гулянні моладзі ў купальскую ноч, пахаванне стралы, завязванне «барады», калядныя гаданні і г. д.).

Як гісторыка-этнаграфічны рэгіён беларускае Падняпроўе, такім чынам, мае свой непаўторны гісторыка-культурны каларыт і этнаграфічныя рысы, якія вылучаюць яго ў агульнабеларускім масіве.

Цэнтральная Беларусь

Цэнтральны рэгіён займае асноўную частку Мінскай і заходнюю ўскраіну Магілёўскай абласцей. На поўначы мяжуе з Падзвіннем па Мінскім узвышшы — больш на поўнач ад Барысава, на ўсходзе — з Падняпроўем па р. Бярэзіне, на поўдні — з Усходнім Палессем па лініі Парычы — Любань — Старобін — на поўнач ад Ганцавіч, на захадзе — з Панямоннем па Налібоцкай пушчы. У сярэднія вякі Цэнтральная Беларусь размяшчалася на сумежжы гістарычных правінцый — Белай і Чорнай Русі. На поўначы Мінскае (былое Алаўнскае) узвышша здаўна служыла вялікім водападзелам, адкуль бяруць пачатак рэкі, што цякуць у розных напрамках — у Балтыйскае і Чорнае моры. У той час, калі рачныя шляхі адыгрывалі істотную ролю ў культурна-эканамічных сувязях, тут сутыкаўся балцкі свет з краінамі Чарнаморскага басейна. Верхнім прадаўжэннем Дняпра (Барысфена) тады лічылася не яго сучаснае рэчышча, а р. Бярэзіна, магчыма і з прадаўжэннем па Свіслачы. Характар выкарыстання гэтых шляхоў і інтэнсіўнасць зносін не былі пастаяннымі і прыкметна залежалі ад міжнародных абставін. У перыяд існавання Асманскай

імперыі, што ператварыла Чорнае мора ў сваё ўнутранае, транзітная роля гэтых шляхоў прыкметна ўпала, хаця яны мелі пэўнае значэнне ў мясцовых, рэгіянальных сувязях.

Насельніцтва Цэнтральнага рэгіёна этнагенетычна складалася на славянскай аснове (патомкі дрыгавічоў і крывічоў) з удзелаў асобных груп палякаў, рускіх, яўрэяў, татар і інш. У XI ст. паўночная частка рэгіёна ўваходзіла ў склад Полацкага княства, у пачатку XII ст. вылучылася ў самастойнае Мінскае княства. Пасля далучэння да Літоўскай дзяржавы (пачатак XIV ст.) тут прадаўжала правіць мясцовая княжацкая дынастыя (з пачатку XV ст. Мінскі ўдзел знаходзіўся пад кіраваннем віленскага ваяводы), з 1566 г. Мінск стаў цэнтрам ваяводства. Гістарычны лёс паўднёвай часткі Цэнтральнай Беларусі ў старажытнасці быў больш цесна звязаны з другім раннефеадальным аб'яднаннем — Тураўскім княствам, у якім вызначаліся Слуцкі і Клецкі ўдзелы. У канцы XII ст. Слуцкі ўдзел вылучыўся ў самастойнае княства, якое ў складзе Рэчы Паспалітай захоўвалася як унікальная адміністрацыйная адзінка да канца XVIII ст. Мясцовыя князі Алелькавічы і Радзівілы з'яўляліся буйнейшымі землеўладальнікамі, мелі сваё войска і аўтаномны апарат кіраўніцтва. Пасля далучэння да Расіі (1793) Цэнтральная Беларусь цалкам увайшла ў склад Мінскай губерні. Пасля кастрычніцкіх падзей 1917 г. яна стала асноўным масівам утварэння БССР.

Як этнаграфічная адзінка (рэгіянальны варыянт народнай культуры) Цэнтральная Беларусь вызначылася ў адносна позні час (XVIII — XIX стст.). Разам з тым гэта не прыніжае той ролі, якую яна адыграла ў працэсе фарміравання беларускай народнасці і яе культуры. Старажытныя гарады Слуцк, Нясвіж, Клецк, Капыль, Мінск з'яўляліся буйнымі мясцовымі ачагамі культуры і прымалі актыўны ўдзел у барацьбе за нацыянальнае адраджэнне. Этнакультурны комплекс Цэнтральнай Беларусі сканцэнтраваны ў сабе, нібы ў фокусе, шматлікія рысы і элементы, характэрныя амаль для ўсіх рэгіёнаў. Тут сыходзяцца таксама арэалы этнаграфічных прыкмет, уласцівых як беларусам, так і суседнім народам (гумны з сушылкай, лазні, сохі рускага і літоўскага тыпаў, розныя варыянты гаспадарчых пабудоў, будаўнічых канструкцый і інш.).

Мясцовая тапаніміка вызначаецца складанасцю і не-

аднароднасцю, якія адлюстравалі доўгі працэс славянскіх і славяна-балцкіх сувязей. Лінгвістычная карта вылучае мясцовыя гаворкі ў асобую групу сярэднебеларускіх гаворак, што ўяўляюць пераходнае, міждыялектнае («гібрыднае»), утварэнне.

У перыяд позняга феадалізму Цэнтральная Беларусь знаходзілася ў сферы безраздзельнага панавання фальварачна-паншчынай сістэмы гаспадаркі, што накладвала свой адбітак на сацыяльныя адносіны і аблічча вёсак («устаўныя сёлы»). Пераважную частку зямель займалі буйныя латыфунды беларускіх магнатаў Агінскіх, Хадкевічаў, Пацэяў, Сапегаў, Пацаў, Тышкевічаў. Прыкметную ўдзельную вагу складала і дробная шляхта, сярод якой вылучаліся падпанкі і арандатары. Частка шляхты пасля паўстання 1830—1831 гг. была пераведзена ў разрад аднадворцаў; асабліва многа іх пражывала ў Мінскім і Слуцкім паветах. Экспансія каталіцтва значна ўскладняла канфесіянальную і этнасацыяльную структуру, вяла да дэнацыяналізацыі часткі беларускага насельніцтва. У 1863 г. католікі складалі больш чвэрці насельніцтва рэгіёна, прычым у Мінскім павеце — 95 %, Слуцкім — 28, Барысаўскім — 25, Ігуменскім — 19, Бабруйскім — 8 %. У пераважнай большасці яны лічылі сябе палякамі. Частку акаталічанага мясцовага насельніцтва адносілі да «літвінаў». Па даных прыходскіх спісаў, у Цэнтральнай Беларусі ў канцы 50 — пачатку 60-ых гг. XIX ст. налічвалася беларусаў — 61 %, палякаў — 16,6, яўрэяў — 10,5, літоўцаў (сюды, відаць, былі залічаны і «літвіны») — 9,2, украінцаў — 3,1 %.

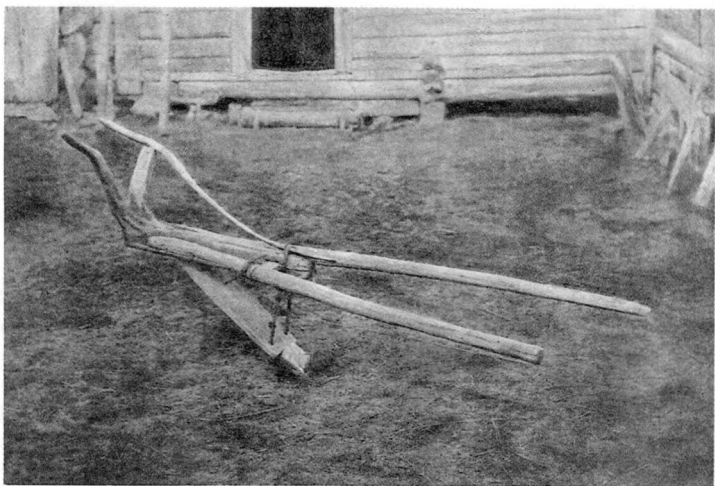
Намі адзначалася раней недасканаласць перапісу, заснаванага на прыходскіх спісах, аднак яго вынікі на той час адлюстроўвалі не толькі «невежество» перапісчыкаў, але і складаную этнаканфесіянальную сітуацыю, пярэстасць абласных (зямельных, краёвых) этніконаў тыпу: літвіны, беларусы, палешукі, рускія і інш., рэгіянальную абмежаванасць самой назвы «Беларусь», раскол беларускага этнасу па сацыяльных і канфесіянальных прыкметах, невыразнасць адзінай нацыянальнай самасвядомасці. Паводле перапісу 1897 г., у якім этнавызначальнай была родная мова, у Цэнтральнай Беларусі налічвалася 75,3 % беларусаў, 16 % — яўрэяў, 4,8 % — рускіх, 3,5 % — палякаў, 0,3 % — украінцаў. Працэнт беларусаў, такім чынам, значна павялічыўся параўнаўча з вынікамі перапісу пачатку 60-ых гг. за

кошт акаталічанага насельніцтва, якое раней адносілі да палякаў. Звяртае на сябе ўвагу і значная ўдзельная вага яўрэйскага насельніцтва, якое складала больш за 50 % жыхароў гарадоў і мястэчак рэгіёна.

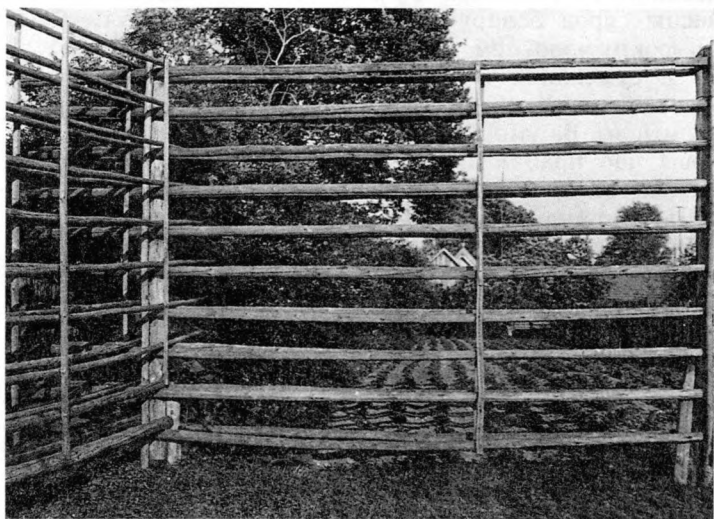
Цэнтральная Беларусь была заселена і асвоена не-раўнамерна, што адлюстроўвалася ў разнастайнасці культурных ландшафтаў. У сярэдзіне XIX ст. пад ворывам у Слуцкім і Мінскім паветах знаходзілася больш паловы ўсёй плошчы, у той час як у Бярэзінскім басейне — толькі каля 20 %. Земляробства было найбольш развіта на Слуцка-Нясвіжскай лёсавай раўніне («беларускай Украіне»). Урадлівыя глебы і больш інтэнсіўная аграгатацыя давалі магчымасць вырошчваць высокія ўраджаі збожжавых — жыта, пшаніцы, аўса. Тут нярэдка практыкаваліся больш эфектыўныя шматпольныя севазвароты, у якіх збожжавыя культуры чаргаваліся з пасевамі бульбы і кармавых траў, пры гэтым пад парам пакідалі толькі пятую-шостую частку поля. Бульба і цукровыя буракі высаджваліся асабліва ў вялікай колькасці ў панскіх гаспадарках, што стымулявала развіццё ватчынай прамысловасці. Па вытворчасці спірту з бульбы Мінская губерня ў сярэдзіне XIX ст. займала першае месца ў Расіі, а па вытворчасці цукру стаяла на першым месцы сярод беларускіх губерняў. Яна ж вылучалася і высокім узроўнем развіцця гандлёвай жывёлагадоўлі.

У сумежным з Падняпроўем Бярэзінскім басейне ў той жа перыяд шырока распаўсюдзіліся лясныя промыслы. Ва ўмовах прыгоннай залежнасці сяляне ў зімовы час працавалі ў лясках, нарыхтоўвалі лесамацэрыялы, выпальвалі вугаль і паташ, выконваючы паншчыну ці атрымліваючы невялікую грашовую плату. Земляробства насіла эктэнсіўны характар, яшчэ ў другой палове XIX ст. тут поруч з трохполлем часта сустракаліся лясная аблога і ляда. Палі апрацоўвалі сахой-дрындай, што мела высокі цэнтр цягі і крута пастаўленую плаху, пры баранаванні лясных аблог шырока выкарыстоўвалі сукаватку, або смык. У жывёлагадоўлі больш прыкметную ролю параўнаўча з паўднёвым захадом адыгрывала развядзенне коней.

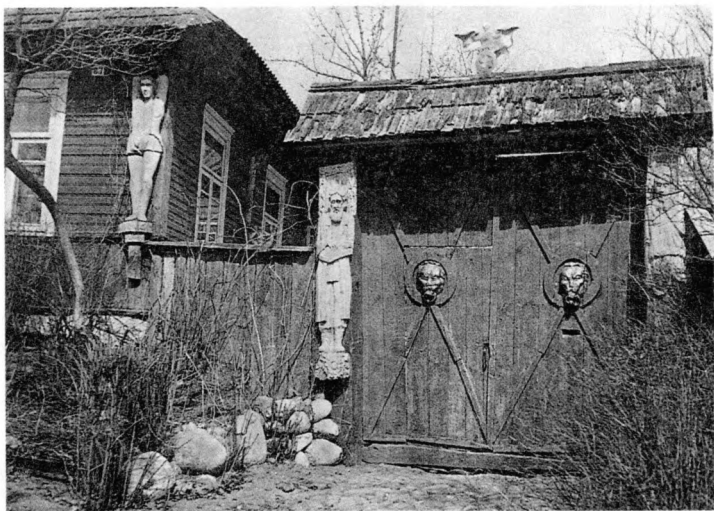
Характар сельскіх пасяленняў Цэнтральнай Беларусі прыкметна мяняецца з паўночнага ўсходу на паўднёвы захад і поўдзень ад параўнаўча невялікіх вёсак, рассяяных сярод лясоў, да буйных мнагаворных сёл, размешчаных на адкрытай мясцовасці. На планіроўку пасе-

Ральнік (акучнік).
Ігуменскі павет. 1904 г.

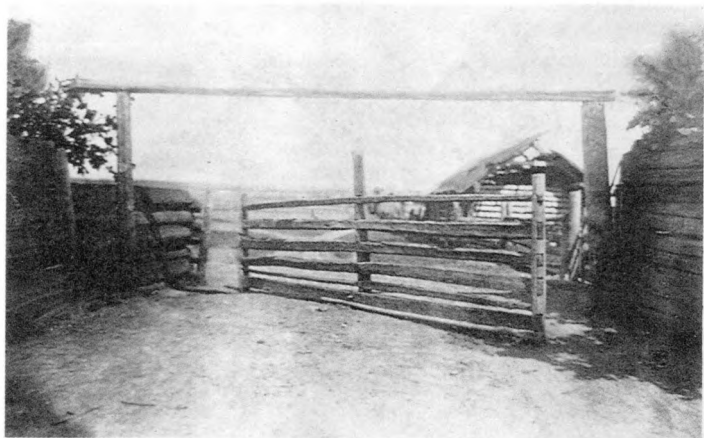
Азярод.
Лагойскі р-н

Фасад дома.

Г. п. Івянец

лішчаў гістарычна аказала ўплыў валочная рэформа XVI ст., якая паклала пачатак шырокаму пераўтварэнню бессістэмна забудаваных вёсак у паселішчы вулічнага тыпу. Па адзін бок вуліцы размяшчаліся такія сядзібныя пабудовы, як жылё, клеці, хлявы, па другі — гумны, адрыны для сена, азяроды, студні. У цэнтры вёскі знаходзіліся культавыя збудаванні, грамадскі свіран, некалькі воддаль — карчма. Уезд у вёску вёў праз браму, дзе нярэдка ставілі драўляны крыж, аздоблены ўзорным ручніком, а таксама дарожны знак з назвай вёскі і колькасцю дамоў. У Сыракомля пакінуў нам сярод этнаграфічнай спадчыны натуралістычныя апісанні вёскі мінулага стагоддзя з дэталёвай замалёўкай сялянскіх пабудов і знешняга побыту: «Насупраць хаты — маляўнічы свіран, у некаторых месцах яго называюць клеццю, далей падпавець з саламянай страхой, куды складваюць сохі, бароны, вазы і іншы гаспадарчы інвентар. Невялікая стайня, або абора, дапаўняе сельскі падворак, абнесены плотам з жэрдак. Часам падворак пераходзіць у садзік, дзе расце старая сахатая груша, дзе стаіць адзін-другі вулей з пчоламі, дзе на градках расце шырокае лісце тытуню, дзе зіхаціць жаўцізнай буйны сла-

Брама пры ўездзе ў вёску Міластаў.
Пач. XX ст.

нечнік, дзе расце зялёная вясельная рута або красуецца дрэўца таемнай, апетай у народных песнях каліны... На другім баку — гумно, часта жураўлёвая студня, лясы азяродаў, на якіх увосень убачыш, як на выставе, увесь плён сялянскай нівы».

Аграрная перанаселенасць, што яскрава выявілася ў канцы XIX ст., паступова змяняла аблічча вёсак, павялічвала скучанасць сялянскіх двароў. У Цэнтральнай Беларусі вядомы амаль усе тыпы сядзібнай забудовы, што сустракаліся ў Беларусі. Найбольш тыповым быў пагонны двор. Традыцыйнае сялянскае жыллё — двух- і трохкамернае тыпу хата + сенцы, хата + сенцы + клець. Сустракаліся і хаты-пяцісценкі (хата + хата + сенцы). Да сенцаў часам прыбудоўваўся ганак. У аснове канструкцыі будоўлі ляжаў зруб з сасновых бярэвняў (кругляка), звязаных у просты вугал з астаткам (у чашку). Стрэхі крылі салямай «пад шчотку» («пад стрыхалку»), на ўсходзе рэгіёна пераважала драўлянае пакрыццё. Будаўніцтва ў народнай практыцы, асабліва ў паўднёвай частцы рэгіёна, было абстаўлена даволі складанымі абрадавымі нормамі і абярэгамі.

Народнае адзенне Цэнтральнай Беларусі да канца XIX ст. захоўвала шэраг традыцыйных рыс. Асноўная верхняя вопратка — світа з адкладным, радзей стаячым

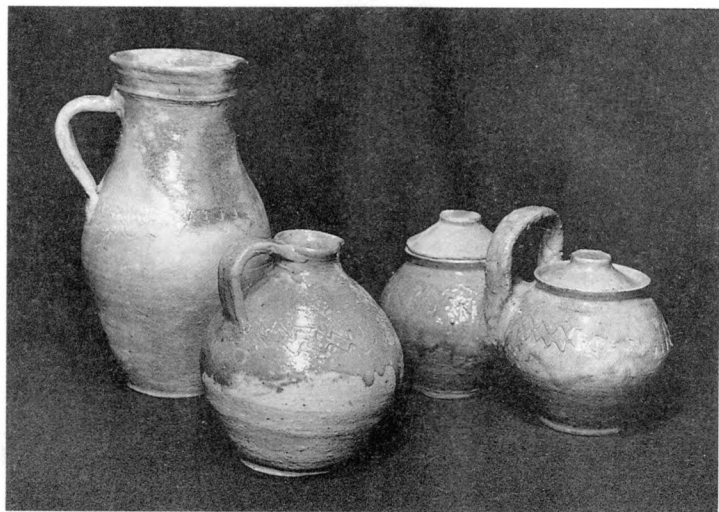
Клець.
Лагойскі р-н

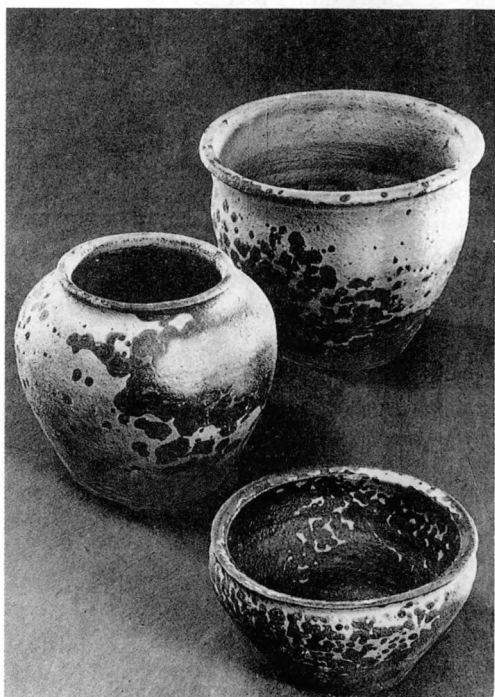
Гумно шматвугольнае.
Беларускі музей народнай архітэктуры і быту

каўняром, крыху звужаная ў таліі («з вусамі»), шылася з шэрага ці чорнага сукна, па баках, врату, адваротах рукавоў упрыгожвалася каляровымі (блакітнымі, сінімі) шнуркамі. Для жаночага комплексу найбольш тыповымі былі дэкараваная кашуля з полікамі, суконны андарак (або льняная спадніца), фартух, безрукаўка; на галаве — чапец-каптур, часта з вушкамі, хустка, у сталых — намітка, на шыі — некалькі радоў караляў. Асаблівай разнастайнасцю і багаццем узорных упрыгожванняў вылучаліся капільскі і пухавіцкі строі адзення. Ва ўзорным дэкоры андаракоў, спадніц, фартухоў даволі папулярным было чаргаванне гарызантальных рознатанальных палос, што паступова згушчаліся кнізу. Такі стыль упрыгожвання на першы погляд абмяжоўвае магчымасці дэкару. Аднак шляхам вар'іравання шырыні палос, іх танальнасці, каляровай гамы, увядзення дадатковых элементаў, гарманічна дапаўняўшых асноўную кампазіцыю, мясцовыя рукадзельніцы дасягалі здзіўляючай разнастайнасці і непаўторнасці ўзорных малюнкаў. У капільскіх строях рознакаляровыя палосы часцей спалучаліся з геаметрычным арнамантам (асноўныя фігуры — ромб, барабан, разетка, елка і інш.). На рукавах кашуль гэты ўзор дапаўнялі раслінныя формы. Асобая ўвага да аздаблення рукавоў тлумачылася не толькі тым, што яны пры наяўнасці безрукаўкі былі найбольш адкрытай часткай кашулі, але і верай у магічную сілу ромбападобнага арнаменту, што выконваў функцыі абярэга дужы і спрытных жаночых рук.

Мясцовая кераміка па сваёй тэхналогіі і мастацкіх якасцях вызначалася разнастайнасцю і спалучала ў сабе рысы, уласцівыя суседнім рэгіёнам. У адных і тых жа ганчарных цэнтрах былі вядомы некалькі спосабаў апрацоўкі гліны і вырабу посуду. Фармовачная маса рыхтавалася часцей за ўсё з гліны аднаго сорту, часам — з дабаўкай жарствы і апрацоўвалася на нажным ганчарным крузе з рухомай воссю. Посуд выпальвалі (гартавалі) у чатырохвугольных горнах, радзей — у хатніх печах. У XIX — пачатку XX ст. найбольш распаўсюджаным быў задымлены і паліваны посуд; у сельскіх цэнтрах (Сіняўка, Забалотнікі, Ганевічы, Масцілавічы Слуцкага, Семяновічы Ігуменскага паветаў) выраблялі пераважна абварную кераміку. Вырабы распісваліся сціплым узорам у выглядзе хвойных галінак, стылізаваных кветак, паяскоў, хвалістых ліній (івянецкая кераміка, ракаўская

Ганчарны посуд.
Шклоўскі р-н

Посуд абварны.
Клецкі р-н

кераміка). У больш позні час мясцовыя майстры дапоўнілі традыцыйныя формы новымі мастацкімі і функцыянальна-практычнымі якасцямі, якія адпавядалі ўзросшым запатрабаванням насельніцтва.

Па характары этнаграфічнага матэрыялу (рассяленню, арганізацыі жылля, асаблівасцях гаспадарчых заняткаў і аграрнай культуры, народнаму адзенню і інш.) у межах рэгіёна можна вылучыць тры лакальныя варыянты (ці раёны) — паўночны (Мінскі), паўднёвы (Слуцка-Нясвіжскі) і ўсходні (Бярэзінскі). Шляхі эвалюцыі феадальнай гаспадаркі, правядзенне валочнай рэформы, падворнае землекарыстанне, адносна раннія пранікненне капіталістычных адносін у сельскую гаспадарку, этнаканфесіянальная сітуацыя, асаблівасці жылля і адзення — усё гэта выяўляе рысы падабенства Цэнтральнай Беларусі і суседняга Панямоння. З другога боку, культурны ландшафт Бярэзінскага лакальнага раёна мае пераходны характар, блізкі суседняму Падняпроўю, што абумоўлівае адсутнасць выразных межаў паміж гэтымі рэгіёнамі.

Панямонне

Беларускае Панямонне займае верхні басейн Нёмана і яго прытокаў; на поўдні мяжуе з Заходнім Палесsem (па вярхоўях Нарава і Ясельды да Бярозы, на поўдзень ад Івацэвіч), на ўсходзе і паўночным усходзе адпаведна з Цэнтральнай Беларуссю і Паазер'ем (на захад ад Баранавіч па Налібоцкай пушчы, на поўдзень ад Маладзечна на Нарач, на захад ад Пастаў). Мясцовае насельніцтва этнагенетычна склалася на славянскай аснове, з удзелам асіміляваных балцкіх плямён (аўкштайтаў, яцвягаў, прусаў), палякаў, татараў і інш. У сярэднія вякі рэгіён быў вядомы пад правінцыяльнай назвай «Літва», побач з якой ужывалася і другая назва — «Чорная Русь» (у пісьмовых крыніцах сустракаецца з XV ст.), якая ўзнікла, відаць, як антытэза Бelay Русі. Як этнаграфічная адзінка Чорная Русь, на думку некаторых аўтараў (М. Любаўскі, П. Д. Бранцаў, У. І. Пічэта і інш.), уяўляла сабой першапачаткова «славянскі масіў» на землях балцкіх плямён. У канцы X — першай палове XI ст. была далучана да Кіеўскай Русі. У XII — першай палове XIII ст. знаходзілася ў сфе-

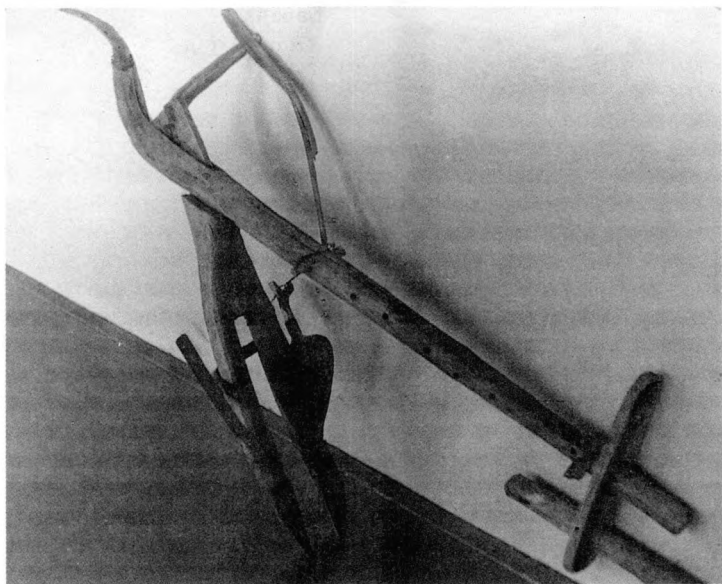
ры ўплыву галіцка-валынскіх і полацкіх князёў. У XIII ст. рэгіён апынуўся ў цэнтры важных палітычных падзей, што аказалі непасрэдны ўплыў на ўтварэнне Беларуска-Літоўскай дзяржавы — Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага. Яго першай сталіцай быў г. Наваградак (Навагрудак), дзе ў 1253 г. каранаваліся вялікі князь Міндоўг. У гэты час этнічны склад насельніцтва рэгіёна папаўняецца за кошт шырокай хвалі перасяленцаў з Мазовіі, Прусіі, Жэмайціі, што сцякаліся сюды пад націскам тэўтонскай агрэсіі, а таксама мігрантаў з паўднёварускіх зямель, якія падвергліся спусташальнаму мангола-татарскаму нашэсцю. Край становіцца адной з самых населеных і багатых абласцей Старажытнай Русі і Прыбалтыкі.

У выніку этнічнага сімбіёзу на славянскай аснове складваецца рэгіянальны тып культуры, у якой спалучаліся заходнерускія (беларускія), польскія і балцкія рысы. Агульны лёс беларускага і летувіскага народаў у складзе адзінай дзяржавы абумоўліваў працяглы час узаемны ўплыў і блізкія рысы ў развіцці этнасацыяльных, грамадска-прававых і эканамічных адносін. У аснову статутаў Вялікага княства Літоўскага (1529, 1566, 1588) як асноўных кодэксаў грамадзянска-прававога жыцця было пакладзена заходнерускае (так званае літоўскае) звычайнае права, а дзяржаўнай мовай княства стала старабеларуская мова. Пасля Крэўскай (1385), Люблінскай (1569) і царкоўнай Брэсцкай (1596) уніі узмацнілася экспансія каталіцтва і паланізацыя краю. Мясцовыя беларускія феадальныя прымаючы каталіцтва, захоўвалі свае палітычныя прывілеі і зліваліся ў адзіны феадальны клас польскага грамадства. З цягам часу паняцце «католік» становілася сінонімам паляка. Аднак пераважная маса мясцовага каталіцкага насельніцтва, што адносіла сябе да палякаў, размаўляла на жывой беларускай мове, якую лічыла роднай. Беларусы праваслаўнага веравызнання на пытанне аб этнічнай прыналежнасці яшчэ ў XIX ст. часцей за ўсё называлі сябе «літвінамі». Зменлівая палітычная і канфесіянальная сітуацыя ўскладняла і без таго стракаты этнасацыяльны склад мясцовага насельніцтва, размывала міжэтнічныя межы, узмацняла працэсы інфільтрацыі і асіміляцыі. Па трэцяму раздзелу Рэчы Паспалітай (1795) Панямонне адышло да Расіі. На яго тэрыторыі былі створаны Літоўская (1797—1801), пасля — Гродзенская і Віленская губерні.

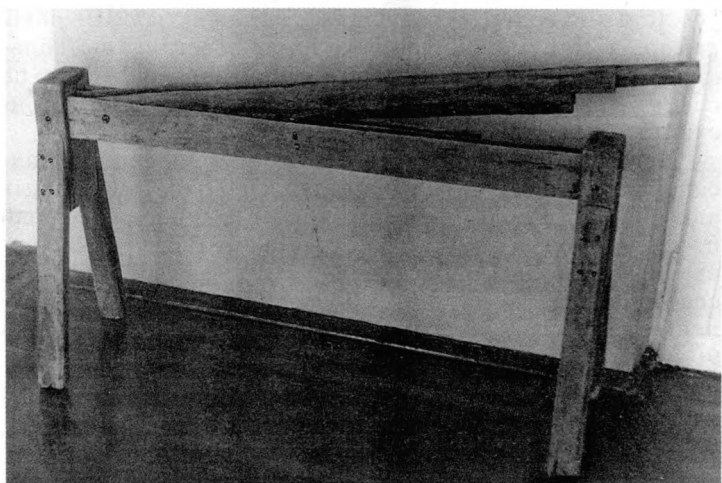
Мясцовыя гаворкі Панямоння вылучаюцца ў асобую гродзенска-баранавіцкую групу беларускай мовы; у павілейскай частцы дамінуе пераходны сярэднебеларускі дыялект. Калі зыходзіць з паказчыкаў роднай мовы, этнічны склад насельніцтва Панямонскага рэгіёна, па даных перапісу канца XIX ст., прадстаўляецца наступным чынам: беларусы — 78,3 %, яўрэі — 13,1, палякі — 3,2, літоўцы — 2,7, рускія — 2,5 %.

У ландшафтах Панямоння ўзгоркавыя ўзвышшы і перасечаныя раўніны чаргуюцца з шырокімі нізінамі, дрэніраванымі русламі Нёмана і яго прытокаў. Дзярнова-падзолістыя глебы, што развіваліся на лёсападобных суглінках і водна-ледніковых супесках, пры захаванні адпаведных агра-тэхнічных правіл давалі высокія ўраджаі. Напярэдадні рэформы 1861 г. у Гродзенскай губерні зямельныя ўгоддзі размяркоўваліся наступным чынам: ворыўныя землі складалі 41,5 %, сенажаці — 13,5, ласы — 27,2, няўдобицы — 17,8 %. Працэнт ворыўных зямель тут быў такі ж, што і ў развітых чарназёмных раёнах Расіі. Заўважым, што ў Гродзенскую губерню ўваходзіла частка заходнепалескіх паветаў, за выключэннем якіх працэнт ворыва ў рэгіёне дае больш высокі паказчык. У парэформенны перыяд у Панямонні назіраўся рост сялянскай зямельнай уласнасці. Сярэдняя норма сялянскіх надзелаў тут не скарачалася (як у іншых беларускіх рэгіёнах), а павялічвалася — галоўным чынам за кошт канфіскацыі ўласнасці мяцежных магнатаў і шляхты, а таксама шляхам пераводу значнай колькасці дробнай шляхты ў сялянскае саслоўе. У 1877 г. сярэднія надзелы панскіх і дзяржаўных сялян складалі адпаведна 13,7 і 16,5, у 1905 г. — 16,2 і 17 дзесяцін.

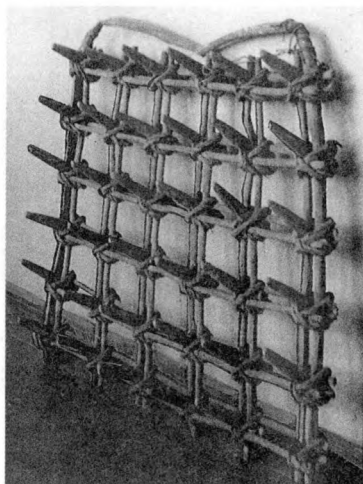
Асноўнае месца ў структуры пасеваў займалі жыта (каля палавіны ўсіх пасеваў), авёс, пшаніца, грэчка. У другой палове XIX ст. пашырыліся пасевы кармавых траў, што паляпшала структуру глебы і стымулявала развіццё жывёлагадоўлі. Мясцовая парода рагатай жывёлы тут была больш буйной, чым на ўсходзе Беларусі. Палі апрацоўвалі з дапамогай так званай літоўскай (палескай) сахі, якая тут нярэдка была прыстасавана да мясцовых умоў і ўяўляла больш лёгкаю канструкцыю для аднаконнай (ці аднаваловай) запряжкі. Лён і пнянку апрацоўвалі з дапамогай гарызантальнай двухрэбравай церніцы, што па сваіх канструкцыйных рысах некалькі адрознівалася ад цэнтральнабеларускіх і падзвінскіх.

Саха.
Ашмянскі р-н

Льнамялка.
Ашмянскі р-н

Барана.
Карэліцкі р-н

Істотны рост мануфактурнай вытворчасці садзейнічаў развіццю гандлёвых адносін і рыхтаваў базу для прамысловага перавароту. Па развіццю прамысловасці Гродзенская губерня займала першае месца ў Беларусі і давала ў 1859 г. прамысловай прадукцыі больш, чым усе астатнія беларускія губерні, разам узятых. Шырокія памеры ў Панямонні атрымаў кірмашовы гандаль. Толькі адзін Зэльвенскі кірмаш у першай палове XIX ст. па свайму таваразвароту пераўзыходзіў усе кірмашы Мінскай і Віленскай губерняў, разам узятых.

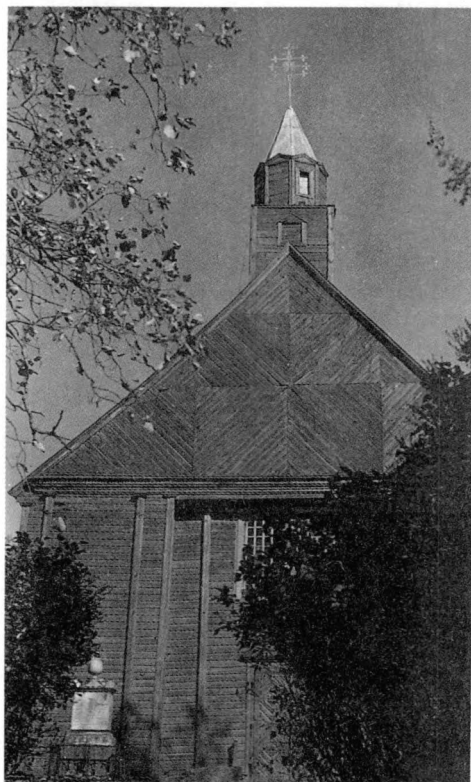
Характар рассялення і знешняе аблічча сельскіх пасяленняў адлюстроўвалі складанасць этнасацыяльных адносін, з'яўляючыся разам з тым вынікам аграрнай рэформы другой паловы XVI ст. Да таго часу характэрным тыпам сельскіх пасяленняў былі невялікія вёскі са свабоднай (бессістэмнай) забудовай. Перабудова пасяленняў, згодна з «Уставай на валокі» 1557 г., ахапіла 90 % вёсак Гродзенскай эканоміі — больш, чым у якім-небудзь іншым рэгіёне Беларусі. У выніку рэформы ўзнікла мноства новых вёсак вулічнага тыпу, якія размяшчаліся на адкрытай мясцовасці ўздоўж дарог і гандлёвых трактаў, побліз рэк і азёр. Устаўныя вёскі з жылымі памяшканнямі на адным баку вуліцы і з гаспадарчымі — на другім захоўваліся тут да пачатку XX ст. Вёскі дзяржаўных сялян (апошнія напярэдадні рэ-

На лясным лядзе.
Налібоцкая пушча

формы 1861 г. складалі трэцюю частку насельніцтва) былі больш упарадкаванымі, у іх значна раней курныя хаты былі заменены «чыстымі», ці «белымі». Некалькі ў глыбіні ад вуліцы ставілі сваё жытло сельскія святары, службовыя асобы, а таксама сяляне, якія не раз цяrpелі выпадковыя бедствы (пажар, разбурэнні ад урагану, смерць блізкіх і інш.): будаваць хату на ранейшым (няшчасным, праклятым) месцы не раіла народнае павер'е. Згодна старадаўняму звычаю, які сустракаўся і ў суседняй Польшчы, хаты ставілі, арыентуючы па баках свету такім чынам, каб узыходзячае сонца асвятляла фасад па меншай меры зранку да 11 гадзін.

Прадстаўнікі свабодных саслоўяў (дробная шляхта, аднадворцы) пражывалі ў аколіцах, засценках, фальварках. Назвы гэтых паселішчаў часцей супадалі з прозвішчамі іх жыхароў. Так, у аколіды Заневічы Гродзенскага павета пражывалі ў большасці сваякі-аднафамільцы Занеўскія, у Куліках — Кулікоўскія, Эйсмонтах — Эйсмонты, Пачабутах — Пачабуты і г. д. Кожны двор уяўляў нібы аўтаномную ячэйку, слаба ўвязаную ў агульную структуру пасялення. Жылыя памяшканні

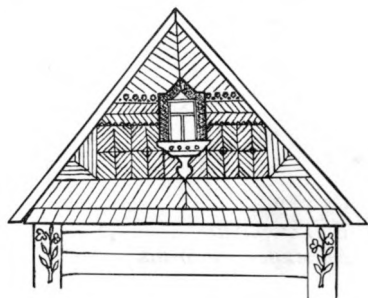
Касцёл.
В. Струбніца
Мастоўскага р-на

звычайна будаваліся ў глыбіні двара, патанаючы ў зацёні дрэў. Асабліва многа спадчынных маёнткаў дробнай шляхты, «кансерватараў чыстай крыві», было рассяяна на тэрыторыі Ашмянскага павета. Значнае развіццё саматужнай прамысловасці і гандлю павышала ў рэгіёне ролю мястэчак, якія часцей за ўсё вырасталі з сёл, што належалі буйным магнатам.

Найбольш тыповай для сялянскіх сядзіб была пагонная (аднарадная) сістэма забудовы. Гумны, пуні для сена ставіліся на некаторай адлегласці ў канцы сядзібы ці насупраць — па другі бок вуліцы. Там жа нярэдка будаваліся і свірны, сярод якіх вылучаліся характэрныя для рэгіёна двухпавярховыя лямусы. Бытаванне тут лямусаў мае старажытную традыцыю і па археалагічных матэ-

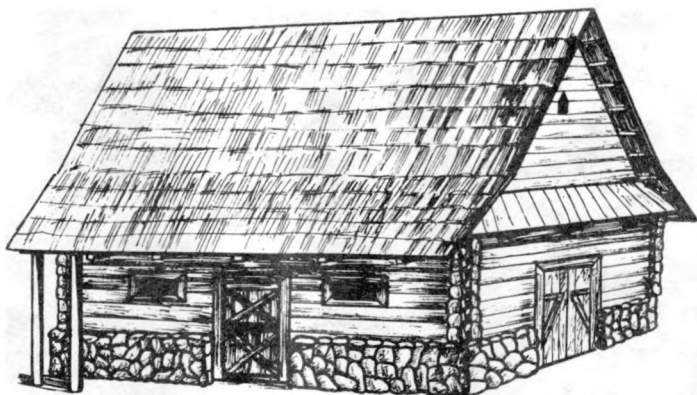

Сялянскі дом

Франтон дома.
В. Алекшыцы
Бераставіцкага р-на.
1968 г.

рыялах вядома з XI ст. Типовая планіровачная структура традыцыйнага жылля: хата + сенцы + камора. У пачатку XX ст. яна ўскладнялася вылучэннем функцыянальна самастойнай кухні, спальні, святліцы. Дамы дробнай шляхты мелі падсені (падчэні) ці ганкі. У шляхціца, як заўважаў сучаснік, ганак у цёплую пару года быў любімым месцам баўлення часу. Адсюль, як на далоні, была відаць уся яго маёмасць — двор, гумны, аборы, фальварковыя памяшканні, агарод, прылеглыя нівы. Тут ён прымаў эканомна ці работніка, тут нярэдка накрывалі на стол, адпраўлялі сельскія каляндарныя святы і абрады, прымаліся рытуальныя вянкi, віншаванні, аддаваліся

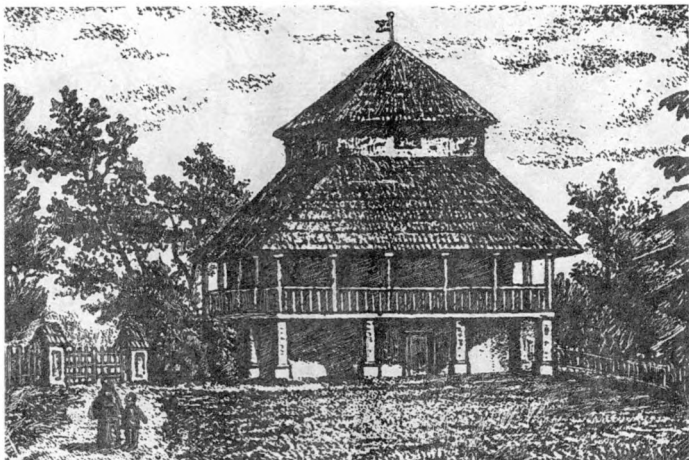
Хлеў.
Ашмянскі р-н

Свіран.
В. Гейстуны
Ашмянскага р-на

валачобныя дары і інш. У другой палове XIX ст. ганкі і падсені ўсё шырэй сустракаліся і ў сялянскім жыллі. Агульнае аблічча жылых пабудов, як і паселішчаў, дзяржаўных і панскіх сялян мела свае асаблівасці. Па звестках канца 50 — пачатку 60-ых гг. XIX ст., з 34 тыс. двароў дзяржаўных сялян Гродзенскай губерні амаль палова мелі курныя хаты, у той час як у 47 тыс. двароў панскіх сялян курныя хаты складалі 80—83 %.

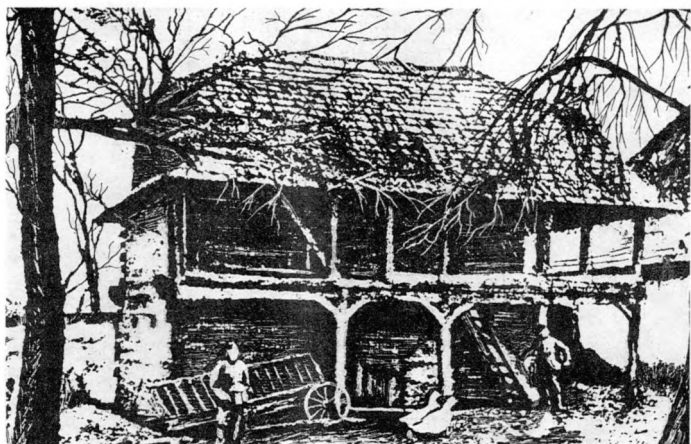
Народная архітэктура ў Панямонні прагрэсавала некалькі хутчэй, чым у другіх рэгіёнах, актыўна займала асобныя канструкцыйныя формы з захаду, удала перапрацоўваючы іх у спалучэнні з традыцыйнымі. Побач з будаўніцтвам жылля з круглых бярвенняў, што звязваліся ў прасты вугал, у XX ст. нярэдка сустракаліся

Лямус

пабудовы з брусковых бяровенняў, рубленых у гладкі (чысты, «нямецкі») вугал. Высокія двухсхільныя і паўвальмавыя дахі мелі кроквенную канструкцыю, шырока сустракалася і традыцыйная апорная канструкцыя на стаяках і сохах. Дахі крыліся саломай («пад шчотку», «пад стрэхаўку»), гонтай і чарапіцай. Характэрная прыкмета культурных ландшафтаў — прыдарожныя культурныя знакі і капліцы, што даволі часта сустракаліся ў гэтым рэгіёне.

Няпросты этнасацыяльны склад насельніцтва, як і геаграфічнае становішча Панямоння на скрыжаваннях міжнародных шляхоў па суседству з польскімі, балцкімі, прускімі землямі, наклаў свой адбітак і на мясцовае адзенне. Тыповая верхняя вопратка — бурнос з адкладным каўняром свабоднага крою і прыталеная світа (сярмяга) з вузкім стаячым каўняром, сшытая з дамацканага шэрага і цёмна-шэрага сукна. Дробная шляхта і дзяржаўныя сяляне замест сярмягі насілі капот з шэрага і шэра-зялёнага сукна з адкладным каўняром. Капот шылі ў талію, ён меў у ніжняй частцы фалды, зашпільваўся на металічныя гузікі, традыцыйны пояс не ўжываўся. Жанчыны насілі катанку, якая адрознівалася ад капота, бадай, тым, што была карацейшай, зашпільвалася на гаплікі і мела часцей адну бакавую кішэню. З ін-

Свіран (лямус).

Г. п. Камянец

шых тыпаў верхняй вопраткі ў шырокім ужытку былі кажух, палатняны насоў, курта (спандэрка), жаночы кафтан (каптанік), мужчынская безрукаўка (камі-зэлька).

Намі ўжо былі адзначаны рэгіянальныя асаблівасці жаночага касцюма. Прыкметную розніцу ў адзенні Панямоння і суседніх раёнаў Цэнтральнай Беларусі адзначаў у свой час К. Тышкевіч, які ўзначаліў комплексную экспедыцыю па вывучэнню басейнаў Віліі і Нёмана. Жыхары з-пад Ашмян, як пісаў ён, адрозніваюцца ад нашых жыхароў з-пад Лагойска сваім адзеннем і антрапалагічнымі рысамі. Там не знойдзеш, як у нас, ні палатнянай наміткі, ні шэрай сярмяжнай світкі. Жанчыны, «гэтакія важныя вясковыя матроны», на галаве носяць каптур, нечым падобны на біскупскую мітру, і павязаную нізка на лоб невялікую хустку. Жаночы кафтан (сурдут, капот) з цёмна-гранатавага сукна з аксамітавым каўняром і фалдамі аблягае жаночы стан і зашпільваецца на бліскучыя гузікі, з-пад сурдута відаць рознакаляровая спадніца і пярэсты фартух. Мужчыны носяць кафтан з шэрага сукна, нярэдка падпаясаны чырвоным поясам. У левабярэжнай частцы Панямоння адзенне жыхароў у большай ступені захоўвала традыцыйныя славянскія рысы. Тут часцей сустракаліся жаночыя на-

міткі і звычайныя світы-сярмягі. Мужчыны ўзімку насілі шапкі-вушанкі з аўчын, пакрытыя зверху цёмным сукном, а ўлетку часта — саламяныя капелюшы, якія плялі самі. Будзённы абутак — лыкавыя лапці, падшытыя грубай скурай («сабакамі»), пасталы (хадакі), часам чаравікі на тоўстай драўлянай падэшве ці наогул выразаныя цалкам з дрэва (дзеравянікі). Багаццем мастацкіх сродкаў і арыгінальным майстэрствам выканання вызначаліся панямонскія ўзорныя посцілкі, ручнікі, дываны, абрусы.

У вытворчасці керамічнага посуду і яго дэкаратыўна-засцерагальнай апрацоўцы працэс задымлівання часта спалучаўся з глянцаваннем. Мастацкай выразнасцю вызначалася мясцовая чорнаглянцавая кераміка, для якой быў уласцівы старажытны арнамент у выглядзе сетчатага ўзору, палосак, елачак і інш. Узор наносілі па падсохшай паверхні вырабаў кавалкам крэменю — «лашчылам», пасля чаго посуд абпальвалі ў закрытых печах без доступу кіслароду. У выніку тэрмахімічнай апрацоўкі посуд набываў цёмна-матавы колер, на фоне якога, ззяючы каларытным бляскам, выступаў узорны арнамент. Адзначаныя рысы народнай культуры і гаспадарча-бытавога ўкладу ў беларускім Панямонні прайшлі доўгі шлях развіцця, адлюстроўваючы складаную этнічную гісторыю насельніцтва гэтага краю. Адрозніваючыся самабытнымі рысамі і характэрным этнічным каларытам, яны ўтвараюць асобную тыпалагічную варыяцыю, што дазваляе разглядаць беларускае Панямонне як самастойны гісторыка-этнаграфічны рэгіён.

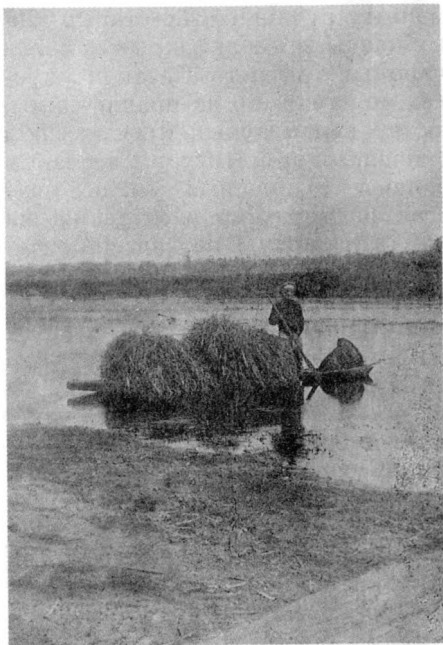
Усходняе Палессе

Усходняе Палессе займае большую частку Палескай нізіны; на ўсходзе мяжуе з Падняпроўем (па ніжняй Бярэзіне і правабярэжжы Дняпра), на поўначы — з Цэнтральнай Беларуссю (па лініі Парычы — Любань — Старобін — Чудзін — больш на поўнач ад Ганцавіч), на захадзе — з Заходнім Палессем (ад Выганаўскага возера па міжрэччы Ясельды і Бобрыка на Лахву, Лунінец і далей па Прыпяці і правабярэжжы Гарыні). Паўночная мяжа рэгіёна дакладна сумяшчаецца з зонай кампактнага рассялення, дзе характэрныя палескія ландшафты змяняюцца разворанымі і даўно абжытымі лёсавымі

раўнінамі Цэнтральнай Беларусі з густой сеткай сельскіх пасяленняў. На захад ад Старобіна межы рэгіёна дакладна вызначаюцца па мясцовых этнонімах: жыхары паўночнай часткі (у межах Цэнтральнай Беларусі) называлі сваіх паўднёвых суседзяў палешукамі, а тыя іх у сваю чаргу — палянамі. Этнаграфічныя асаблівасці Усходняга Палесся ў значнай ступені стасуюцца з археалагічнымі матэрыяламі. Своеасаблівасць археалагічнай культуры рэгіёна выяўляюць старажытныя прылады працы, пахавальны інвентар і абрады. У жалезным веку Усходняе Палессе з'яўлялася асноўным масівам рассялення плямёнаў мілаградскай і зарубінецкай культур (VII — III стст. да н. э. і III ст. да н. э. — V ст. н. э.); апошняю большасць даследчыкаў схільны лічыць славянскай.

У VIII — IX стст. Усходняе Палессе засялялі дрыгавічы; у IX ст. іх помнікі дакладна вядомы ўжо ў верхнім басейне Бярэзіны, а на паўночным захадзе — у вярхоўях Нёмана і яго прытокаў. Шчодрое багацце Тураўскай зямлі, развітая сетка водных шляхоў спрыялі значнаму прытоку сюды насельніцтва. Тут у X ст. узнік умацаваны «град» Тураў (яго заснаванне звязваюць з летапісным князем Турам), які неўзабаве стаў цэнтрам асобнага княства, распаўсюдзіўшы сваю ўладу на частку Пінскай зямлі. У перыяд Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай землі рэгіёна ўваходзілі ў склад Мінскага, Наваградскага і Брэсцкага ваяводстваў. Разам з тым па этнаграфічных рысах у той час Палессе вылучалася ў асобную гісторыка-культурную правінцыю, што знайшло сваё адлюстраванне ў пісьмовых крыніцах і на тагачасных геаграфічных картах (М. Радзівіла-Сіроткі, 1613 г., Т. Макоўскага, 1633 г., Г. дэ Баплана, 1651 г., і інш.). Пасля другога падзелу Рэчы Паспалітай (1793) Усходняе Палессе ўвайшло ў склад Мінскай губерні, паўднёвая мяжа якой амаль супадала з сучаснай беларуска-ўкраінскай граніцай. Па выніках перапісу 1897 г., які паклаў у аснову нацыянальнага вызначэння родную мову, у рэгіёне налічвалася 81,2 % беларусаў, 14,4—яўрэяў, 1,5—палякаў, 1,5—рускіх («велікарусаў») і 1 % украінцаў.

У рэльефе Усходняга Палесся кампактныя ўзвышшы і грады (Мазырская, Юравіцкая, Хойніцка-Брагінская) чаргуюцца з абшырнымі нізінамі Прыпяцкага Палесся, аднастайная паверхня якога парушаецца рачнымі далі-

Перавоз сена
на чоўне.
Любанскі р-н.
1927 г.

Дубовы човен.
Ганцавіцкі р-н

намі з мноствам пойменных ручаін і азёр-старыц. Да нядаўніх часоў вялікія плошчы займалі адкрытыя балоты (галы), зарослыя чаротам, трыснягом, асакой і кустарнікам; некаторыя з іх не замярзалі на працягу зімы, даючы прыстанак мноству вадаплаўных птушак, якія тут знаходзілі для сябе шчодры корм. Шырокія веснавыя разлівы рэк, вялікія плошчы забалочаных зямель і няўдобіц накладвалі адбітак на характар рассялення, на сродкі зносін, мясцовую гаспадарку і паўсядзённы побыт. Раздробленыя ўчасткі ворных зямель былі раскіданы ўдалечыні ад вёсак асобнымі астраўкамі сярод балот і лясоў, што стварала шмат нязручнасцей пры іх апрацоўцы і зборы ўраджаю. У раёне Чырвонага возера (ці Князь-возера), у вёсках Дзякавічы, Ляхавічы, Пухавічы і інш. на кожны двор прыходзілася па 10—30 такіх астраўкоў зямлі памерамі не болей $\frac{1}{4}$ дзесяціны, раскіданых на некалькі вёрстаў сярод дрыгвоткіх імшараў. Лодкі ў такіх умовах з'яўляліся неабходным атрыбутам, без якога немажлівы былі паўсядзённыя будні. На сваіх чаўнах сяляне перапраўляліся з аднаго вострава на другі, ставілі буданы-курані, што служылі ім часовым жыллём, і паслядоўна апрацоўвалі адзін участак за другім. Такім жа спосабам збіралі ўраджай з палёў, абмалочвалі снапы ці складвалі іх неабмалочанымі на высокіх памостах-адонках.

Памост-адонак уладкоўвалі на высокіх слупах (каля 1 м і вышэй), каб засцерагчы хлеб ад сырасці і мышыных напасцяў, а таксама ад дзікоў, што прыходзілі сюды заснежанай зімой ласавацца хлебам. Спосаб захавання хлеба ў адонках быў уласцівы шырокай тэрыторыі нізіннага Палесся. Амаль кожны селянін, як паведамлялі мясцовыя карэспандэнты ў XIX — пачатку XX ст., меў пра запас стажок неабмалочаных снапоў жыта ў 10—15 коп, які стаяў у яго 3—5 гадоў, пасля чаго яго расходалі і ставілі новы. На тэрыторыі суседняга, Мазырскага, Палесся толькі зрэдку можна было ўбачыць адонкі з хлебам пад адкрытым небам; увесь запас хлеба тут звычайна абмалочвалі і захоўвалі ў свірнах і клецах.

Побач з трохпольнай сістэмай важнае месца ў земляробчай практыцы яшчэ ў XIX ст. займалі лясная аблога і ляднае (падсечна-агнявое) земляробства. Асноўная земляробчая прылада — знакамітая палеская саха, ідэальна прыстасаваная да мясцовых экалагічных умоў, што да нашага часу з'яўляецца прадметам увагі не

толькі этнографаў і археолагаў, але і гісторыкаў культуры, дызайнераў. Пры скараджэнні поля побач з драўлянай плеченай (вязанай) бараной выкарыстоўвалі архаічную вершаліну і смык.

На Палессі значныя плошчы сельгасугоддзяў займалі сенажаці. Час касавіцы супадаў з летнім спадом вады ў рэках і ручаінах, калі на шырокіх імшарах, затопленых раней вясновым разводдзем, зелянела густое покрыва лугавых траў. У летні час жыццё вёсак заціхала, усё працаздольнае насельніцтва разам з дзецьмі перасялялася на суседнія астравы, працавала на палях, сенажуцях або рыбачыла, нарыхтоўвала лясныя дары. Палешукі не замыкалі сваіх хат, нават калі ўсе члены сям'і працавалі далёка ў полі; яны пакідалі на ноч без нагляду вазы і земляробчыя прылады ў полі, чаўны, рыбалоўныя снасці і інш. На гэтую акалічнасць як адметную рысу народнай маралі і абшчыннага побыту не раз звярталі ўвагу рускія даследчыкі і вандроўнікі.

Мясцовыя жыхары трымалі шмат свойскай жывёлы (тавар, гаўяда), больш заможныя — па некалькі дзесяткаў галоў на двор. Вось, у прыватнасці, дакладнае апісанне сялянскай гаспадаркі Якава Сукача з вёскі Буйнавічы Мазырскага павета, якое ўзята намі з архіва Рускага геаграфічнага таварыства (Рукапісны аддзел Віленскага універсітэта): на сям'ю ў 14 чал. прыходзілася 25 дзес. зямлі, 20 валоў, 30 кароў, 60 авечак, 25 свіней. Пэўнае месца займала гуртавое ўтрыманне жывёлы, якую вялікім статкам пасвілі ўдалечыні ад вёсак, заганыючы на ноч у спецыяльную загарадку, дзе была пабудавана кашара (лёгкая будыніна тыпу хлява) і курань для пастухоў. Свіней нярэдка выганялі на выпас у лес ці адвозілі ў чаўнах на суседнія астравы, дзе яны знаходзіліся ў натуральных умовах без усялякага нагляду, карміліся сакавітай травой, каранямі і жалудамі. Сала такіх свіней, насычанае водарам лясоў, вызначалася асаблівым смакам. У традыцыйнай гаспадарцы палескіх сялян побач з земляробствам і жывёлагадоўляй прыкметнае развіццё атрымалі рыбалоўства, збіральніцтва, пчалярства, разнастайныя хатнія промыслы. У рацыёне харчавання больш істотнае месца, чым у іншых рэгіёнах, займалі рыбныя і мясныя стравы.

Сельскія пасяленні былі нераўнамерна размеркаваны на тэрыторыі рэгіёна. Найбольш густанаселенымі з'яўляліся здаўна Хойніцка-Брагінскае, Юравіцкае, Мазыр-

Гаці каля двароў.

В. Шапчыцы Рагачоўскага павета. 1903 г.

скае ўзвышшы, а на захадзе — Тураўская лёсавая раўніна. Разам з тым вялізныя прасторы Прыпяцкага Палесся доўгі час заставаліся слаба асвоенымі і рэдказаселенымі. Мнагадворныя вёскі размяшчаліся па берагах рэк і яроў, а на забалочаных абшарах Прыпяцкага Палесся — нярэдка на марэнных пагорках і дзюнных астравах па краі непраходных балот. Вулічная паласа часта ўяўляла сабой сыпучы пясчаны грунт або штучную грэблю, ад якой да двароў вялі такія ж гаці-пад'езды і масткі. Праз балоцістыя, затопленыя ўвесну ўчасткі ўладкоўваліся пераходы на палях (лавы) і кладкі.

Побач з мнагадворнымі сустракаліся невялікія пасяленні ў 5—10 хат, засценкі і выселкі. Часам адзін-два гаспадары, пашыраючы свае ляды, высяляліся з вёскі на суседні востраў ці ў лясное ўрочышча. Падарожнікі XIX ст. не раз звярталі ўвагу на характэрную рысу нядаўна акультураных ландшафтаў — наяўнасць высокіх раскідзістых груш, што, як вартаўнікі, стаялі сярод палёў. Пры высечцы лесу пад зямельны ўчастак дрывасекі абыходзілі грушавыя дрэвы, якія ў народных светаўяўленнях лічыліся святымі і былі авеяны легендамі і павер'ямі. У глухіх месцах Палесся асядалі ў пошуках волі беглыя сяляне. У лясх Мазыршчыны сяліліся і дробныя

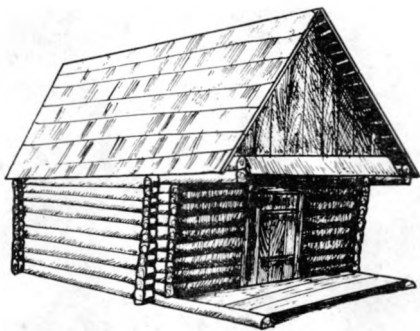
Свіран.

В. Чучэвічы Мазырскага павета. 1910 г.

прамыслоўцы, якія закладвалі тут паташныя буды, сма-лакурні, дабывалі балотную руду, выплаўлялі жалеза, збываючы яго мясцовым сялянам на сашнікі і хатні інвентар.

Тыповыя двары — пагонныя, вянковыя (замкнутыя, круглыя) і Г-падобныя. Будоўлі звычайна размяшчаліся ў сістэме сядзібы ў наступным парадку: хата — сенцы — стопка — павець — хлявы — адрына. У XIX ст. яшчэ сустракаўся і больш старажытны варыянт забудовы, калі сенцы ставілі першымі ад вуліцы, за імі ішла хата. Клець і свіран будавалі нярэдка ў другім радзе насупраць жылля. У вялікіх трохпакаленных сем'ях было некалькі клецей — па колькасці жанатых мужчын, што вялі агульную гаспадарку. У сваіх клецях кожная шлюбная пара захоўвала непадзельны скарб, тут яна і спала, часам — нават узімку. Стопкі для гародніны (сцёпка, варыўня) сустракаліся ў комплексе з жыллём і асобнай будоўляй. На Мазыршчыне замест стопак (ці паралельна з імі) будаваліся паграбы (лёхі).

Найбольш распаўсюджаныя тыпы планіроўкі жылля: хата+сенцы+стопка; хата+сенцы. Сенцы (ляцён) — паўжылое памяшканне — летам служылі спальняй. Стрэхі рабіліся на самцах («закотам»), крыліся дошкамі, чаротам і саломай. Да пачатку XX ст. яшчэ сустракаліся

Стопка.

В. Раздзялавічы

Ганцавіцкага р-на

хаты са скляпеністай столлю, якія стваралі своеасаблівую жыллёвую прастору і былі больш прыдатнымі для традыцыйнага жылля з так званай курнай печчу ці адкрытым ачагом. Вечарамі хаты асвятляліся стацыянарным лучніком (светачам), шырокі лейкападобны дымаход якога звешваўся са столі насупраць печы. Светач выконваў у сялянскім побыце не толькі практычныя, але і абрадавыя функцыі, у прыватнасці, з ім быў звязаны святочны абрад «жаніцьба коміна». Самабытны талент палескіх майстроў быў ярка выяўлены таксама ў культурным і палацавым будаўніцтве. Шмат помнікаў народнага дойлідства загінула ў пажарах апошняй вайны, некаторыя культурныя гмахі згарэлі пры загадкавых абставінах ці былі знесены па рашэнню ўлад.

У час этнаграфічнай экспедыцыі 1978 г. нам прыйшлося даследаваць лакальныя адрозненні ў традыцыйным жыллі, што існавалі да апошняга часу. У басейне ніжняй Прыпяці (зараз апынуўся ў мёртвай зоне Чарнобыля) захавалася на той час шмат помнікаў народнай архітэктуры канца XIX — пачатку XX ст., якія яскрава сведчаць аб высокім узроўні драўлянага дойлідства і ўзорнай арганізацыі бытавога асяродка. Непаўторнае аблічча вёскам надавалі традыцыйныя сядзібныя забудовы стогадовай даўнасці; высокія грунтоўна пастаўленыя зрубы складзены з распілаваных бяровенняў, шчыльна дагнаных адзін да аднаго і злучаных па вуглах у простыя ці «нямецкія» замкі; стрэхі чатырохсхільныя, на кроквах. Хаты знутры ўжо ў той час нярэдка тынкавалі. Мясцовыя тубыльцы старэйшага пакалення не ўпамінаюць аб курных хатах і не ведаюць нічога аб іх. У адрозненне ад

Каля приходскай царквы.
В. Чучэвічы Мазырскага павета. 1910 г.

паўночна-ўсходняй часткі рэгіёна тут у сядзібным комплексе мы не знаходзім сушняў (ёўняў) пры гумнах і лазняў; паграбы, уласцівыя Мазырскаму Палессю, заменены стопкамі, апошнія будаваліся асобна ад жылля.

На захад ад Нараўлянскага раёна ў бок Ельска і Лельчыц прыкметна мяняюцца навакольныя ландшафты, павялічваецца агульная плошча малаўрадлівых пясчаных зямель, што чаргуюцца з забалочанымі тарфянікамі; паселішчы «разбягаюцца» адно ад другога на значныя адлегласці, яны слаба звязаны паміж сабой транспартнымі шляхамі. У Лельчыцкім раёне захавалася няшмат сялянскіх пабудов, што адлюстроўваюць мясцовыя традыцыі народнага дойлідства (абсалютная большасць вёсак была спалена дашчэнту ў час Айчыннай вайны). Тыя, што эпизадычна захаваліся з даваенных часоў, уяўляюць сабой зрубныя пабудовы (хата+сенцы) з круглых бярвенняў сасны або асіны, злучаных паміж сабой у просты вугал. Параўнаўча невысокая гарызантальная столь — насціл дошак «уразбежку», што абапіраўся на папярэчныя бэлькі. Стрэхі двухсхільныя, асіметрычна высунутыя лобнай часткай над фасаднай (кутнай) сцяной, што надавала ім своеасаблівы сілуэт

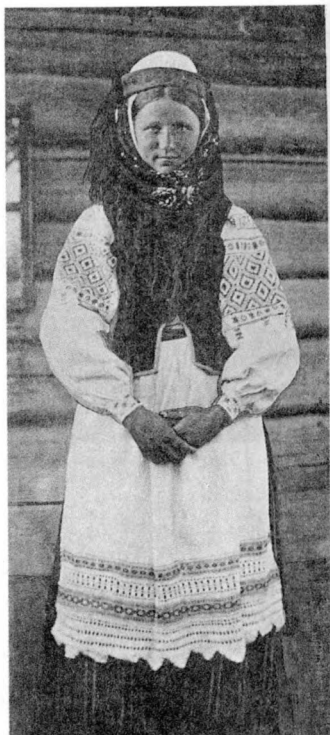
Жаночае адзенне.
Ельскі краязнаўчы музей

Жаночае адзенне.
Рэчыцкі краязнаўчы музей

і павялічвала прастору гарышча. Сярод будаўнічых матэрыялаў істотную ролю набывала асінавае дрэва, сярод дахавых — трыснёг.

Пазначаныя рысы нібыта ўзмацняліся і былі яшчэ больш выразна выяўлены далей на захад, на тэрыторыі Тураўскага Палесся. Жылы комплекс тут нярэдка ўскладняецца нааўнасю дадатковых памяшканняў (хата+сенцы+стопка). Абавязковым элементам жылля з'яўляецца прызда, што ўяўляе сабой невысокі земляны насып, замацаваны звонку, па перыферыі адным-двума бяровёнамі. Насціл столі абапіраецца на бэлькі і падоўжны тоўсты брус — трам, які выходзіць звонку дэкараваным канцом. Дэкаратыўнае афармленне ўласціва і франтонам хат; у арнаментцыі і мастацкай укладцы шалёвак франтона пераважаюць сальярныя матывы. Заслугоўваюць увагі некаторыя рэчы паўсядзённага ўжыт-

Дзяўчына ў святочным
адзенні. *Мазырскі павет*

Жанчына ў традыцыйным
адзенні. *Жыткавіцкі р-н*

ку і прылады працы. Звычайныя ступы з ручным таўкачом, уласцівыя асноўнаму беларускаму масіву, тут змяняюць чашападобныя, даволі масіўныя, а таксама нажныя, што характэрны болей для Заходняга Палесся. Драўляныя жорны, шырока распаўсюджаныя на Усходнім Палессі, на захадзе, у міжрэччы Гарыні і Сцвігі, уступаюць месца жорнам з каменнымі паставамі. Вадзяных і ветраных млыноў у раёне было мала.

У народным адзенні Усходняга Палесся добра захаваліся традыцыйныя рысы, што выяўляюць агульнаславянскую аснову. Старасвецкі жаночы комплекс з панёвай сустракаўся тут да 30-ых гадоў XX ст. Найбольш пашыранай была панёва-плахта, якую насілі з шарсцяным фартухом — запаскай. У больш ранні час насілі

Ручнікі.

Ельскі краязнаўчы музей

дзе запаскі — спераду і ззаду. Кашуля мела ўзорны (часцей вышываны) дэкор на каўняры, рукавах, грудзях і ўнізе на падоле. Ва ўзоры дамінавалі буйныя раслінныя формы, якія ў познім сярэднявеччы выцеснілі геаметрызаваны дробнараслінны арнамент. Жаночыя гарсэты ўпрыгожваліся аплікацыяй і адрозніваліся лакальна-варыятыўнымі асаблівасцямі. У Прыпяцкім Палессі яны больш доўгія, прыталеныя, з шарсцяной тканіны (калінкавіцкі, брагінскі ўборы, ці строі), у Мазырскім — пераважна кароткія з дамаатканага палатна ці фабрычнай тканіны (турава-мазырскі строй). Свае асаблівасці стылю і ўпрыгожвання мае традыцыйнае адзенне Тураўшчыны. Тут на сумежжы з заходнепалескім рэгіёнам вылучаецца самабытны давід-гарадоцкі комплекс адзення, што складаецца з простага, часта недэкараванай кашулі, доўгай спадніцы (сукні), безрукаўкі, шырокага пояса (у якасці якога нярэдка служыла тая ж намітка) і арыгінальнага галаўнога ўбору — галавачкі ўсходняга (татарскага) паходжання. Шчодрасць шыйных і нагрудных упрыгожванняў у выглядзе гірляндаў караляў і ланцужоў з медальёнамі і металічным крыжам падкрэслівала своеасаблівасць гэтага ўбору, які прыкметна адрозніваўся ад традыцыйнага касцюма навакольнага сялянства.

У керамічнай вытворчасці вядомы некалькі цэнтраў (Парычы, Юравічы, Лоеў), што спецыялізаваліся па вырабу задымленага і паліванага посуду. На значнай частцы Усходняга Палесся бытаваў, апрача таго, белая-гліняны посуд, які прывозілі сюды ганчары з Гарадной — буйнейшага цэнтра керамічнай вытворчасці ва ўсім Палессі.

Вылучэнне ўсходнепалескага комплексу як рэгіянальнага варыянта беларускай народнай культуры дапаўняецца лінгвістычнымі і фальклорнымі данымі. Мясцовыя мазырскія гаворкі складаюць асобную групу паўднёва-заходняга дыялекту; уласцівыя яму лексічныя архаізмы распаўсюджваюцца на захад да Гарыні і левабярэжжа Ясельды і ў большасці сваёй характэрны для асноўнай тэрыторыі беларускага лінгвістычнага масіву. Рэгіянальныя асаблівасці мае і песенны фальклор: у прыватнасці, для вясельных напеваў Усходняга Палесся ўласцівы святочна-прыўзнятыя лірычныя матывы, што адрознівае іх ад заходнепалескіх. Даследчыкі песеннага фальклору вылучалі тут некалькі лакальных варыяцый народных напеваў (тураўскі, петрыкаўска-мазырскі, ніжняпрыпяцкі і інш.).

Дзякуючы кансервацыі і паслядоўнаму пераемнаму развіццю традыцыйных форм культуры і быту, апошнія захавалі багатую інфармацыю і да апошніх часоў былі прадстаўлены ў шматлікіх помніках народнай культуры больш поўна і выразна, чым у іншых беларускіх рэгіёнах.

Заходняе Палессе

Заходняе Палессе займае басейн верхняй Прыпяці і яе прытокаў Піны і Ясельды, на захадзе ўключае правабярэжжа Заходняга Буга. На поўнач па вярхоўях Нарава і Ясельды мяжуе з Панямоннем, на ўсходзе на поўнач ад Целяхан і Лунінца і далей па міжрэччы Гарыні і Сцвігі — з Усходнім Палессем. Мяжа з Панямоннем стасуецца з мясцовымі этнонімамі (этноконамі): жыхары Панямоння называлі сваіх суседзяў (што жылі на поўдзень ад згаданай мяжы) палешукамі ці багнавікамі, а тыя іх са свайго боку — літвінамі. Прыкладна па той жа занальнай паласе пазначаліся аўтарамі XVIII — XIX стст. межы паміж Палессем і Чорнай Руссю. Этналінгвіс-

тычная карта Заходняга Палесся «накладваецца» на карту археалагічнай культуры, якая адзначана макра-формамі аб'ектаў, вызначаўшымі некаторыя асаблівасці тэхналогіі старажытнай вытворчасці. Аналізуючы адпаведны археалагічны матэрыял, Ю. В. Кухарэнка быў схільны праводзіць мяжу Заходняга Палесся па рацэ Гарынь да яе ўпадзення ў Прыпяць, прадаўжаючы яе далей на паўночны захад па рацэ Ясельдзе.

З'яўляючыся зонай старажытнага славянскага рассялення, Палессе доўгі час захоўвала архаічныя рысы ў культуры і народным побыце, што заўсёды прыцягвала да яго пільную ўвагу даследчыкаў славянскага этнагенезу. Звяртае на сябе ўвагу значнае падабенства арэалаў археалагічных культур — тшынецка-камароўскай, зарубінецкай, пражска-карчакскай, паўночная мяжа якіх праходзіла ўздоўж Прыпяці. Разглядаючы пытанне аб славянскай прарадзіме, даследчыкі неаднаразова звярталі ўвагу на мноства агульных у славянскіх мовах слоў, якія звязаны з ляснымі ды балотэстымі ландшаф-тамі палескага тыпу (лес, бор, багна, балота, гай, дуброва, мох і інш.).

Пасля нашэсця ў VI ст. у Прыкарпацце авараў, якія абрушылі свой удар на анці (дулебскі) саюз плямёнаў, апошнія, на думку Л. Нідэрле, у значнай колькасці мігрыравалі на поўнач і аселі ў Заходнім Палессі. Такі вывад заснаваны на археалагічных даных — першых верагодных славянскіх помніках пражскага тыпу, якія ў другой палове VI ст., якраз пасля аварскага нашэсця, распаліся на дзве рэгіянальныя групы — заходнюю (дулебскую) і ўсходнюю (драўлянскую). Мы не акцэнтуюм увагу на даных тапанімікі, якія паказваюць на больш шырокі арэал дулебскага рассялення ў Беларусі.

Насельніцтва Заходняга Палесся этнагенетычна складалася на славянскай аснове (валыняне, бужане, дрыгавічы, драўляне) з удзелам асіміляваных яцвягаў, асобных груп мазаўшан і інш. У XII — XIII стст. рэгіён быў зонай уплыву і спрэчак з боку галіцка-валынскіх і літоўска-рускіх князёў, некалькі паўзней — польскіх феадалаў. У гэтыя спрэчкі былі ўцягнуты і яцвягі. Аналізуючы гістарычныя дакументы, М. П. Барсаў зрабіў вывад, што зона рассялення яцвягаў у 1-ай пал. XI ст. размяшчалася паміж «уласна Руссю, чэрвеньскімі гарадамі і ляхамі, з аднаго боку, і Літвой — з другога» (Очерки русской исторической географии. Варшава,

1885. С. 40). Дакладней кажучы, яцвягі займалі басейны левых прытокаў Нёмана — Шчары, Моўчадзі, Зэльвы, Росі і Свіслачы, у той час як славянскае насельніцтва пражывала ў басейне Прыпяці і Заходняга Буга, а на поўначы, у правабярэжнай частцы Нёмана, пачыналіся так званыя «старалітоўскія» пасяленні. У няроўнай безупынным барацьбе з галіцка-валынскімі, польскімі князямі і Лівонскім ордэнам яцвягі не змаглі адстаяць сваю незалежнасць і пасля некалькіх паражэнняў, часткова адступіўшы ў зону Палесся, змяшаліся са славянскім насельніцтвам, прынялі ўдзел у этнагенезе беларусаў. Іх асіміляцыя не была бяспледнай і расцягнулася на некалькі стагоддзяў.

У складзе Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага заходнепалескі рэгіён утвараў Берасцейскую зямлю, якая захоўвала абласную аўтаномію і мела свае прадстаўнічыя органы, у прыватнасці мясцовы сойм. Брэст першым з беларускіх гарадоў атрымаў самакіраванне паводле магдэбургскага права (1390). Складаная этнаканфесійная сітуацыя і палітычная барацьба прывялі ў 1596 г. да Брэсцкай царкоўнай уніі, вынікі якой мелі істотнае значэнне для лёсаў народаў Беларусі і Украіны і на працягу наступнага перыяду накладвалі свой адбітак на грамадска-палітычнае жыццё і этнасацыяльныя адносіны. Пасля двух раздзелаў Рэчы Паспалітай Заходняе Палессе ўвайшло ў склад Расійскай імперыі (1793, 1795) і знаходзілася ва ўтвораных Мінскай і Гродзенскай губернях. У 1921—1939 гг. уваходзіла ў склад Польшчы, дзе ўтварала асобны ўсходні крс — Палескае ваяводства.

Геаграфічнае размяшчэнне на міжэтнічных скрыжаннях, спецыфічныя ўмовы сацыяльна-гістарычнага развіцця ўскладнялі этнічную сітуацыю, што адлюстроўвалася ў пярэстасці этнічнай самасвядомасці, у існаванні шэрага этнонімаў, што захавалі яшчэ ў XIX ст. водгулле сёвай даўніны. Па звестках парафіяльных спіскаў сярэдзіны XIX ст., найбольш аднародны этнічны склад быў у Пінскім павеце, дзе значылася болей 80 % беларусаў; частка іх складала асобую этнаграфічную групу — пінчукоў. У той жа час у Брэсцкім і Кобрынскім паветах, па тых жа крыніцах, налічвалася 42 тыс. рускіх (у асноўным за кошт мясцовых «русінаў» і «рускіх»), 64 477 украінцаў («маларасіян»), 24 636 яцвягаў, 23 660 яўрэяў, 17 759 літоўцаў (сярод іх болей 13 тыс. праваслаўных

«літвінаў», чытай: беларусаў), 9728 палякаў, 5460 бужан і 3819 (каля 2 %) беларусаў. У лясных пушчах Палесся паблізу сплаўных рэк было раскідана шмат хутароў выхадцаў з Мазовіі (мазаўшан, мазураў), прафесійных будаўнікоў, добрых майстроў па вырабу бандарнай клёпкі (што лічылася лепшай у Еўропе і ішла пад бочкі для славурых французскіх він і каньякоў). У XIX ст. этнасацыяльны склад тутэйшага насельніцтва ўскладняўся за кошт прытоку каланістаў з Прусіі, Польшчы, Аўстра-Венгрыі. Немцы сяліліся тут пачынаючы з 1830 г.; у пачатку 80-ых гг. XIX ст. у заходняй частцы беларуска-ўкраінскага Палесся налічвалася ўжо 150 нямецкіх паселішчаў, у якіх пражывала 21 640 чалавек.

Першы ўсерасійскі перапіс 1897 г. адзначаў да 40 мясцовых гаворак («наречий») у Гродзенскай губерні, прычым гэта пярэстасць гаворак была найбольш уласціва рэгіёну Заходняга Палесся. Самабытны лад жыцця, адаптаванага да мясцовых умоў, вернасць традыцыям і заповітам сваіх продкаў, адносная ізаляванасць і натуральны рытм жыццядзейнасці сельскіх акруг-пагостаў узмацнялі культурна-бытавую і фальклорна-лінгвістычную разнастайнасць у рэгіёне. Па выніках перапісу, зыходзячы з роднай мовы, тут у канцы XIX ст. пражывала 46,7 % беларусаў, 29,9 — украінцаў, 16,8 — яўрэяў, 3,8 — рускіх, 2,4 % палякаў.

Як гісторыка-этнаграфічны рэгіён Заходняе Палессе ў асноўным супадае з арэалам заходнепалескіх (брэсцка-пінскіх) гаворак, што ўтвараюць асобны дыялект на сумежжы беларускага і ўкраінскага лінгвістычных масіваў. Заходнепалескія песенны фальклор характарызуецца глыбокімі традыцыямі харавога і адзіночнага спеву (унісонна-гетэрафонны стыль), лаканічнасцю меладычных фабул з элементамі бурданіравання, «уздрыгвання» напеўнага гучання. Адзначаючы багацце жанрава-стылёвых варыяцый народных песень, З. Я. Мажэйка вылучала на гэтай тэрыторыі шэсць лакальных варыянтаў (кустоў): Пінскі, Пагарыньскі, Лунінецкі, Іванава-Драгічынскі, Маларыцкі, Спорава-Чарнаазерскі.

На матэрыяльную і духоўную культуру мясцовых жыхароў накладвалі адбітак прыродна-кліматычныя ўмовы (балоты, шматлікія рэкі, мяккі клімат), геаграфічнае суседства і даўнія культурна-эканамічныя сувязі з Украінай і Польшчай. Прыродныя і культурныя ландшафты Заходняга Палесся неаднародныя. Найбольш

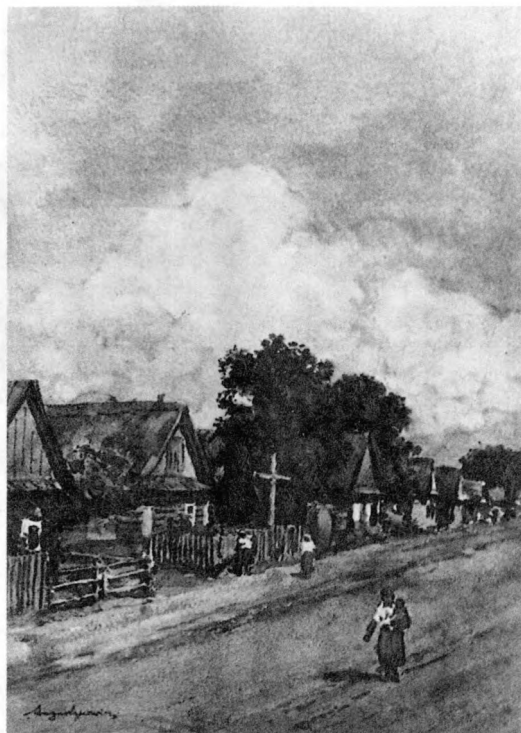
населенымі часткамі рэгіёна здаўна былі Загароддзе (павышаны градава-марэнны масіў у міжрэччы Піны і Ясельды), Пабужжа (Падляшша) і Пагарыinne. Пінскае Палессе і левабярэжжа Ясельды мелі рэдкія пасяленні, раскіданыя сярод балот. Самабытны кут Пінскага Палесса — Зарэчча, дзе шматлікія рэкі (Стыр, Піна, Ясельда, Бобрык і інш.) упадаюць у Прыпяць на невялікай адлегласці, утвараючы мноства рукавоў, пратокаў, «гнілых» рэчышчаў. Вясной і ў пачатку лета ўвесь гэты раён ператвараўся ў абшырнае возера, сярод якога ўзвышаліся астраўкі з экаатычнымі палескімі вёскамі. Зносіны паміж імі, а нярэдка і паміж асобнымі дварамі адной вёскі, у гэты час ажыццяўляліся толькі з дапамогай лодак. На лодках мясцовыя жыхары адпраўляліся ў лес па дровы, на сенажаць, палявалі на дзікіх качак, рас-стаўлялі рыбалоўныя снасці. На шугалеях перавозілі валоў і земляробчыя прылады на суседнія астравы, каб узараць і засеяць поле. У дзень свята дзядоў на лодках адпраўляліся на могілкі, каб ушанаваць памяць продкаў; на лодках везлі хаваць і нябожчыкаў. У кірмашовыя дні людзі з'язджаліся з навакольных вёсак у валасны ці павятовы цэнтр і гандлявалі каля прычала непасрэдна з лодак і шугалей сельскагаспадарчымі прадуктамі і прадметамі разнастайных промыслаў. Узімку навакольных балоты ператвараліся ў заснежаную раўніну, даступную для ўсіх відаў сухапутнага перамяшчэння і сродкаў транспарту. Аднак падарожжа па аднастайнай раўніне, скаванай ільдом, было небезрызыкаўным: вандроўнік, незнаёмы з мясцовасцю, мог лёгка збіцца з дарогі, завязнуць у «бяздонных» балотах-галах. «Каб адпраўляцца ў зімовую непагадзь па Пінскаму Зарэччу, — пісаў Ю. Крашэўскі, — трэба быць апантаным вандроўнікам, купцом альбо вар'ятам».

Абмежаванасць ворыўных угоддзяў, багатая азёрная і рачная фауна абумоўлівалі спецыфіку гаспадарчых заняткаў, павышалі ролю рыбалоўства, збіральніцтва, разнастайных промыслаў, а ў рацыёне ежы — рыбных, мясных страў, натуральных прадуктаў. Важным промыслам было паляванне на дзікіх качак, якіх тут назапашвалі бочкамі, салілі, вэндзілі, прадавалі на кірмашах у Пінску і за межамі рэгіёна. «Сама прырода, — пісала «Жывапісная Расія» (т. 3, с. 345), — паказала палешуку шляхі для яго нястомнай дзейнасці. Яна зрабіла яго земляробам, жывёлаводам, паляўнічым, рыбалавам. Яна

дала яму ўсе магчымыя сродкі для пераадолення цяж-
касцей, абумоўленых кліматычнымі ўмовамі. І на самай
справе, у сферы паказанай яму дзейнасці ён дасягнуў
магчымай дасканаласці... Пасяліце на берагах Прыпяці
жыхара з другіх краін, ён прападзе. Паляшук жа жыве
ў дастатку».

Земляробства было больш інтэнсіўна развіта ў раё-
нах Падляшша і Загароддзя. Зімовы сезон тут самы
кароткі ў Беларусі, вегетатыўны перыяд прадаўжаецца
200—208 дзён. У структуры пасяўных плошчаў павыша-
лася роля пшаніцы, грэчкі, проса. Продаж хлеба і буль-
бы пасля адмены прыгону складаў важную крыніцу
грашовых даходаў у Падляшшы. У басейне Наравы
і Буга прамысловае значэнне набыла культура хмелю.
Палі апрацоўвалі з дапамогай двухпаліцавай палескай
сахі. Асноўнай цяглавай жывёлай былі валы. Буйная
рагатая жывёла тут была больш рослай, чым на ўсходзе
Беларусі (т. зв. зубровая парода). Істотнае значэнне
ў сялянскай гаспадарцы мела і авечкагадоўля, што не
толькі пастаўляла мяса, але і служыла базай для аўчын-
на-шубнага, ткацкага, шавецкага і іншых промыслаў.
У пачатку XX ст. выразней вызначылася спецыялізацыя
жывёлагадоўлі на вытворчасці малочных прадуктаў, сы-
ру і масла. Толькі ў адным Кобрынскім павеце ў
1912 г. працавала 22 сыраварні.

Структура і знешняе аблічча палескіх вёсак адрозні-
валіся значнай стракатасцю і мясцовай своеасаблівасцю.
Яны адлюстроўвалі гармонію чалавека-гаспадара і пры-
роды, асаблівасці адаптацыі жыхароў да адпаведнага
прыроднага асяроддзя. Структура паселішчаў, іх плані-
роўка, знешнія контуры, сядзібныя забудовы, стасуючы-
ся, нярэдка паўтаралі араграфію мясцовасці, улічвалі
характар грунту, зручнасць пад'язных шляхоў. Вёскі
Заходняга Палесся ў большасці мнагадворныя, размя-
шчаліся па адной ці групамі на берагах рэк, на пясчаных
градах і дзюнах па краях балот. Традыцыйная сядзібная
збудова — аднарадная (пагонная), радзей — бессістэм-
ная, скучаная. Двары цесна прымыкалі адзін да аднаго,
утвараючы вулічную ці гнездавую сістэму забудовы.
Часам 2—3 дваровыя комплексы, што належалі розным
гаспадарам (звычайна сваякам), размяшчаліся ў адзін
доўгі рад на адной сядзібе. Сляды гэтай планіроўкі да
нашага часу захаваліся ў вёсках Ражкоўка і Радасці
Камянецкага р-на, Моталь Іванаўскага р-на. Такі тып

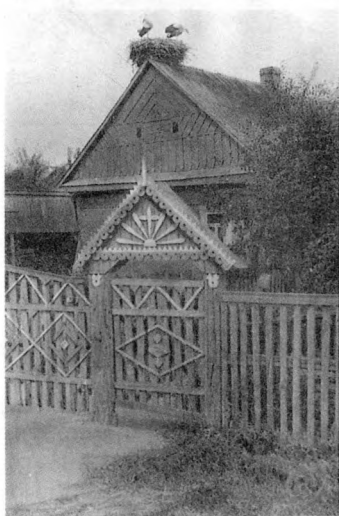
Палеская вёска.
Пач. XX ст. (з акварэлі Аўгусціновіча)

забудовы развіўся ва ўмовах малазямелля і ў выніку распаду вялікай патранімічнай сям'і.

Найбольш характэрная структура традыцыйнага жылля: хата+сенцы+камора; хата+сенцы. У 2-ой палове XIX — пачатку XX ст. яна ўскладнялася выдзяленнем у сенцах кухні. Прататыпам такой планіроўкі была традыцыйная хата з курнай печчу, што выходзіла вусцем у сенцы (дым, такім чынам, у час палення ішоў праз вусце ў сенцы, тут каля печы ўладкоўваўся «бабін кут», стаялі пячны інвентар, гаршкі і інш.). У раёне Пабужжа нярэдка сустракаліся і хаты з падсеньямі, што былі больш тыповымі для дробнай шляхты і заможных сялян. У гэтым раёне больш прыкметнае месца займала

Масток-кладка.
Давыд-Гарадок

Фасад сялянскага дома.
В. Вялікае Малішава
Столінскага р-на

Культавы крыж.
В. Лобча Столінскага р-на

Царква.
В. Дзеткавічы Драгічынскага р-на

Хата.
В. Заазёрнае Маларыцкага р-на

Хлеў.

Хутар каля в. Здзітава Бярозаўскага р-на

мураванае дойлідства; жылыя пабудовы ставіліся на каменны фундамент, камень выкарыстоўвалі ў будаўніцтве скляпоў, што ўладкоўваліся ў выглядзе падвальных памяшканняў у сенцах ці каморы (заўважым, што і археалагічная, яцвяжская, культура тут прадстаўлена раскопкамі каменных магіл).

Зруб жылля рабіўся з расколатых (з канца XIX ст. — распілаваных) уздоўж бярэвён — дыляў, якія злучаліся паміж сабой у своеасаблівы вугал — «у каню», «канюк», «рыбін хвост»; арэал гэтага вугла абмяжоўваецца на ўсходзе лініяй Драгічын — Хомск — Бяроза. У будаўніцтве гаспадарчых памяшканняў — клуні, павеці («шопа»), аборы, хлява для дробнай жывёлы («чок») і інш. — шырока выкарыстоўвалі шульна-слупавую канструкцыю з платнёвымі сценамі, якія на зіму абкладвалі снапамі трыснягу ці саломы. Клець, свіран, сырнік будавалі на высокіх штандарах або сваях. Канструкцыйнай асновай тыповых для Заходняга Палесся паўвальмавых з прычолкам стрэх з'яўляліся кроквы, што замацоўваліся па канцах бэлек, якія адначасова служылі апорай столі. Стрэхі крылі саломай, трыснягом, чаротам, звязанымі ў невялікія снапкі («астрыжкі»). Часам стрэхі крылі ў два слаі: ніжні — саламяны і верхні — трысняговы;

Жанчына ў кажушку

такая страха ўтрымлівала добра цяпло і магла служыць да 80 гадоў. Экзатычнасць сельскім краявідам надавалі шматлікія гняздоўі белых буслоў на стрэхах хат і клуняў побач з чалавекам.

Народнае адзенне Заходняга Палесся вызначалася самабытнасцю і ўстойлівасцю традыцыйных форм, маляўнічасцю аздаблення жаночага касцюма. Асноўнае верхняе адзенне — шыракаполая прыталеная світа (латуха, сярмяга) і кажух. Колер світы вар'іраваў ад чорнага да попельна-шэрага і бурага. Выхадную світу шылі звычайна з больш цёмнага (чорнага) сукна; па кішэнях, бакавых клінах яе ўпрыгожвалі каляровымі (блакітнымі, чырвонымі) шнуркамі і кутасамі. Мастацтвам упрыгож-

вання і разнастайнасцю фасону вызначаліся таксама кажухі і кашушкі мясцовага вырабу. Вялікую разнастайнасць у адзенні адзначалі ў свой час вядомыя падарожнікі, даследчыкі Палесся. «У дзятлаўцаў, — пісаў І. Сербав, — захавалася кароткае «світно», а мотальцы носяць доўгую світку з нізкім каўняром. У гарадчан світно з фалдамі, а ў іх суседзяў вічынцаў — з вострымі клінамі па баках» (Беларусы-сакуны. С. IV). Ю. Крашэўскі адзначаў асобую маляўнічасць адзення сялян у Кобрынскім павеце. Пры гэтым назіраліся прыкметныя адрозненні ў паўднёвай і паўночнай частках павета, пераходнай паласой паміж імі служыла так званае Верхалессе, што размяшчалася на поўдзень ад Кобрына.

Асаблівай разнастайнасцю, кантрастнасцю фарбаў і арнаментальных форм упрыгожвання вызначалася жаночая вопратка. Жаночыя кашулі звычайна шылі з адна-сортнага палатна. Яны мелі адкладны каўнер і шырокія рукавы, якія заканчваліся манжэтамі ці валанападобнымі зборкамі. Шчыльныя тканы арнамент упрыгожваў каўнер, нагрудную частку, рукавы. Нярэдка сам фон нібы знікаў у раскошным узорным малюнку, дакладней, становіўся яго ўзорастваральным кампанентам. У спосабах упрыгожвання пэўную ролю адыгрывала і вышыўка, хаця яна сустракалася тут радзей, чым ва Усходнім Палессі. У арнаментальным дэкоры пераважаў чырвоны колер, які нярэдка спалучаўся з чорным. У асобных мясцовых уборах чорны колер з'яўляўся дамінуючым (прылукскі і маларыцкі строі). Фартухі (хвартух, затулка), як і на ўсходзе Палесся, нярэдка сшывалі з дзвюх полак, каляровы арнамент размяшчалі не толькі па яго краях, але і па вертыкальнай лініі шва. Часам узор складаўся з затканых нітак рознай адбелкі (кобрынскі строй).

У паясным адзенні дамінуючымі былі ўзоры ў выглядзе гарызантальных палос. Своеасаблівыя лянныя спадніцы (летнікі, «хвартухі») мелі тканы арнамент па ўсяму полю, прычым шчыльнасць яго павялічвалася кнізу. Унізе па падолу летнікі звычайна затыкалі (або вышывалі) у выглядзе арнаментальнай паласы чырвонага колеру. У якасці ўпрыгожванняў амаль усіх відаў адзення шырока ўжывалася аплікацыя. Арыгінальныя і шарсцяныя аднатонныя спадніцы-буркі, не ўласцівыя іншым беларускім рэгіёнам, хаця і ў нечым падобныя на панёву з прошвай. Узорныя андаракі нярэдка мелі гаф-

рыраваную паверхню па ўсяму перыметру, акрамя пя-рэдняй полкі, якая закрывалася фартухом. Як спосаб дэкаравання гафрыроўка шырока выкарыстоўвалася ў спадніцах, фартухах і нават жаночых світках. З галаў-ных убораў звяртаюць на сябе ўвагу старасвецкія на-міткі (платы) з тонкіх адбеленых нітак, што захаваліся да ХХ ст., і рытуальна-вясельныя атрыбуты. Наміткі павязвалі паверх неглыбокіх, звычайна вязаных, чапцоў. Спосабы павязвання намітак і хустак у рэгіёне адрозні-валіся значнай разнастайнасцю.

У аснове варыятыўнага багацця палескага касцюма ляжалі шматгранныя народныя традыцыі, якія ўзмацня-ліся індыўідуальным характарам вытворчасці ва ўмовах адноснай ізаляванасці і недастатковых рыначна-экана-мічных сувязей са знешнім светам. Разам з тым нельга

Т а б л і ц а. Параўнаўчыя адзнакі гісторыка-этнаграфічных рэгіёнаў

№№	Паказальныя адзнакі тэрыторый	Гісторыка-этнаграфічныя рэгіёны				
		Падзвінне	Падняпроўе	Цэнтральная Беларусь	Панямонне	Усходняе Палессе
1.	Суседнія этнічныя тэрыторыі	Расія, Латвія	Расія, Украіна	—	Польшча, Літва (Летува)	Украіна
2.	Гістарычная вобласць	Белая Русь	Русь	Чорная Русь	Русь	Палессе
3.	Фізіка-геаграфічная правінцыя	Беларуска-Валдайска	Беларуска-Валдайска, Усходне-беларуская	Прадпалеская	Заходне-беларуская	Палеская
4.	Старажытнарускія княствы	Полацкае	Смаленскае, Чарнігаўскае	Мінскае, Слуцкае	Наваградскае, Гродзенскае	Тураўскае, Галіцка-Валынскае
5.	Старажытнае насельніцтва (пач. 2-га тыс.)	полацкія крывічы	смаленскія крывічы, радзімічы	дрыгавічы	крывічы, літвіны, яцвягі	дрыгавічы
6.	Мясцовыя этнонімы (этніконы) XVII—XIX стст.	беларусцы, беларусы, русіны	беларусцы, рускія, літвіны	літвіны, беларусы, крывічы, паляне	літвіны, палешукі, беларусы, гуды	палешукі, пінжукі, падляшане, русіны, беларусы
7.	Пануючыя рэлігіі (канец XVIII ст.)	уніяцтва	уніяцтва, праваслаўе	уніяцтва	уніяцтва, каталіцтва	уніяцтва
8.	Беларусы ў адносінах да ўсяго насельніцтва (у% па перапісу 1897 г.)	76	82,4	75,3	78,3	81,2
						46,7

9.	Памеры паселішчаў	3—5, радзей 10—15 двароў замкнуты	15—30, на Пд 50—70 дв.	15—40 двароў аднарадны (пагонны)	10—30 двароў адна- і двух- радны	80—100 і болей двароў аднарадны, замкнуты	60—100 і болей двароў аднарадны, часам з 2 жылымі комплексамі х+с+камора, х+кухня+с
10.	Асноўныя тыпы забудовы	х+с+варыўня	х+с+клець, х+с+х	х+с+камора, х+с (тры-сцен)	х+с+камора, х+кухня+с	х+с («ляцён»), х+с+варыўня	х+с+камора, х+кухня+с
11.	Асноўныя тыпы жылля (заўв.: х—хата, с—сенцы)	трохполле	трохполле	трохполле, шматполле	трохполле, шматполле	лясная аблога	трохполле
12.	Сістэмы земляробства	7—10	9—12	11—15	11—15	7—10	9—12
13.	Чысты збор збожжа на душу нас. у канцы XIX ст. (у пудах)	саха з перакладкай	саха магілёўскага тыпу	сохі палеская і колавая (дрында)	саха палеская (літоўская)	сохі палеская і беспаліцая	саха палеская
14.	Тыпы традыцыйных ворыўных прылад	хамутная (конная) полацкая, віцебская	хамутная	хамутная, ярэмная	хамутная, ярэмная	ямутная, ярэмная	ярэмная, шлейная
15.	Асноўныя тыпы вупражы	усходне-магілёўская, сярэднебеларуская	усходне-магілёўская, сярэднебеларуская	сярэднебеларуская, слущкая	гродзенская баранаўіцкая	мазырская, слущкая	заходне-палеская
16.	Групы народных гаворак						

пакідаць без увагі і этнічную псіхалогію, яе актыўную ролю ў фарміраванні самабытных рыс культуры. У спецыфічных умовах свайго існавання палешукі выпрацавалі аптымальныя нормы і звычаі, што мелі для іх жыццёва важнае значэнне, і скептычна адносіліся да прынесеных збоку і чужародных для іх традыцыйнай культуры навацый, супрацьпастаўляючы ім зыходзячыя з народных глыбінь жыццесцвярджальныя самадзейныя высновы.

У Заходнім Палессі існаваў шэраг буйных цэнтраў народных промыслаў — ткацкіх, гарбарна-аўчынных, ганчарных, дрэваапрацоўчых і інш. Адзін з найбольш спецыялізаваных — ганчарны промысел быў сканцэнтраваны ў некалькіх цэнтрах — Гарадной, Пагост-Загародскім, Пружанах. Мясцовыя майстры выраблялі белагліняны ці задымлены (чорнагліняныя) посуд, што быў вядомы далёка за межамі рэгіёна.

Блізкія ландшафтна-геаграфічныя ўмовы, спецыялізацыя гаспадарчых заняткаў, устойлівасць архаічных форм культуры і быту выяўляюць шмат агульных рыс Заходняга і Усходняга Палесся. Разам з тым культурны ландшафт кожнага мае сваё непаўторнае аблічча, што назіраецца ў матэрыяльнай культуры, фальклорнай творчасці, звычаях, народных гаворках. Гэтая разнастайнасць «зыхаціць» і ў межах кожнага рэгіёна, адлюстроўваючы гістарычныя шляхі і спосабы прыстасавання да мясцовых умоў і творчы характар народнай культуры.

Пытанні і заданні:

- 1. Што такое гісторыка-этнаграфічны рэгіён? Па якіх прыкметах ён вылучаецца?*
- 2. Якія гісторыка-этнаграфічныя рэгіёны вылучаюць на тэрыторыі Беларусі?*
- 3. Што ўяўляюць сабой этнаграфічныя межы паміж рэгіёнамі?*
- 4. Дзе і чаму (наспрабуйце растлумачыць) праходзяць межы паміж Цэнтральнай Беларуссю і Усходнім Палессем, Панямоннем і Заходнім Палессем?*
- 5. Звярніце ўвагу на Табліцу параўнаўчых адзнак рэгіёнаў. Дапоўніце яе параўнаўчай характарыстыкай іншых прыкмет.*
- 6. Зрабіце крэйзнаўча-этнаграфічнае апісанне*

сваёй мясцовасці (ці асобных накірункаў народнай дзейнасці, промыслаў, традыцыйнага адзення, звычайў, стану помнікаў гісторыі і культуры і інш.).

Пры характарыстыцы асобных рэгіёнаў выкарыстоўвайце план:

1) Геаграфічнае становішча, прыродны ландшафт, ацэнка мясцовых рэсурсаў.

2) Асаблівасці этнагенезу і этнічнай гісторыі (старажытныя плямёны і княствы; найбольш значныя гістарычныя падзеі, што ўплывалі на гістарычны лёс краю; міграцыйны рух, этнічная сітуацыя, этнасацыяльны і канфесійны склад насельніцтва).

3) Мясцовыя гаворкі і фальклор.

4) Адметныя асаблівасці традыцыйнай гаспадаркі (земляробства, жывёлагадоўлі, прамысловай дзейнасці).

5) Характар рассялення і арганізацыя жылля (паселішчы, сядзібныя забудовы, планіроўка жылля, канструкцыйныя асаблівасці, падсобныя і гаспадарчыя пабудовы).

6) Народнае адзенне. Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва.

7) Мясцовыя (лакальныя) адрозненні ў культуры і народнай гаспадарцы.

ГІСТАРЫЧНАЯ ЭТНАГРАФІЯ СУМЕЖНЫХ РЭГІЁНАЎ

Вільня і Віленскі край

Вільня і Віленскі край, дзе перасекліся гістарычныя лёсы і ўзаемастасункі суседніх беларускага, летувіскага і польскага народаў, былі і застануцца неад'емнай часткай нашай нацыянальнай гісторыі. Віленшчына была заселена крывічамі, продкамі беларусаў, яшчэ ў канцы I тысячагоддзя; імі і была заснавана старажытная Вільня, што насіла першапачаткова назву Крыўгорада. Упершыню яна ўпамінаецца ў летапісе пад 1128 г., калі Мсціслаў, князь кіеўскі, напаў на землі крывічоў і жыхары Вільні выбралі сваім князем Расціслава Рагвалодавіча, унука знакамітага полацкага князя Усяслава Чарадзея.

У 1323 г. Вільня стала сталіцай Вялікага княства Літоўскага (першай сталіцай яго быў Наваградак). На працягу II тысячагоддзя паміж Віленшчынай і Літвой-Беларуссю не існавала палітычных і этнічных межаў, такая пагроза стала рэальнасцю толькі ў сувязі з нядаўнабачнай палітыкай «падзяляй і ўладарнічай», якая праводзілася на працягу дзесяцігоддзяў камуністычным урадам пад сцягам інтэрнацыяналізму. Старажытныя мury Вільні, яе непаўторныя саборы, што ўвасобілі мастацкія стылі розных эпох і канфесій, узводзіліся ўмелымі рукамі нашых продкаў. Тут захавалася шмат помнікаў, арганічна звязаных з нашай гісторыяй, — Вострабрамскі сабор са знакамітай іконай Маці Боскай; будыніны друкарні Мамонічаў, дзе друкаваў свае кнігі Францыск Скарына і іншыя беларускія асветнікі; старэйшы ва Усходняй Еўропе Віленскі універсітэт, большасць студэнтаў і выкладчыкаў якога былі выходцамі з Беларусі; будынкі першай беларускай гімназіі; рэдакцыі новай адраджэнскай газеты «Наша ніва»; мемарыялы на могілках «Роса», дзе пахаваны знакамітыя прад-

стаўнікі беларускай культуры і дзяржаўныя дзеячы, і г. д. Тут жылі і працавалі нашы вядомыя продкі Францыск Скарына, Леў Сапега, Лаўрэнцій Зізаній, Кастусь (Вінцэнт) Каліноўскі, браты Іван і Антон Луцкевічы, Вацлаў Ластоўскі і многія іншыя. Вільня як сталіца Беларуска-Літоўскай дзяржавы і як культурны цэнтр уваходзіла ў сузор’е такіх знакамітых славянскіх цэнтраў, як Кракаў, Варшава, Прага, Санкт-Пецярбург, Масква, а для Усходняй Еўропы, па вобразнаму выразу, служыла раскрытай брамай у еўрапейскую цывілізацыю.

Звернемся цяпер да этнічнай сітуацыі і этнічнага складу насельніцтва Віленшчыны ў другой палове XIX — пачатку XX ст. У гэты перыяд назіраўся супярэчлівы працэс у зоне сумеснага пражывання суседніх народаў: інтэграцыя і асіміляцыя, з аднаго боку, і рост нацыянальнай самасвядомасці, нацыянальнага самавызначэння — з другога. У зоне цераспалоснага пражывання беларусаў, палякаў і летувісаў склалася даволі забытаная сітуацыя, пры якой не заўсёды можна было дакладна выявіць нацыянальную прыналежнасць і акрэсліць арэалы пражывання розных этнічных груп. У Віленскай губерні, як адзначалі сучаснікі, часта пра чалавека цяжка сказаць, хто ён — летувіс або беларус: безбароды, католік, адзенне яго летувіскага крою, а гаворка — беларуская з дамешкам польскіх слоў, як і прозвішчы — Гайдун, Чыжык і да т. п. — зусім не летувіскія.

Першы ўсерасійскі перапіс насельніцтва, што быў праведзены ў 1897 г., у якасці асноўнай этнавызначальнай прыкметы прыняў родную мову, што дало магчымасць больш пэўна праясніць рэальную этнічную сітуацыю і працэнтныя суадносіны розных этнасаў, што пражывалі ў так званых заходнерускіх губернях і, у прыватнасці, на Віленшчыне. Паводле перапісу, у Віленскай губерні пражывала мноства нацыянальных груп, больш за палавіну насельніцтва складалі беларусы — 56,05 %, або 891 903 чалавекі, прыкметна ўступалі ім летувісы — 17,58 %, яўрэі — 12,72 %, палякі — 8,17 %, рускія (велікаросы) — 4,94 %, астатнія — немцы, татары, украінцы і інш. налічвалі разам меней 1 %. Звяртае на сябе ўвагу, што ў матэрыялах перапісу побач з летувісамі фігуруюць жмудзіны, якія пражывалі ў асноўным у Ковенскай губерні; у Віленскай губерні жмудзінаў (жэмайтаў), паводле перапісу, значылася ўсяго 157 чалавек.

Асобы інтарэс уяўляе этнічны склад насельніцтва Віленскага павета. Паводле тых жа даных, у павеце ў канцы XIX ст. пражывала 93 896 беларусаў, або каля 26 % ад усяго насельніцтва, другое месца належала яўрэям — 21,84 % (у асноўным за кошт Вільні, 40 % жыхароў якой у гэты час складалі яўрэі), затым ішлі летувісы — 20,92 %, палякі — 20,05 %, рускія (велькаросы) — 10,42 %. Такім чынам, славянскае насельніцтва Віленскага павета складала каля 58 %. Значныя карэктывы ў этнічную сітуацыю краю ўносіла Вільня, дзе ў гэты час пражывала 154 532 жыхары; 40 % з іх, як было ўпамянута, складалі яўрэі, 30,1 — палякі, 20,1 — рускія, 4,3 — беларусы, 2 % — летувісы. Затое ў сельскіх мясцовасцях Віленскага павета, дзе пражывала ў асноўным карэннае насельніцтва, для якога Віленшчына была Бацькаўшчынай у многіх пакаленнях продкаў, беларусы складалі каля 42 %, летувісы — каля 35, палякі — 12, рускія — 3,3 %. У суседніх памежных паветах — Свянцянскім, Ашмянскім, Лідскім — перавага беларускага насельніцтва была яшчэ больш прыкметнай.

Польскае насельніцтва Віленшчыны фарміравалася ў асноўным за кошт акаталічаных беларусаў. У сваю чаргу, рускія афіцыйныя ўлады не прызнавалі за беларусамі права на самастойнасць і суверэнітэт, на іх самабытную старажытную культуру і мову, інтэрпрэтуючы апошнюю як заходнерускі дыялект.

Дэталёвы параўнаўчы аналіз культурнага ландшафту Віленшчыны і беларускага Панямоння, рэгіёна старажытнай Літвы, выяўляе іх значнае падабенства, якое выразна прасочваецца ў этнакультурным абліччы вёсак, традыцыйным інтэр'еры жылля, земляробчых прыладах працы і прадметах хатняга ўжытку, у спосабах апрацоўкі зямлі, аграрна-каляндарных святах, старажытнай міфалогіі і г. д. Такое падабенства з'яўляецца невыпадковым і мае глыбокія вытокі.

Беласточчына

Беласточчына размешчана на заходняй ускраіне беларускай этнічнай тэрыторыі ў зоне сумежнага пражывання беларусаў і палякаў. У старажытнасці (у канцы I — пачатку II тысячагоддзя) рэгіён уяўляў сабой

зону цераспалоснага рассялення дрыгавічоў, валынян (бужан), яцвягаў і мазураў. У XI — XIII стст. рэгіён не раз аказваўся ў зоне ваенных дзеянняў паміж галіцка-валынскімі, мазавецкімі князямі і Тэўтонскім ордэнам. Утварэнне магутнай Беларуска-Літоўскай дзяржавы вырашыла лёс Беласточчыны, якая ў XIII — XIV стст. увайшла цалкам у склад Вялікага княства Літоўскага. Аднак у часы зацяжной Лівонскай вайны, калі Беларуска-Літоўская дзяржава вымушана была звярнуцца за дапамогай да Польшчы, апошняя патрабавала для сябе разам з другімі (украінскімі) землямі Беласточчыну, якая ў складзе Падляшша па ўмовах Люблінскай уніі (1569) перайшла да Польшчы.

Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай (1795) Беласточчына перайшла да Прусіі, што прыкметна ўзмацніла тут пазіцыі аўтакефальнай царквы і садзейнічала развіццю фабрычнай прамысловасці. Пасля паражэння Прусіі ў вайне з Напалеонам Беласточчына, паводле Тыльзіцкага дагавора, увайшла ў склад Расійскай імперыі (1808); тут была створана асобная Беластоцкая вобласць, што падзялялася на Беластоцкі, Бельскі, Сакольскі і Драгічынскі паветы. У 1842 г. вобласць была скасавана і далучана да Гродзенскай губерні.

Па даных перапісу 1897 г., на тэрыторыі трох паветаў (Беластоцкага, Сакольскага і Бельскага) пражывала ў агульнай колькасці 154 892 беларусы, 128 753 палякі, 65 347 украінцаў, 25 530 рускіх і 98 528 яўрэяў. Па заселенасці і шчыльнасці насельніцтва Беласточчына займала першае месца ў Беларусі. Гэты край быў меней зруйнаваны шматлікімі войнамі; старажытныя вёскі, мястэчкі, невялікія гарады мелі кожны сваё непаўторнае аблічча і гарманічна стасаваліся з мясцовымі ландшафтамі. Спрыяльныя глебава-кліматычныя ўмовы садзейнічалі развіццю ўзорнай гаспадаркі, арыентаванай на вырошчванне азімых (пшаніцы і жыта), бульбы, гародніны, садавіны, тэхнічных культур (лён, хмель, табака) і прадукцыйную жывёлагадоўлю. Разнастайныя народныя промыслы — ткацкія, дрэваапрацоўчыя, гарбарныя, кравецкія, апрацоўка сельскагаспадарчай сыравіны паслужылі асновай для шырокага развіцця адпаведных галін лёгкай прамысловасці. Беласточчына славілася сваімі дыхтоўнымі сукнамі, кортавымі тканінамі, гарбарнымі вырабамі, адзеннем, абуткам, мукамольнай, вінакурнай, табачнай вытворчасцю.

На працягу шэрага стагоддзяў рэгіён адыгрываў важную ролю ў беларускім этнакультурным працэсе на заходніх ускраінах этнічнай тэрыторыі. У сярэднявеччы тут склалася некалькі значных асяродкаў культуры. У Заблудаве ў другой палове XVI ст. працавалі вядомыя друкары і дзеячы беларускага рэнесансу Іван Фёдараў, Пётр Мсціславец, Грынь Івановіч, што прадаўжалі пачэсную справу Францыска Скарыны. Другі цэнтр кнігадрукавання існаваў у Супрасльскім манастыры, заснаваным гетманам А. Хадкевічам у 1533 г. Супрасльскі, як і Заблудаўскі, манастыр быў духоўным цэнтрам беларускага праваслаўя (з пач. XVII ст. — уніяцтва). У Беластоку пры сядзібе Браніцкіх існаваў вядомы тэатр, багатая бібліятэка, карцінная галерэя, пазней тут быў адкрыты інстытут шляхотных дзяўчат. У заштатным гарадку Кнышыне быў пабудаваны каралеўскі палац з садамі і заапаркам, дзе бавіў свой час польскі кароль і вялікі літоўскі князь Жыгімонт Аўгуст (1548—1572). Пасля пераходу Беласточчыны да Польшчы тут прыкметна ўзмацніўся польскі ўплыў. Аднак народная культура па-ранейшаму трывала захоўвала свае самабытныя беларускія рысы.

Смаленшчына

Па этнаграфічных і гісторыка-культурных прыкметах Смаленшчына вылучаецца ў асобы рэгіён, што размешчаны на сумежжы рассялення беларусаў і рускіх. У VII — XI стст. гэтую тэрыторыю засялялі дняпроўскія (смаленскія) крывічы, якія ўтварылі сваё княства з цэнтрам у Смаленску (упершыню ўпамінаецца ў летапісах пад 882 г.). У другой палове X — XI ст. Смаленскае княства знаходзілася ў залежнасці ад Кіева; у 1125 г. пры Расціславе Мсціславічу набыло самастойнасць, у 1137 г. тут заснавана епіскапія, працавалі школы. У славянскім свеце добра вядомы імёны старажытных асветнікаў і хрысціянскіх дзеячаў Клімента Смаляціча, папярэдніка Кірылы Тураўскага, і Аўрама Смаленскага. Смаленская зямля захавала сваю незалежнасць ад мангола-татарскага іга. З узмацненнем Маскоўскай дзяржавы яна становілася «яблыкам раздору» паміж ёю і Вялікім княствам Літоўскім.

У 1351 г. Альгерд рабіў паход на ўсход і бараніў

Смаленшчыну ад маскоўскага войска. Пры Вітаўце Смаленшчына ўвайшла ў склад Вялікага княства Літоўскага (1395, 1405). Межы Беларуска-Літоўскай дзяржавы прасціраліся на ўсходзе да вярхоўяў рэк Угры і Масквы і ў асноўным супадалі з усходнімі граніцамі Смаленскага княства і этнаграфічнымі межамі рассялення беларусаў. У 1514 г. Васіль III узяў Смаленск і далучыў да Маскоўскай дзяржавы. У 1609 г. Жыгімонт IV адваяваў Смаленск, далучыўшы Смаленскую зямлю да Рэчы Паспалітай. Пасля кровапралітнай вайны 1654—1667 гг. Смаленшчына адышла да Рускай дзяржавы.

Па выніках генеральнага межавання (другая палова XVIII ст.) была ўтворана Смаленская губерня ў складзе 10 паветаў. Па звестках 1860 г., 68 % насельніцтва губерні складалі беларусы. Аўтары вядомага шматтомнага выдання «Жывапісная Расія» (1882. Т. 3) прысвяцілі Смаленшчыне два самастойныя нарысы, у якіх падрабязна разгледжаны гісторыя краю, матэрыяльная культура, традыцыйная гаспадарка, быт мясцовых жыхароў, іх звычаі, народная творчасць. «Большая палова насельніцтва гэтай губерні, — піша вядомы рускі географ П. П. Сямёнаў (Цянь-Шаньскі), — сапраўды адносіцца да беларускага племені... і нічым не адрозніваецца ад самых тыповых частак Беларусі» (с. 473); ён дадае, што «пры фарміраванні таго рускага тыпу, які апасля атрымаў назву беларусаў, Смаленская губерня адыгрывала не меншую ролю, чым астатнія губерні нашай Беларускай вобласці». Рускі пісьменнік і этнограф, аўтар другога нарыса пад назвай «Беларуская Смаленшчына з суседзямі» па-мастацку апісвае народнае жыццё, духоўны склад, этнічную псіхалогію, норавы розных этнаграфічных груп насельніцтва; усходняй мяжой рассялення беларусаў-літвінаў ён лічыў лясную паласу, што раскінулася па водападзеллах Дняпра і Волгі і іх прытокаў Дзясны і Акі.

Паводле матэрыялаў Смаленскага статыстычнага камітэта 1866 г., беларусы прыкметна пераважалі на захад ад пазначанай мяжы і складалі ў Смаленскім павеце 90,5 % усяго насельніцтва, Краснінскім — 95,3, Рослаўскім — 94,3, Парэцкім — 90,3, Ельнінскім — 90,2 % (заўважым, што тут у беларускім асяроддзі нарадзіўся і вырас геніяльны кампазітар Міхаіл Глінка), у суседніх Духаўшчынскім і Дарагабужскім паветах беларусы складалі адпаведна 87,6 і 80,8 %. Асноўная маса бела-

рускага насельніцтва пражывала ў невялікіх паселішчах да 5—10 двароў, раскіданых сярод лясоў, па берагах невялікіх рэк. Асноўны гаспадарчы занятак — земляробства, вырошчванне збожжавых (жыта, авёс, ячмень), лёну, канпель, пазней і бульбы. Па пасевах лёну Смаленшчына займала першае месца сярод іншых беларускіх губерняў. Апрача земляробства і жывёлагадоўлі шырока развіваліся розныя промыслы — дрэваапрацоўчыя, лесахімічныя, апрацоўка лёну і пнякі, рагожны, гарбарны, пчалярства, збіральніцтва і інш.

Шостая партыйная канферэнцыя Заходняй вобласці, што аб'явіла сябе Першым з'ездам КП(б) Беларусі і адбылася ў Смаленску, абвясціла ўтварэнне Беларускай ССР (01.01.1919 г.), у склад якой увайшла і большая (беларуская) частка Смаленскай губерні (без Вяземскага, Юхнаўскага, Гжацкага і Сычоўскага павятаў, дзе пераважала рускае насельніцтва); у лютым 1919 г. рашэннем савецкага ўрада Смаленшчына была перададзена ў склад РСФСР.

Браншчына

Браншчына размешчана ў зоне сумежжа трох славянскіх народаў — беларусаў, рускіх, украінцаў. У старажытнасці (VIII — XI стст.) тэрыторыю засялялі радзімічы, зона іх рассялення абмяжоўвалася на ўсходзе і поўдні Дзясной, а на захадзе — Дняпром. Суседзямі радзімічаў на поўдні, на тэрыторыі сучаснай Украіны, былі севяране, а на ўсходзе — вяцічы. Гэтыя старажытныя межы, як паказвае дэталёвае вывучэнне традыцыйна-бытавой культуры і мясцовых гаворак, аказаліся надзіва стабільнымі і, нягледзячы на палітычныя nelaды паміж суседнімі славянскімі дзяржавамі і сацыяльна-эканамічныя зрухі, у асноўным захаваліся ў гэтым рэгіёне да XX ст.

У XI — XIII стст. тэрыторыя Браншчыны ўваходзіла ў Чарнігаўскае княства, у складзе якога ў канцы XI ст. вылучыліся Северскае (цэнтр Ноўгарад-Северскі), пазней Старадубскае, Трубчэўскае і Бранскае ўдзельныя княствы. У сярэдзіне XIV ст. (пры Альгердзе) Браншчына ўвайшла ў склад Беларуска-Літоўскай дзяржавы. У выніку вайны з Іванам III (1500—1503) Вялікае княства Літоўскае страціла Браншчыну, праз стагоддзе (у

пач. XVII ст.) вярнула яе, аднак пасля зацяжной вайны 1654—1667 гг. зноў страціла на карысць Рускай дзяржавы.

Пасля генеральнага межавання большая частка Браншчыны ўвайшла ў склад Чарнігаўскай губерні, другая, левабярэжная, — у Арлоўскую губерню. У канцы XIX — пачатку XX ст. беларусы складалі больш за 80 % насельніцтва правабярэжнай Браншчыны (Суражскі, Мглінскі, Навазыбкаўскі, Старадубскі, часткова Гарад-нянскі, Ноўгарад-Северскі, Трубчэўскі і Бранскі паветы). У рэгіёне пражывала шмат старавераў (каля 7 %), што мігрыравалі сюды з усходніх раёнаў. Сельскія пасяленні размяшчаліся ўдалечыні ад вялікіх шляхоў сярод лясоў і балот, нярэдка на месцы колішніх лядаў. «Тутэйшы беларус, — заўважае С. Максімаў, — хаваецца па прасеках, за лясамі і ў лясках, не грэбуючы пры гэтым балотамі, якія ў многіх выпадках здаюцца нават нібыта ўпадабанымі месцамі». У вярхоўях Іпуці і Беседзі ён налічвае 131 паселішча, толькі 13 з іх па берагах гэтых рэк, 17 — на азёрах, 50 — каля невялікіх рэчак і ручаін сярод глухіх лясоў (жыхары карысталіся чыстай рачной вадой ці крынічкамі і абыходзіліся без спецыяльных студняў) і 51 — каля балот ці на лясных водападзелках (усе яны карысталіся вадой са студняў).

У сваёй кнізе «Літвіны-беларусы Чарнігаўскай губерні, іх быт і песні» (1902) Марыя Косіч з глыбокім веданнем народнай душы апісвае беларусаў Мглінскага павета, іх паўсядзёжны побыт, звычаі, самабытную культуру, мясцовыя гаворкі, песні. «Загадайце беларускай жанчыне, — піша яна, — расказаць што-небудзь; услухайцеся ў яе гаворку, і вы знойдзеце ў ёй своеасаблівую мяккасць і лёгкасць гукавых спалучэнняў». Аднак чалавеку збоку, нават рускаму інтэлігенту, які выпадкова трапляў у беларускі асяродак, гэтая мова і народны фальклор маглі застацца незразумелымі, непрымальнымі, падацца немілагучнымі, чужымі, як аб гэтым сведчаць дзённікавыя ўспаміны Івана Буніна, які працаваў некаторы час у пачатку сваёй кар'еры ўрачом сярод беларусаў Арлоўскай губерні. Паводле этналінгвістычных даных, мяжа рассялення беларусаў-літвінаў праходзіла на паўднёвым усходзе па рацэ Дзясна ад Грамяча (каля Ноўгарад-Северскага) на Трубчэўск, Бранск. З гэтай мяжой стасавалася і распаўсюджанне мясцовых этнонімаў: рускае і ўкраінскае насельніцтва, што пражы-

вала за Дзясною, называла сваіх беларускіх суседзяў, што жылі на правабярэжжы, літвінамі, а тыя іх адпаведна маскалямі і хахламі. Народная культура і гаворкі насельніцтва гэтага рэгіёна выяўляюць агульныя вытокі і маюць шмат падабенства і з суседнім беларускім Падняпроўем.

Латгалія

Гісторыка-этнаграфічны рэгіён Латгалія займае паўднёва-ўсходнюю частку Латвіі, сумежную з Беларуссю. У пачатку II тысячагоддзя тут побач з латгаламі сяліліся крывічы (палачане). Знойдзеныя ў раскопках паселішчаў і могілнікаў інвентар, бытавыя прадметы і ўпрыгожванні сведчаць аб цесных гандлёва-эканамічных і этнакультурных сувязях латгальскага і славянскага насельніцтва. У другой палове XI — XIII ст. на тэрыторыі Латгаліі існавалі ўдзельныя княствы-факторыі Герцыке (Ерсіке) і Куkenойс (Кокнесе), падуладныя Полацку. У XIII ст. Латгалія была заваявана крыжакамі. Яны рухаліся ўверх па Дзвіне, падпарадкаваўшы полацкія факторыі. У 1274 г. імі была закладзена добра ўмацаваная крэпасць Дынабург (Дзвінск). У час Лівонскай вайны Латгалія падверглася акупацыі рускіх войск; з 1561 г. — у складзе Вялікага княства Літоўскага, дзе ўтварала Інфлянцкае ваяводства.

Пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай (1772) рэгіён быў далучаны да Расійскай імперыі, атрымаўшы назву Дзвінскай правінцыі. У 1777 г. тут былі створаны Дзвінскі, Рэжыцкі і Люцынскі паветы ў складзе Полацкай, з 1796 — Беларускай, а з 1802 г. — Віцебскай губерняў. Эканамічна найбольш развітым быў Дзвінскі павет, асабліва яго прыдзвінская і паўднёвая часткі, пераважна заселеныя беларусамі, стараверамі, яўрэямі. Значны працэнт (паводле перапісу 1897 г. — 20,5 %) беларусы складалі і ў суседнім Люцынскім павеце, а на яго поўдні ўтваралі амаль суцэльны масіў беларускага насельніцтва. Этнічная мяжа паміж латышамі і беларусамі вызначалася ў той час на поўнач ад Дзвінска і далей на Люцын (Лудзу), Корсаўку. Гэтая мяжа была прынята за дзяржаўную пры абвяшчэнні БНР (1918) і БССР (1919). Аднак, паводле дагавора Расіі з Латвіяй (1920), гэтая тэрыторыя перадавалася Латвійскай рэспубліцы.

Пытанні і заданні:

1. Знайдзіце на карце сумежныя тэрыторыі: Віленскі край, Беластоцкіну, Смаленшчыну, Браншчыну, Латгалію.
2. Якія старажытныя плямёны засялялі гэтыя рэгіёны ў VIII — XI стст.?
3. Назавіце памятныя месцы і помнікі матэрыяльнай культуры Віленшчыны і Беластоцкіны, цесна звязаныя з нашай гісторыяй?
4. Згадайце пра суадносіны беларусаў і летувісаў у XIX — пачатку XX ст. на Віленшчыне.
5. Што пісала «Жывапісная Расія» пра этнічныя асаблівасці насельніцтва Смаленскай губерні? Якія наветы лічыліся беларускімі?
6. Дзе вызначалася ўсходняя мяжа рассялення беларусаў у канцы XIX — пачатку XX ст.?
7. Назавіце згаданую кнігу Марыі Косіч. Чаму яна прысвечана?
8. Якія мясцовыя назвы (этнонімы) насілі жыхары Падзясення, кантактнай зоны суседніх народаў?
9. Назавіце палітычныя акцыі, вырашыўшыя ў савецкі час гістарычныя лёсы згаданых рэгіёнаў.

БЕЛАРУСКАЕ ЗАМЕЖЖА

Доўгі час гэтая тэма ў нас была пад забаронай. Так ці інакш яе вывучэнне было нявыгадным для ўладных структур Беларусі, бо яно ставіла некаторыя нязручныя пытанні аб палітычным і эканамічным становішчы на ўласнай радзіме беларускага народа, прама ці ўскосна пралівала свет на яго трагічную гісторыю. Зараз амаль трэцяя частка беларусаў жыве за межамі сваёй рэспублікі. Дакладна даведацца аб іх колькасці ў розных краінах амаль што немагчыма ў сілу розных акалічнасцей. Паводле перапісу 1989 г., на тэрыторыі Расійскай федэрацыі пражывала 1 млн 206 тыс. беларусаў, на Украіне — 440 тыс., у Казахстане — 183, Латвіі — 120, Літве — 63, Эстоніі — 28 тыс. Усяго ў рэспубліках былога Саюза за межамі Беларусі налічвалася 2 млн 131 тыс. беларусаў, пятая частка ўсяго этнасу. Акрамя таго, 600 (а па некаторых даных — 800) тыс. выхадцаў з Беларусі асела на Амерыканскім кантыненте — у ЗША, Канадзе, Аргенціне, Бразіліі, Уругваі, Парагваі, Чылі. Больш за 200 тыс. беларусаў жыве ў суседняй Польшчы, дзесяткі тысяч — у Англіі, Германіі, Францыі, Чэхіі, Славакіі, далёкай Аўстраліі.

Якімі ж шляхамі, калі і чаму нашы суайчыннікі апынуліся за мяжою, удалечыні ад Радзімы? Адказ на гэтае пытанне трэба шукаць у гісторыі міжнародных узаемаадносін нашай краіны, у культурна-эканамічных узаемадачынненнях і палітычных падзеях, што расцерашылі беларусаў па свету. Гісторыя беларускай эміграцыі бярэ свой пачатак у далёкім мінулым. Вялікае княства Літоўскае было адной з буйнейшых дзяржаў у Еўропе, што падтрымлівала ўсебаковыя сувязі з іншымі краінамі. Многія з нашых суайчыннікаў служылі ў дыпламатычных і культурна-рэлігійных місіях і прадстаўніцтвах за мяжой, некаторыя асядалі на новых месцах, заводзілі сем'і, адаптаваліся і асіміляваліся ў мясцовым этнакуль-

турным асяроддзі. У еўрапейскіх універсітэтах вучылася шмат беларускіх студэнтаў, сярод іх і наш вядомы будучы дзеяч Францыск Скарына. Нямала нашых культурных дзеячаў, таленавітых майстроў, военачальнікаў запрашалася на службу, асабліва ў Маскоўскую дзяржаву. Успомнім нашых таленавітых кнігавыдаўцоў Івана Фёдарова і Пятра Мсціслаўца, што наладзілі кнігадрукаванне ў Маскве, Івана Перасветава, вядомага пісьменніка і публіцыста першай паловы XVI ст., Сімяона Полацкага, паэта і педагога, выхавацеля дзяцей рускага цара Аляксея Міхайлавіча, і шмат іншых. Саноўныя асобы, беларускія (літоўскія) князі нярэдка выязджалі на службу да Маскоўскага вялікага князя са сваімі сем'ямі і світай. Там яны атрымлівалі маёнткі і вялікія зямельныя ўладанні, як правіла, не меншыя, чым яны мелі раней, у Беларусі. Выхадцамі з Беларусі былі вядомыя маскоўскія баяры, прыбліжаныя да цара, князі Бельскія, Мсціслаўскія, Міласлаўскія, Глінскія, Друцкія. Многія з іх узначальвалі ваенныя дружыны, з якімі яны хадзілі ў паходы як на ўсход, так і на захад, у тым ліку і на землі сваіх продкаў. Князь Андрэй Полацкі, старэйшы сын вялікага князя Літоўскага Альгерда і княгіні Віцебскай Марыі, не падзяліўшы спадчыну са сваімі братамі, выехаў на службу да Дзмітрыя Іванавіча (Данскога) і разам з дружынай прымаў удзел у знакамітых бітвах на р. Вожа і Куліковым полі (1378, 1380), дзе ён кіраваў правым флангам рускага войска супраць Мамаё.

У маскоўскім войску служыла і мноства воінаў-палоннікаў. Палонныя воіны шляхецкага паходжання, баяры і дзеці баярскія, што прысягалі на вернасць маскоўскаму цару, звычайна захоўвалі саслоўныя прывілеі, пераходзілі на службу да новага гаспадара, вызваляліся ад падаткаў, атрымлівалі землі і адпаведнае жалаванне за службу; а служылі яны стральцамі, гарадавымі казакамі, пушкарамі-артылерыстамі, а нярэдка займалі і кіруючыя пасады ў войску.

Радавых ваеннапалонных — «прасталюдзінаў», сялян і гарадскую беднату — чакаў іншы лёс: яны становіліся халопамі рускіх военачальнікаў, іх сялілі ў маёнтках маскоўскіх баяр і служылых людзей, прадавалі на нявольніцкім рынку за пэўную суму ў залежнасці ад узросту, фізічнага стану, працоўных навываў, рамеснага майстэрства палоннага. Вядома, як у час Лівонскай вайны, пасля захопу Полацка, цар Іван Жахлівы аддаў

звычайны загад «всех черных людей роздати по боярам и по дьякам и по всем приказным людям», а шляхту, салдат і рамеснікаў прымусіў прысягнуць на вернасць самадзержцу; тых, хто адмовіўся ад прысягі, змясцілі ў астрог, дзе яны маглі спадзявацца толькі на выкуп багатымі родзічамі ці на абмен ваеннапалоннымі.

Шматлікія дакументы, летапісы, пісцовыя кнігі ўпамінаюць імёны «літвінаў», што паступалі на службу да розных рускіх вяльмож. Шмат палоннікаў-літвінаў (ці «літвякоў») было куплена буйнейшымі рускімі солепрамыслоўцамі Строганавымі; «літвякі» Васіль і Якаў сталі апасля бліжэйшымі дарадцамі і памочнікамі братаў Строганавых. Літвіны ўваходзілі і ў склад дружыны Ермака, удзельнічалі ў яго паходзе за Урал; адным з бліжэйшых саратнікаў Ермака быў літвін Мікіта Пан. Наогул літвіны ў Маскоўскай дзяржаве былі вядомы як добрыя военачальнікі, арганізатары пушкарскай справы, таленавітыя майстры ў розных «хітрых» рамёствах, дарадцы; усе яны добра разумелі рускую (маскоўска-рускую) мову, тым больш што царкоўнаславянская мова іх была адзінай.

Яшчэ большыя памеры перасяленні «паланянікаў» атрымалі ў другой палове XVII ст., што звязана з падзеямі спусташальнай вайны 1654—1667 гг. Мноства захопленых у палон мірных жыхароў-літвінаў у якасці прыгонных было адпраўлена ў маёнткі рускіх ваявод А. Трубяцкога, В. Шарамецьева, Ю. Далгарукага, М. Адоеўскага і іншых. Так, у выніку захопу Віцебска частка ацалелай шляхты, што аказала гераічнае супраціўленне маскоўскаму войску, была «за непослушэнства» саслана ў Казань. Пасля ўпартай абароны Дуброўны цар пакараў «дубровенскіх літоўскіх людзей», загадаўшы «шляхты лучше людей выбрав, прислав к... государю, а достальную шляхту велеть посылать в Тулу, а мещан и уездных людей раздать ратным людям семьями, а город Дубровну выжечь». Вялікая колькасць беларускіх рамеснікаў, высокакваліфікаваных майстроў — дойлідаў, каменячосаў, кафельнікаў, рэзчыкаў па дрэве, збройнікаў, ювеліраў і інш. была расселена па гарадах Расіі. Паводле афіцыйных даных, у 1654—1667 гг. было зведзена ў палон 300 тыс. беларусаў. У другой палове XVII ст. беларусы складалі 20 % насельніцтва Масквы. Мяшчанская (ці Новамяшчанская) слабада ў Маскве спрэс была заселена беларусамі, у 1685 г. тут пражывала

612 сямей літвінаў. Беларускім быў і Новадзявочы манастыр, тут пражывала 300 беларускіх манахак, пераселеных з Куцеінскага манастыра, што каля Оршы.

Менавіта беларускія майстры пакінулі пасля сябе шэдэўры архітэктуры і мастацтва, пабудавалі Каломенскі палац, аформілі некалькі сабораў; яны прынеслі з сабой мастацтва аб'ёмнай ажурнай разьбы ў стылі барока, тэхніку пакрыцця сусальным золатам, рэльефную шматколерную кафлю, тонкую разьбу па косці, майстэрства ліцця гармат і вырабу зброі (шмат узораў яе захоўваецца ў Аружэйнай палаце). Дакументы захавалі прозвішчы таленавітых майстроў — літвінаў Кліма Міхайлава, Герасіма Акулава, Восіпа Андрэева, Андрэя Фёдарова, Яўсея Сямёнава, якія афармлялі Смаленскі сабор Новадзявочага манастыра, і ў прыватнасці яго цудоўнейшы іканастас. Літвіны Сцяпан Іваноў з Мсціслава (за яго ўменне рабіць рукатворныя цуды ён быў прызваны «полубесом»), Ігнат Максімаў з Копысі, Пётр Заборскі з Вільні стварылі ў Маскве сваю школу мастацкай кафлі.

У выніку падзелу Рэчы Паспалітай паміж трыма імператарамі і далучэння Беларусі да Расійскай імперыі былі закладзены трывалыя асновы «заходняй» палітыкі царызму, так званага заходнерусізму, што не прымусіла сябе доўга чакаць і абярнулася пэўнымі зменамі ў пameрах і накірунках беларускай эміграцыі, у сацыяльным складзе мігрантаў. Асобныя хвалі гэтай эміграцыі невыпадкова прыходзіліся на пад'ём нацыянальна-вызваленчай вайны (1794, 1831, 1863), а таксама вайны Расіі з напалеонаўскай Францыяй, дзе беларусы прымалі ўдзел як на баку Расіі, так і на баку Напалеона.

Пасля задушэння паўстанняў тысячы яго ацалелых удзельнікаў былі асуджаны і адпраўлены на катаргу ці на пасяленне ў Сібір і на Далёкі Усход. Многія ўдзельнікі паўстанняў ці спачуваючыя ім, дэмакратычна настроеная інтэлігенцыя, што не прымала каланізацыйна-жандарскай палітыкі рускага царызму, вымушаны былі эміграваць на Захад — у Францыю, Швейцарыю, Англію, Італію. У ліку іх героі вызваленчай вайны, вядомыя дзеячы культуры, вучоныя — Тадэвуш Касцюшка, Міхаіл Агінскі, Адам Міцкевіч, Ігнат Дамейка, Напалеон Орда, Томаш Зан, Юзэф Копец, Восіп Кавалеўскі, Бенедзікт Дыбоўскі, Іван (Ян) Чэрскі і многія іншыя. Кожны з іх пакінуў прыкметны след у гісторыі не толькі

айчыннай, але і сусветнай навукі, культуры, грамадскай думкі. У іх гонар пастаўлены помнікі, іх імя носяць вуліцы, гарады, вышэйшыя ўстановы, горныя хрыбты ў Злучаных Штатах Амерыкі, Канадзе, Чылі, краінах Заходняй Еўропы і ў Расіі.

У сучаснай літаратуры эміграцыя вызначаецца як дабравольнае ці вымушанае перасяленне за межы сваёй краіны па палітычных, эканамічных, рэлігійных і розных асабістых матывах. Палітычная эміграцыя адрозніваецца ад эканамічнай сваімі маштабамі і сацыяльным складам мігрантаў. Нягледзячы на адносна меншыя памеры, яна мае больш згубныя вынікі для нацыі, бо Айчыну пакідаюць звычайна лепшыя інтэлектуальныя сілы. Найбольш масавай з'яўляецца эканамічная эміграцыя.

Першая хваля масавай эканамічнай эміграцыі з Беларусі назіралася ў канцы XIX — пачатку XX ст. У гэты час за межы Беларусі пацягнуліся патокі перасяленцаў, у асноўным збыднелых, люмпенізаваных сялян, якія ў сябе на Радзіме ва ўмовах аграрнага крызісу аказаліся «лішнімі» людзьмі. Адзін паток перасяленцаў быў скіраваны на ўсход, галоўным чынам у Сібір, дзе да XX ст. яшчэ захаваліся масівы свабодных ці рэдказаселеных зямель. За 16 гадоў (1896—1912) толькі ў Сібір выехала больш за 700 тыс. беларусаў.

Другі паток перасяленцаў быў скіраваны на Захад, пераважна ў «заморскія» краіны — Злучаныя Штаты Амерыкі, Канаду, Лацінскую Амерыку. Па некаторых ацэнках, да першай сусветнай вайны сюды выехала 600 тыс. беларусаў. Праўда, гэтыя звесткі няпоўныя, бо дакладнага ўліку беларусаў за мяжой не праводзілася; тут давалі аб сабе знаць вынікі палітыкі рускага царызму, што не прызнаваў беларусаў як самастойную нацыю, а таму праваслаўных беларусаў-перасяленцаў залічвалі да рускага насельніцтва, а эмігрантаў-католікаў — да палякаў.

Шмат хто з перасяленцаў, папрацаваўшы некалькі гадоў у Амерыцы і скапіўшы пэўны запас грошай, вяртаўся да сябе на Радзіму, набываў кавалак зямлі і ўладкоўваў на ім сваю гаспадарку. Аднак многія не вярталіся дадому, заводзілі ў эміграцыі сем'і, трывала пускалі свае карані ў мясцовую глебу. Заробкі беларускіх перасяленцаў, звыклых да працы, былі ў некалькі разоў вышэй, чым у сябе на Радзіме. Газета «Наша ніва» ў 1911 г. (20 студзеня) пісала: «Ад нас выязджае шмат

рабочай людской сілы ў Злучаных Штаты Паўночнай Амерыкі, дзе заробак у 5—10 разоў большы ад нашага. Там нашы беларусы, якія не прывыклі да раскошнага жыцця, за 2—3 гады ўжо складаюць капітал і вяртаюцца да сваіх родных вёсак з амерыканскімі грашыма. Можна сказаць, што найменш тры чвэрці нашых мужыцкіх капіталаў — гэта з Амерыкі».

Большасць беларускіх эмігрантаў у Амерыцы працавала на прадпрыемствах, будоўлях, сельскагаспадарчых фермах. У Аргенціне і Бразіліі яны сяліліся і ў слабаасвоеных сухіх стэпах — пампасах, у міжрэччы Параны і Уругвая, дзе яны жылі побач з іншымі славянскімі народамі — балгарамі, славакамі, палякамі, украінцамі, сербамі. Эмігранты ўнеслі свой уклад у развіццё гаспадаркі, пад'ём вытворчых сіл гэтых краін, якія ў пачатку XX ст. перажывалі сапраўдны эканамічны бум. Урад Аргенціны праводзіў рацыянальную палітыку ў адносінах да перасяленцаў, даваў крэдыты, вылучаў на рэдканаселеных тэрыторыях зямельныя надзелы памерамі да 25 га і болей. Патрабавалася шмат высілкаў, каб надаць гэтым дзікім землям боскі выгляд, выкарчаваць калючы кустарнік, узараць і засеяць поле, атрымаць добры ўраджай пшаніцы і кукурузы, уладкаваць ферму, узгадаваць статак буйной рагатай жывёлы; без валоў і коней нельга было і думаць аб сапраўднай фермерскай гаспадарцы, — і на ўсё гэта патрабавалася шмат гадоў руплівай працы. Неабходна было і авалодаць дзяржаўнай (іспанскай ці партугальскай) мовай, адаптавацца ў іншаэтнічным асяроддзі, добра ведаць законы краіны, каб наладзіць адпаведныя сувязі з дзяржаўнымі структурамі, развіваць гандлёва-камерцыйную дзейнасць.

Аднак ужо ў пачатку XX ст. усё цяжэй становілася набыць зямлю ва ўласнасць, бо фонд свабодных зямель быў да таго часу амаль што вычарпаны. Буйныя землеўладальнікі, патамкі іспанскіх канквістадораў, былі не задаволены наплывам эмігрантаў, працівіліся дзяржаўным мерам дапамогі перасяленцам, завышалі цэны на зямлю. Таму не ўсе жадаючыя маглі набыць яе, каб наладзіць уласную гаспадарку. Шмат перасяленцаў працавала па найму ў мясцовых фермераў, многія працавалі ў здабываючай прамысловасці, на будаўніцтве, у сферы абслугоўвання. Больш кампактна беларусы былі расселены ў Аргенціне па берагах Ла-Платы (Сярэбранай ракі) і ў сталіцы Буэнас-Айрэсе.

Новая хваля беларускай эміграцыі ў Паўднёвую Амерыку і часткова ў Канаду адносіцца да 1925—1939 гг., прытым яна закранула толькі Заходнюю Беларусь. Першае месца па колькасці беларускіх эмігрантаў у гэты час займала Бразілія (350 тыс.), затым ішлі Аргенціна (120 тыс., з іх палова пасялілася ў Буэнас-Айрэсе), Уругвай (60 тыс.), Парагвай (60 тыс.), Чылі (10 тыс.). Шмат перасяленцаў затрымалася паблізу, у развітых краінах Заходняй Еўропы — Францыі, Германіі, Англіі і інш. У прыватнасці, у 30-ых гадах у Францыі пражывала звыш 20 тыс. беларускіх эмігрантаў.

У той жа час з Усходняй Беларусі ў супрацьлеглым накірунку, на Урал, у Сібір, раёны еўрапейскай Поўначы цягнуліся эшалоны з нашымі суайчыннікамі. Частка іх ехала сюды добраахвотна на будоўлі сацыялізму. Другую частку складалі так званыя «ворагі народа», большасць іх — сяляне, людзі, гвалтоўна адарваныя ад сваёй зямлі, «кулакі» і «падкулачнікі», тыя, хто не паждаў ісці ў калгас, нязгодныя з палітыкай сталінскага рэжыму. Па падліках А. Н. Пешкавай, у выніку «арганізаванага набору рабочай сілы», г. зн. у выніку арганізаваных прымусова-рэпрэсіўных мер, Усходнюю Беларусь за гады савецкіх пяцігодак пакінула 1 млн 629 тыс. чалавек. Лёс гэтых няшчасных людзей, што працавалі на лесапавалах і рудніках, рыцці каналаў і катлаванаў, будаўніцтве заводаў і ваенных аб'ектаў, быў куды горшым, чым іх суайчыннікаў, што выязджалі на працу ў краіны Заходняй Еўропы і Амерыкі (і ў любы час маглі вярнуцца дадому). Жыццё і побыт гэтых людзей знайшлі рэалістычнае адлюстраванне ў мастацкіх і дакументальных творах рускіх аўтараў (А. Салжаніцын, А. Платонаў, М. Жыгулін) і нашых суайчыннікаў (С. Грахоўскі, Л. Геніюш, А. Звонак, Я. Чапля, Ф. Аляхновіч).

Другая сусветная вайна ў чарговы раз скаланула Беларусь, падвергла яе насельніцтва новым выпрабаванням. З пачаткам нямецка-фашысцкай агрэсіі каля 1,5 млн чалавек было эвакуіравана на ўсход — у Паволжа, Сібір, Казахстан. Тыя, што засталіся ва ўмовах акупацыі, не маглі быць упэўнены ў заўтрашнім дні. Каля 380 тыс. беларусаў, у асноўным працаздольнай моладзі, прымусова былі мабілізаваны і вывезены на работы ў Германію, — у гэтым метады арганізацыі вы-

творчасці нямецкага фашызму і сталінскага рэжыму мала адрозніваліся паміж сабой.

З пачаткам вайны некалькі мільёнаў савецкіх салдат аказаліся ў нямецкім палоне. Не далучыўшыся да Жэ-неўскай канвенцыі аб ваеннапалонных, Савецкі Саюз фактычна адмовіўся ад сваіх суайчыннікаў, пакінуў іх на волю лёсу і без дапамогі Міжнароднага Чырвонага Крыжа. Многія з іх загінулі ў палоне («У нас нет военнопленных», — заяўляў І. Сталін у адказ на прапанову абмяняць фельдмаршала Паўлюса на яго ўласнага сына Якава). Пасля вайны савецкае кіраўніцтва дасягнула дамоўленасці з саюзнікамі аб прымусовай рэпатрыяцыі былых савецкіх грамадзян на вызваленай тэрыторыі.

На 1 сакавіка 1946 г. было рэпатрыіравана 520 672 беларусы, сярод іх 385 тыс. грамадзянскіх асоб і каля 135 тыс. ваеннапалонных. Большасць з іх, у прыватнасці тыя, што былі вывезены на прымусовыя работы ў Германію, а таксама радавы і сяржанцкі састаў ваеннапалонных, падлягалі амністыі, акрамя катэгорыі «соцыальна опасных» і «изменников». Ва ўмовах савецкіх правапарадкаў пад гэтую катэгорыю мог папаасці кожны ці амаль кожны з рэпатрыянтаў. Таму нядзіўна, што многія з іх не жадалі вяртацца на Радзіму. Па некаторых звестках, звыш 260 тыс. чалавек не вярнуліся з Германіі да сябе на Радзіму. Тыя беларусы, што ваявалі ў складзе польскай арміі і былі захоплены ў палон ў 1939 г., як правіла, запісваліся палякамі і таксама не вярталіся дадому. За мяжою засталіся і беларусы, якія ваявалі на баку саюзнікаў у складзе польскай арміі Андэrsa.

Нарэшце, падчас акупацыі немцы паспелі стварыць у Беларусі сваю сістэму кіравання, наладзіць у адпаведнасці з пэўнымі устаноўкамі работу адміністрацыі і розных грамадзянскіх устаноў, дзе працавала значная колькасць беларускага насельніцтва — службоўцы, настаўнікі, урачы, работнікі культуры, вайскоўцы, святары і інш. Многія з іх у канцы вайны падаліся на захад разам з немцамі, што адступалі пад націскам савецкіх войск. Сярод іх было нямала і беларускай інтэлігенцыі, якая цяжка перажывала развітанне з Радзімай. Шмат беларусаў знаходзілася пад канец вайны ў лагерах прымусовых перасяленцаў («перемещенных лиц») у Германіі і Аўстрыі, многія з іх апасля выехалі ў Францыю, Бельгію, Вялікабрытанію, ЗША, Канаду, Аўстралію. У ЗША пасялілася ў гэты час каля 50 тыс. беларускіх эмігрантаў,

столькі ж — у Канадзе, дзесяткі тысяч «аселі» ў Англіі, Германіі, Францыі, Аўстраліі. Эміграцыя 40-ых гадоў была, бадай што, самай шматлікай у гісторыі беларускіх перасяленняў. Прычым прыкметную плыню ў ёй складала эміграцыя палітычная.

Апынуўшыся ў іншаэтнічным асяроддзі, беларусы параўнаўча хутка адаптуюцца да новых умоў, прымаюць законы і звычаі той краіны, якая дала ім прытулак. Разам з тым ва ўмовах дэмакратыі і свабоды сумлення яны захоўваюць свае нацыянальныя адметнасці, сваю культуру, мову і гэтую любоў да беларушчыны імкнуча перадаць сваім нашчадкам. У пасляваенны перыяд амаль ва ўсіх краінах Захаду, дзе ёсць беларуская дыяспара, створаны грамадскія і культурна-асветныя суполкі, таварыствы, клубы, фальклорныя калектывы, навуковыя цэнтры і ўстановы, дзе вядзецца вялікая праца па вывучэнню багатай гісторыка-культурнай спадчыны беларусаў у кантэксце славянскай і сусветнай культуры, значная ўвага ўдзяляецца яе ўсебаковаму асэнсаванню, творчаму развіццю і адраджэнню лепшых традыцый. Назавём некаторыя з гэтых грамадска-культурных аб'яднанняў і навукова-асветных цэнтраў:

Беларуска-амерыканскае з'адзіночанне (БАЗА) — масавая арганізацыя са сваім цэнтрам у Нью-Йорку і філіяламі ў штатах Нью-Джэрсі, Агаё, Канектыкут, Мічыган, Каліфорнія; з 1950 г. выдае газету «Беларус» (рэдактар Янка Запруднік);

Грамадска-культурны цэнтр «Полацк» у Кліўлендзе (ЗША); выдае аднайменны часопіс;

Беларускі інстытут навукі і мастацтва ў Нью-Йорку (дырэктар Вітаўт Кіпель); выдае навуковыя «Запісы»; Згуртаванне беларусаў у Канадзе;

Беларускі інстытут навукі і мастацтва ў Канадзе;
Беларускі канадска-культурны саюз у Таронта;
Згуртаванне беларусаў у Вялікабрытаніі;

Беларускі цэнтр у Лондане з бібліятэкай і музеем імя Францыска Скарыны; выдае спецыяльны «Часопіс навуковых даследаванняў»;

Беларускі цэнтр у Мюнхене з часопісам «Мюнхенскі беларускі зборнік»;

Беларускі інстытут культуры і навукі на Захадзе з часопісам «Факел»;

Факультэт славістыкі ўніверсітэта ў Капенгагене (Данія);

Кафедра беларускай філалогіі Варшаўскага універсітэта.

Беларускае замежжа дапамагло захаваць інтэлектуальны патэнцыял беларускага народа і мае сур'ёзныя поспехі ў вывучэнні праблем беларускай гісторыі і культуры. Як заўважаў Васіль Быкаў, дзеячы беларускага замежжа ва ўмовах камуністычнага аднадумства і жорсткай цэнзуры, што панавалі на Беларусі, былі «ашчаднікамі нашай нацыянальнай існасці, захавальнікамі нашых культурнага генафонду». Тое, што думалі, але не маглі адкрыта сказаць іх сучаснікі ў сябе дома, на Беларусі, дзеячы замежжа свабодна гаварылі, сцвярджалі праўду аб шматпакутнай гісторыі Беларусі; яны былі свайго роду рупарам незалежнасці і носбітам нацыянальнай ідэі. Толькі ў ЗША выдаецца зараз паўтара дзесятка беларускіх газет і часопісаў, дзейнічаюць беларускія нядзельныя школы, фальклорныя калектывы, арганізуюцца выставы твораў мастацтва. У замежжы дзейнічаюць Беларуская аўтакефальная праваслаўная царква, Беларуская праваслаўная царква канстанцінопальскай юрысдыкцыі і Беларуская каталіцкая місія; служба ідзе на беларускай мове, на беларускай мове выдаецца і разнастайная рэлігійная літаратура. Буйным інтэлектуальным цэнтрам беларускай эміграцыі ў 20—30-ых гадах была Прага, якая дала прытулак членам урада Беларускай Народнай Рэспублікі (П. Крэчэўскі, В. Захарка, Я. Варонка, Л. Геніюш і інш.), удзельнікам 1-га Усебеларускага кангрэса, групы беларускіх эсэраў. Тут у 1921 г. была склікана Пражская канферэнцыя беларускіх палітычных партый, удзельнікі якой рашуча асудзілі ганебны мірны дагавор паміж Савецкай Расіяй і Польшчай, што падзяліў Беларусь на дзве часткі.

Асобай увагі заслугоўваюць беларусы, якія нікуды не выязджалі, — карэнныя жыхары Беласточчыны, Віленшчыны, Смаленшчыны, Браншчыны. Асіміляцыйныя працэсы не абмінулі беларускае насельніцтва гэтых рэгіёнаў, тым не менш яно часткова захавала самабытныя рысы сваёй культуры і гістарычную памяць. На Беласточчыне ў шэрагу пачатковых школ выкладаецца беларуская мова, працуюць два беларускія ліцэі (Бельск, Гайнаўка), выдаецца беларуская газета «Ніва», арганізуюцца фестывалі народнай творчасці, мастацкія выставы. Творчыя сілы беларускай інтэлігенцыі гуртуюцца тут вакол літаратурнага аб'яднання «Белавежа», кафед-

ры беларускай філалогіі Варшаўскага універсітэта. Тут добра вядомы імёны беларускіх дзеячаў: пісьменнікаў — С. Яновіча, А. Баршчэўскага (Барскага), В. Шведа, мастакоў — Л. Тарасевіча, М. Давідзюка, навукоўцаў — Ю. Туронка, Б. Белаказовіча, А. і Я. Мірановічаў, М. Гайдук.

У гэтай сувязі нельга не згадаць і тых дзеячаў далёкага і блізкага замежжа, творчыя дасягненні якіх атрымалі міжнароднае прызнанне. Сярод іх — Наталля Арсеннева, Ларыса Геніюш, Масей Сяднёў, спевакі Міхай Забэйда-Суміцкі, Багдан Андрусішын (Данчык), Пётра Конюх, кампазітары Мікола Равенскі, Мікола Куліковіч-Шчаглоў, Эльза Зубковіч, мастакі Віктар Жаўнярэвіч, Уладзімір Шыманец, Анатоль Чайкоўскі. З беларусаў паходзяць і такія сусветна вядомыя вучоныя, як Барыс Кіт — акадэмік Сусветнай акадэміі і астранаўтыкі, вядучы спецыяліст у галіне ракетнай тэхнікі; Ілля Прыгожын — прэзідэнт Бельгійскай каралеўскай акадэміі навук, лаўрэат Нобелеўскай прэміі па хіміі; Казімір Семановіч — вынаходнік шматступенчатай ракеты; Якуб Наркевіч-Ёдка — першаадкрывальнік электраграфіі хвалевай перадачы электрасігналаў; авіяканструктар Павел Сухі, кампазітар Дзмітрый Шастаковіч і шмат іншых.

Працэс суверэнізацыі і рост нацыянальнай самасвядомасці, што вызначыліся ва ўмовах крызісу камуністычнай ідэалогіі і краху таталітарнай сістэмы кіравання, патрабуюць кансалідацыі і гуртавання здаровых сіл нацыі. Услед за далёкім замежжам створаны і пачалі дзейнічаць культурна-асветныя суполкі беларусаў на абшарах былога СССР — у Санкт-Пецярбургу, Маскве, Смаленску, Вільні, Рызе, Таліне, Калінінградзе, Петра-заводску, Якуцку, — амаль паўсюдна, дзе ёсць кампактныя асяродкі беларускага насельніцтва, якое не забыла свае карані і сваіх продкаў. У 1990 г. створана Згуртаванне беларусаў свету «Бацькаўшчына» (прэзідэнт Васіль Быкаў, з 1993 — Радзім Гарэцкі), якое каардынуе дзейнасць шматлікіх замежных дыяспар і іх сувязі з Бацькаўшчынай; для суайчыннікаў замежжа выдаецца спецыяльная газета «Голас Радзімы». Жыццё патрабуе пераасэнсавання старых стэрэатыпаў у адносінах да суайчыннікаў за мяжой, умацавання трывалых і пастаянных сувязей, аб'яднання інтэлектуальных сіл нацыі дзеля адзінай мэты — нацыянальна-культурнага адраджэння і вываду Беларусі з зацяжнага духоўнага і эка-

намічнага крызісу на натуральныя шляхі да еўрапейскай цывілізацыі.

Пытанні і заданні:

1. Ці шмат беларусаў пражывае за межамі Бацькаўшчыны? У якіх краінах ёсць кампактныя пасяленні беларусаў?
 2. Якім чынам аказваліся нашы продкі за межамі сваёй краіны — Вялікага княства Літоўскага? Назавіце вядомых военачальнікаў і дзеячаў культуры, што служылі ў Маскоўскай дзяржаве?
 3. Які лёс чакаў ваеннапалонных у Маскоўскай дзяржаве? Як уплывала на гэты лёс іх сацыяльнае становішча?
 4. Раскажыце пра беларусаў-літвінаў у Маскве ў 2-ой палове XVII ст. Якія шэдэўры архітэктуры і мастацтва былі створаны беларускімі майстрамі ў Маскоўскай Русі?
 5. Што сабой уяўляў сацыяльны склад беларускіх эмігрантаў у канцы XVIII — XIX ст.? Хто з вядомых дзеячаў культуры пакідаў краіну?
 6. Якія характэрныя прыкметы адрозніваюць палітычную эміграцыю ад эканамічнай?
 7. На які час прыходзіцца першая хваля масавай эканамічнай эміграцыі з Беларусі? У якіх накірунках ішлі перасяленні?
 8. Дзе сяліліся і кім працавалі беларусы ў Амерыцы? Як уладкоўвалі свой быт?
-
1. У чым асаблівасці масавай эміграцыі 20—30-ых гадоў усходняй і заходняй частак Беларусі?
 2. Якія памеры набыла эміграцыя ў 1941—1945 гг.? Як фарміраваліся розныя групы перасяленцаў?
 3. Што такое рэпатрыяцыя? Памеры і склад беларускіх рэпатрыянтаў у 1946 годзе?
 4. Што ўяўляла сабой беларуская палітычная эміграцыя 40-ых гг.?
 5. Назавіце важнейшыя беларускія грамадска-культурныя аб'яднанні і навуковыя цэнтры ў замежжы.
 6. Якія заслугі мае беларуская эміграцыя перад Радзімай? Назавіце імёны відных дзеячаў культуры і навукі беларускага замежжа.

ЭТНІЧНЫ СКЛАД НАСЕЛЬНІЦТВА БЕЛАРУСІ

Этнічныя групы

Этнічны склад насельніцтва ўплывае на этнічную і нават палітычную сітуацыю ў краіне. Палітыка краіны ці яе метраполіі (калі краіна залежная і не мае суверэнітэту) так ці інакш адлюстроўвае наяўную этнічную сітуацыю, улічвае інтарэсы розных этнасацыяльных і этнаканфесійных груп насельніцтва, рэгулюе міжэтнічныя ўзаемаадносіны прававымі актамі і практычнай работай выканаўчай улады. Сапраўдная цывілізаваная палітыка, што забяспечвае роўнасць правоў і гармонію міжэтнічных узаемаадносін, магчыма толькі ў суверэннай дэмакратычнай дзяржаве.

Паводле перапісу 1989 г., у Беларусі пражывае 10 млн. 152 тыс. насельніцтва. Асноўнае насельніцтва — беларусы, яны складаюць 77,9 % (7905 тыс.), наступныя месцы займаюць рускія — 13,2 % (1342 тыс.), паллякі — 4,1 % (418 тыс.), украінцы — 2,9 % (291 тыс.), яўрэі — 1,1 % (112 тыс.), татары (12,4 тыс.), цыганы (10,8 тыс.), малдаване (5 тыс.), азербайджанцы (5 тыс.), армяне (4,9 тыс.), узбекі (3,5 тыс.), немцы (3,5 тыс.) і інш.

Кожная з нацыянальных груп (меншасцей) мае сваю гісторыю, свае адметныя асаблівасці ў знешніх (антрапалагічных) рысах, культурных традыцыях, самасвядомасці, сувязях з гістарычнай Радзімай і інш. Адны з іх з'яўляюцца суседзямі, што здаўна пражывалі ў этнакантактных зонах цераспалосна з беларусамі, іншыя — траплялі ў Беларусь у той ці іншы час пры розных гістарычных варунках. Кратка пазнаёмімся з найбольш значнымі нацыянальнымі групамі ў Беларусі.

Рускія

Культурныя і эканамічныя сувязі беларусаў (русінаў, літвінаў) і рускіх (маскавітаў, велікаросаў) вядомы са

старажытных часоў, і яны з'яўляюцца зусім натуральнымі ў народаў-суседзяў, да таго ж блізкіх па паходжанню і традыцыйна-бытавой культуры. Аднак на дзяржаўным узроўні гэтыя сувязі і стасункі развіваліся неадназначна і нярэдка набывалі форму ваенных канфліктаў, у якія аказваліся ўцягнутымі з двух бакоў значныя масы насельніцтва. Значную колькасць мігрантаў складалі ваеннапалонныя. Так, Вітаўт пасля паспяховага паходу на Пскоў (1405 г.) прывёў палонных і рассяліў іх у Гародні ў раёне Каложы (каля Барысаглебскай царквы). Аднак асноўную масу перасяленцаў з паўночнарускіх зямель, а затым і з Расіі складала мірнае насельніцтва.

У свой час полацкія, а затым літоўска-беларускія князі былі звязаны дынастычнымі шлюбамі з князямі наўгародскімі, цвярскімі, маскоўскімі. У 1350 г. Альгерд жаніўся на цвярской княжне Ульяне; разам з ёй на пастаяннае жыхарства ў Вільню пераехалі яе бліжэйшыя асобы і служкі. Дачка Дзмітрыя Данскога выйшла замуж за сына Альгерда Сымона Ленгвена, яшчэ адна цвярская княжна была замужам за Свідрыгайлам. У 1495 г. з Масквы ў Вільню прыехаў вясельны картэж, што прывёз дачку Івана III Алену, якая стала жонкай вялікага князя Аляксандра. Для Алены і набліжанай да яе маскоўскай знаці было распачата будаўніцтва праваслаўнай царквы, хаця праваслаўных храмаў у Вільні на гэты час было нямала.

У XV — XVI стст. назіраўся прыкметны прыток у Беларусь — Літву перасяленцаў з Маскоўскай Русі. Асноўнай прычынай гэтых міграцый было ўзмацненне прыгоннага стану, устанаўленне неабмежаванай тыраніі манархічнай улады і самавольства апричнікаў, што адчувальна адбілася не толькі на становішчы работнага люду, але і феадальнага саслоўя. Вялікая колькасць эмігрантаў сялілася на ўсходнім памежжы Вялікага княства Літоўскага, дзе несла службу ў якасці панцырных баяр, зямлян, абслугі мясцовых гарнізонаў. Літоўска-беларускія магнаты ахвотна прымалі «перабежчыкаў» пад сваю апеку, давалі ім землі ў арэнду, вызвалілі на пэўны час ад падаткаў. Былыя прыгонныя становіліся тут вольнымі людзьмі; да таго выпрацаваныя на аснове старабеларускага народнага права законы Вялікага княства Літоўскага стаялі на службе аховы чалавека-асобы, гарантавалі яму саслоўныя прывілеі і бяспеку.

Уласцівыя дзяржаўна-палітычнаму ладу Беларусі

(Літвы) дэмакратызм і талерантнасць, суіснаванне побач розных этнаканфесійных груп са сваімі глыбока нацыянальнымі традыцыямі і звычаямі, свабода адпраўлення абрадаў і верацярпімасць разам з узмацненнем абсалютызму і ганеннямі на іншаверцаў і іншадумцаў, што распачаліся ў той жа час у Маскоўска-Рускай дзяржаве, садзейнічалі перасяленням у Беларусь і рускіх старавераў, ці стараабрадцаў, якія не прынялі царкоўную рэформу патрыярха Нікана. Галоўным цэнтрам рускіх старавераў у Беларусі стаў г. Ветка, заснаваны ў 1685 г. выходцамі з Масквы. Другім кампактным раёнам рассялення старавераў было Падзвінне (раёны Віцебска, Полацка і Верхнядзвінска). Стараверы будавалі тут свае храмы, манастыры, наладзілі кнігадрукаванне, іканавіс, развівалі арыгінальнае стараабраднае мастацтва.

У 1722 г. у г. Ветка і бліжэйшых слабодах пражывала болей за 40 тыс. рускіх перасяленцаў. Паток мігрантаў у суседнюю Літву непакоіў рускі ўрад. У 1745 г. карная экспедыцыя пад кіраўніцтвам палкоўніка Сыціна раптоўна напала на Ветку, зруйнавала мясцовыя манастыры і цэрквы, захапіла ў палон 14 тыс. чалавек, адправіўшы іх пад канвоем у глыб Расіі. І ўсё ж прававернае, загартаванае ў нягодах мясцовае насельніцтва ў хуткім часе падняло Ветку з руін, адбудавала разбураныя манастыры і храмы. Аднак у 1764 г. па загаду Екацярыны спецыяльны карны атрад акружыў Ветку і суседнія слабоды, зруйнаваў горад, разрабаваў манастыры і храмы, а большасць мясцовага стараверскага насельніцтва было саслана ў Сібір і на Алтай.

Далучэнне Беларусі да Расійскай імперыі (1772, 1793, 1795 гг.) адкрыла новыя шляхі для пашырэння рускай дыяспары ў Беларусі. Рускія перасяленцы займалі ў першую чаргу ключавыя пасты ў апаратах царскай адміністрацыі, а таксама ў складзе ваенных гарнізонаў. І ўсё ж да 1861 г. новых перасяленцаў з Расіі было нямнога, дзесьці каля 10 тыс. чалавек. Асноўную масу рускага насельніцтва ў Беларусі ў гэты час складалі стараверы, якіх налічвалася 34 тыс. чалавек, або 1,1 % усяго насельніцтва. Прычым у Гомельскім павеце яны складалі 11 % мясцовага насельніцтва, у Віцебскім — 6,6, Полацкім — 5,8, Сенненскім — 2,9, Дзісенскім — 2,3 %. Да першай сусветнай вайны (1914) колькасць старавераў амаль патроілася і складала 100 тыс. Гэтае

павелічэнне адбывалася не толькі за кошт натуральнага прыросту, але і далейшай міграцыі з Расіі. Пасля далучэння Беларусі да Расіі рускія ўлады прыкметна змянілі свае адносіны да суайчыннікаў, якіх яны болей не разглядалі як здраднікаў і ерэтыкоў.

Стараверы па-ранейшаму захоўвалі свой самабытны, патрыярхальны лад жыцця, займаліся земляробствам, разнастайнымі промысламі (пчальярства, дрэваапрацоўка, ткацтва, шавецтва, кравецтва і інш.), а таксама гандлем. Іх шматкамерныя дамы падзяляліся на жылую і чыстую палавіны, часта мелі асобныя малельныя пакоічкі з іканастасамі ці бажніцай. Іх можна было лёгка пазнаць па вопратцы, якая складалася з доўгага каптана, камізэлькі (ці паддзеўкі), кашулі-касавароткі і шырокіх штаноў у мужчын, а таксама ботаў з высокімі халявамі; жанчыны насілі комплекс адзення з сарафанам (сарочка, фартух, сарафан), паверх камізэлькі, зімой — доўгі аўчынны кажух або футравая вопратка. Лепшыя ўзоры народнага мастацтва старавераў захоўваюцца зараз у Веткаўскім дзяржаўным музеі народнай творчасці.

Пасля падаўлення нацыянальна-вызваленчага руху (1863) царскі ўрад прыняў рашучыя захады па ўмацаванню ўсіх уладных структур надзейнымі кадрамі і русіфікацыі «Северо-Западного края», як у той час называлі Беларусь у афіцыйным ужытку. Са сваіх пасадаў звалняліся мясцовыя чыноўнікі, настаўнікі, святары, беларусы каталіцкай веры. На іх месца запрашаліся людзі з «рускай глыбінкі», якія карысталіся тут значнымі прывілеямі, у прыватнасці, яны атрымлівалі службовыя аклады ў паўтара раза большыя, чым у Расіі (за «шкодныя» ўмовы працы), мелі права на льготнай цане набываць зямельныя ўчасткі да 300 дзесяцін і болей, ім выдавалі падарожныя ў двайным памеры і інш. З 1889 г. былі ўведзены пасады земскіх начальнікаў, якія маглі займаць толькі рускія. Па закліку мураўёўскай адміністрацыі ў Беларусь з глыбіні Расіі пераехалі дзесяткі тысяч жыхароў — службовых асоб, настаўнікаў, святароў, вайскоўцаў і нават сялян. За чатыры дзесяцігоддзі рускае насельніцтва ў Беларусі павялічылася болей чым у 20 разоў і ў канцы XIX ст. складала (без уліку старавераў) 235 тыс., або 3,6 % усяго насельніцтва Беларусі. Рускія складалі 54 % духавенства, 46 % чыноўнай адміністрацыі, 19 % дваранскага саслоўя, 10 % купецтва.

І ўсё ж такі рост адбываўся не толькі за кошт перасяленцаў з Расіі, але і ў выніку русіфікацыі мясцовага беларускага і небеларускага насельніцтва. Так, у выніку настойлівай дзяржаўнай палітыкі «западнарусізма» сярод 235 тыс. рускіх, што значыліся паводле перапісу 1897 г., перасяленцы з Расіі складалі толькі 38,7 %.

Сталыпінская аграрная рэформа, а затым і першая сусветная вайна ўнеслі свае карэктывы ў этнасацыяльную структуру насельніцтва Беларусі. Эміграцыя з Беларусі прыкметна перавышала іміграцыю. У час вайны Беларусь наваднілі іншаземныя войскі. З другога боку, каля трох мільёнаў беларусаў было адпраўлена ў бежанства; у некаторых паветах, асабліва на захадзе Беларусі, колькасць насельніцтва за гады вайны скарацілася на 50—70 %. Гэтыя змены закранулі перш за ўсё беларускае, часткова яўрэйскае насельніцтва. Удзельная вага рускіх у этнасацыяльнай структуры насельніцтва Беларусі ўстойліва павышалася. Калі ў канцы XIX ст. іх налічвалася 235 тыс. (3,6 %), то ў 1926 г. — 384 тыс. (7,7 %), у 1959 — 659 тыс. (8,2 %), у 1979 — 938 тыс. (10,4 %), у 1979 — 1134 тыс. (11,9 %), 1989 — 1342 тыс. (13,2 %).

У 20-ыя гады ў Беларусі склалася найбольш спрыяльная этнапалітычная сітуацыя для свабоднага волевыяўлення і раўнапраўнага суіснавання розных этнічных груп. Канстытуцыя 1927 г. надавала прававы статус афіцыйных моў, апрача беларускай, рускай, польскай і яўрэйскай. Там, дзе пераважала небеларускае насельніцтва, былі створаны нацыянальныя раёны і сельскія саветы (сярод іх 16 рускіх). На нацыянальных мовах выдаваліся газеты і часопісы, дзейнічалі школы, тэатры і іншыя ўстановы. У гэты час з Расіі ў Беларусь прыехалі вядомыя дзеячы культуры і навукі — М. Шчакацін, І. Замоцін, А. Вазнясенскі, Н. Прыляжаеў, якія плённа працавалі на ніве беларускага нацыянальна-культурнага адраджэння, за кароткі час дасканалы вывучылі беларускую мову, на якой чыталі курсы лекцый.

Аднак перыяд свабоднага творчага суіснавання нацыянальных культур у Беларусі быў нядоўгім. У канцы 20 — пачатку 30-ых гг. махавік бальшавіцкіх рэпрэсій, што абрушыўся першапачаткова на беларускую нацыянальна-дэмакратычную інтэлігенцыю («нацдэмаў») і заможнае сялянства, у хуткім часе ўцягнуў у сваё кола і прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей, што працавалі

на ніве беларускай культуры і навукі. На месца рэпрэсаваных кадраў падбіраліся людзі новай генерацыі, прафесійныя якасці якіх мелі другараднае значэнне; многія з іх накіроўваліся сюды з «Цэнтра». Паток перасяленцаў асабліва павялічыўся ў пасляваенныя гады; тады на рускую мову навучання былі пераведзены ўсе ВНУ, а таксама сярэднія навучальныя ўстановы ў гарадах, гарадскіх пасёлках і буйных сёлах. Рускім перасяленцам фактычна не патрабавалася адаптацыя ў беларускіх гарадах у адрозненне ад беларусаў, якія прыязджалі ў горад з сельскай мясцовасці.

Знешне прыгожая камуністычная ідэя зліцця нацый і народнасцей у адзіную савецкую супольнасць праводзілася далёка не цывілізаванымі, гвалтоўнымі метадамі, коштам знішчэння жыватворных традыцый нацыянальных культур, якія падмяняліся штучным агульнасавецкім сурагатам, «вынайдженым» у чыноўных кабінетах. Рускі народ, што стаяў у авангардзе рэвалюцыйнага разбурэння старых асноў грамадства і сацыялістычных пераўтварэнняў у СССР, павінен быў сам у многім адцурацца ад лепшых традыцый рускай класічнай культуры, аддаючы за частую перавагу пралеткультуўскім формам савецкай рэчаіснасці. Такім чынам, ён, выконваючы сваю місію ў працэсе інтэрнацыяналізацыі савецкага ладу жыцця, відаць, больш згубіў, чым набыў. Адно несумненна, што яго роля ў этнапалітычных і этнакультурных працэсах у рэспубліках былога Саюза набывае іншыя якасці; лепшыя яго прадстаўнікі рашуча адмяжоўваюцца ад вялікадзяржаўных памкненняў, прапануючы раўнапраўныя і суверэнныя ўзаемадачынненні як найбольш аптымальную і цывілізованую форму міжэтнічных адносін.

Палякі

Гісторыя этнакультурных стасункаў народаў Польшчы і Беларусі вядома са старажытных часоў, калі тут пражывалі славянскія плямёны мазаўшан, памаран, люцічаў, дрыгавічоў, валынян, яцвягаў, радзімічаў і інш. Паходжанне гэтых плямён, як і шляхі іх міграцыі, застаецца да канца не вытлумачаным гістарычнай навукай. Раён Падляшша, дзе цераспалосна пражывалі палякі (ляхі), русіны і патомкі яцвягаў, быў аб'ектам прэ-

тэнзій з боку польскіх і літоўскіх князёў. З другога боку, пад націскам германскіх плямён, а пасля крыжацкай агрэсіі частка ляшкага насельніцтва — люцічаў, мазаўшан, памаран — перасялялася на ўсход, на тэрыторыю беларускага Панямоння, у раён старажытнай Літвы, дзе ў хуткім часе ўтварылася магутная славянская дзяржава з цэнтрам у Наваградку.

Уніі Літвы і Польшчы (1385, 1569), адыграўшыя важную ролю ў абароне інтарэсаў гэтых дзяржаў у барацьбе з крыжацкай і маскоўскай агрэсіямі, разам з тым заклалі падмурак для пранікнення польскіх элементаў у беларускае (літвінскае) грамадства. Аднак рост польскага элемента ў Беларусі ішоў галоўным чынам за кошт акаталічвання мясцовага беларускага насельніцтва. Беларуская шляхта, прымаючы каталіцкую веру і захоўваючы свае саслоўныя прывілеі, паступова збліжалася з польскай феадальнай вярхушкай. Статут 1588 г. забараняў іншаземцам (у тым ліку і палякам) набываць землі на тэрыторыі Беларуска-Літоўскай дзяржавы. Большасць польскіх імігрантаў сялілася на тэрыторыі Падляшша, якое ў 1569 г. было далучана непасрэдна да зямель Польскай Кароны, і на Палессі, дзе ўтварыліся асобныя хутаркі так званай чыншавай шляхты, выхадцаў з Мазовіі, якія па традыцыі займаліся ляснымі промысламі; шмат выхадцаў з Польшчы служыла ў ваенных гарнізонах крэпасцей, асабліва на памежжы з Маскоўска-Рускай дзяржавай, і ў розных дзяржаўных і недзяржаўных установах. З забаронай беларускай мовы ў дзяржаўным справаходстве (1696) польская мова манапольна запанавала ў вышэйшых сферах беларуска-літоўскага грамадства.

Пасля падзелу Рэчы Паспалітай у выніку згавору трох імператараў і далучэння Беларусі да Расіі працэс паланізацыі мясцовага беларускага насельніцтва не спыніўся. Наадварот, у канцы XVIII — першай палове XIX ст. на абшарах былой Рэчы Паспалітай назіраўся працэс кансалідацыі ўсіх нацыянальных і дэмакратычных сіл, расла незадаволенасць рэакцыйнай палітыкай рускага самадзяржаўя. Скасаванне грэка-каталіцкай царквы (1839) паглыбіла раскол беларускага народа: большая частка яго была далучана да праваслаўнай (рускай) веры, другая частка перайшла ў каталіцтва (польскую веру). Расійскія ўлады ў садружнасці з польскімі нацыянальнымі коламі разглядалі беларусаў як «этнагра-

фічны матэрыял», падзяляючы яго па канфесійнаму прынцыпу на рускіх (праваслаўных) і палякаў (католікаў). У катэгорыю палякаў сталі запісваць таксама і мясцовае акаталічанае сялянства. Пасля падаўлення нацыянальна-вызваленчага руху ў Польшчы і на Беларусі царскі ўрад перайшоў у рашучае наступленне, канфіскуючы маёнткі мяцежнай шляхты, пераводзячы яе ў вялікай колькасці ў разрад аднадворцаў і дзяржаўных сялян, ліквідуючы ў «Заходне-Рускім краі» польскія школы. Аднак разам з польскімі пацвярджалася забарона беларускіх школ і беларускай мовы ў афіцыйным ужытку.

Паводле перапісу 1897 г., у Беларусі пражывала больш за 140 тыс. палякаў. У Гродзенскай губерні яны складалі 10 % усяго насельніцтва, у Віленскай — 8,2, у Віцебскай — 3,4, у Мінскай — 3, Магілёўскай — 1,4 %. Больш высокім быў працэнт польскага насельніцтва ў гарадах (у Вільні яны складалі 30 %). Па матэрыялах Віцебскай губерні, 27,7 % тутэйшых палякаў адносіліся да шляхецкага саслоўя, 38 % — да сялянства і 33,3 % — да мяшчан. Амаль трэцяя частка польскага насельніцтва валодала граматай.

У 1920—1939 гг. заходняя частка Беларусі знаходзілася ў складзе Польшчы. Польскія ўлады разглядалі яе як свае «крэсы ўсходнія» і прадпрымалі ўсе магчымыя меры для яе «асваення», насаджаючы тут польскую адміністрацыю, польскія школы і касцёлы; памежныя землі засяляліся польскімі асаднікамі, якія атрымлівалі тут зямельныя надзелы за вайсковую службу. За два дзесяцігоддзі з Польшчы ў Заходнюю Беларусь перасялілася каля 300 тыс. палякаў; заўважым, што ў той жа час мноства беларусаў шукала заробкі, выезджаючы за акіяны.

Спрыяльныя ўмовы для развіцця польскай дыяспары былі створаны ў 20-ыя гады і ў Савецкай Беларусі, дзе пражывала 97,5 тыс. палякаў (перапіс 1926 г.). Там, дзе яны складалі большасць насельніцтва, былі створаны нацыянальныя раёны (у прыватнасці, Койданаўскі, большасць насельніцтва якога складалі католікі беларускага паходжання), сельскія саветы (іх налічвалася болей 40), працавалі польскія школы, касцёлы, дзейнічаў Польскі дзяржаўны вандроўны тэатр БССР. Пры Беларускім дзяржаўным педагагічным інстытуце было адкрыта польскае аддзяленне, якое рыхтавала настаўні-

каў для польскіх школ. На польскай мове выходзілі і перыядычныя выданні: газеты «Młot» («Молат») і «Orka» («Ворыва»), «Gwiazda Młodzieży» («Зорка моладзі»), «Sturmowiec Kojdanowszczyzny» («Ударнік Койданаўшчыны»). Аднак такое этнапалітычнае становішча ў Беларусі было нетрывалым і не магло задаволіць ні польскую, ні савецкую ўлады.

Падзеі другой сусветнай вайны, што абрушыліся на Польшчу ў 1939 г., абярнуліся страшэннай трагедыяй і для беларускіх палякаў. Рэшткі польскага войска былі ўзяты ў палон, мноства палякаў (каля 600 тыс.) было выслана ў Сібір і на Поўнач Расіі, нямала іх знайшло свой апошні прытулак у Катыні, Курапатах і іншых лагерах смерці. Пасля вайны па ўзаемнай дамоўцы паміж СССР і Польскай Народнай Рэспублікай з Беларусі ў Польшчу выехала 274 тыс. палякаў, сярод якіх было нямала і беларусаў-католікаў. У канцы 50-ых гг. назіралася яшчэ адна хваля перасяленняў, якая ахапіла дзесяткі тысяч чалавек.

Паводле перапісу 1989 г., у Беларусі пражывае 418 тыс. палякаў. Польскую мову лічаць сваёй роднай каля 14 % палякаў. Пасля абвяшчэння суверэнітэту Беларускай рэспублікі для польскай нацыянальнай меншасці былі створаны спрыяльныя ўмовы, якія садзейнічаюць плённаму развіццю іх культурных традыцый і ўсебаковых сувязей як у Беларусі, так і са сваімі суайчыннікамі ў Польшчы і іншых краінах. За апошнія гады для вернікаў адкрыта нямала касцёлаў, дзе нясуць службу шмат ксяндзоў, што прыехалі сюды з Польшчы, у гарадах (Гродна, Мінск, Ліда і інш.) адкрываюцца польскія школы і класы. Усё гэта з'яўляецца добрай прыкметай наладжвання новых раўнапраўных і самастойных адносін паміж двума народамі і суседнімі дзяржавамі.

Українцы

Українцы і беларусы — генетычна блізкія славянскія народы-суседзі, якія маюць да таго шмат агульных старонак сваёй гісторыі. Палітычныя і культурныя сувязі народаў Украіны і Беларусі вядомы з часоў Кіеўскай Русі, у якую ўваходзілі і беларускія землі. Сумесныя паходы кіеўскіх і полацкіх князёў не раз змяняліся іх вострым саперніцтвам і канфліктамі, аб адным з якіх —

кывавай бітве на Нямізе пад 1067 г.— расказвае старажытны летапіс. У часы Вялікага княства Літоўскага, у якое пасля разгрому татар на Сініх Водах (1362) увайшлі і ўкраінскія землі, агульнапалітычны цэнтр абодвух народаў перамясціўся ў Вільню. Пасля мангола-татарскага нашэсця назіраўся значны прыток перасяленцаў на Беларусь—Літву з Кіеўскай, Чарнігаўскай і Галіцка-Валынскай зямель.

Асабліва выразна працэсы дыфузіі і міксацыі назіраліся ў памежнай зоне двух славянскіх народаў — у Падняпроўі, Палессі і на паўднёвым захадзе, у раёне Пабужжа. Дняпро служыў са старажытных часоў буйнейшай транспартнай артэрыяй і адыгрываў важную ролю ў міжнародных зносінах. У часы пагаршэння эканамічнага стану нямала беларусаў адпраўлялася па Дняпры на поўдзень, дасягаючы дняпроўскіх парогаў; там яны папаўнялі шэрагі запарожскіх казакаў. З другога боку, казацкія загоны не раз «гасцілі» ў Беларусі. У часы антыфеадальнай вайны (1648—1651) на тэрыторыі Беларусі дзейнічалі атрады казацкіх атаманаў Нябабы, Крывашапкі, Галавацкага, Мікуліцкага і інш., у якіх было нямала беларусаў. Пасля вайны частка казацкай вярхушкі атрымлівала зямельныя ўладанні (часта разам з залежнымі сялянамі) на Беларусі, а казацкія сотні І. Нячая аселі ў Чавускім павеце. Гісторыка-культурныя сувязі з Украінай адлюстроўвае тут і мясцовая антрапаніміка, шматлікасць прозвішчаў украінскага тыпу — Антоненка, Лукашэнка, Цімашэнка, Мацвеенка і да т. п.

Яшчэ больш складана адчляніць украінскія элементы ад беларускіх у памежнай зоне беларуска-ўкраінскага Палесся. Культурны ландшафт і народныя гаворкі гэтай паласы выяўляюць пераходныя міжэтнічныя рысы. «Сама мясцовасць,— пісаў у свой час П. Бяссонаў,— тут не парука дакладнай этнаграфічнай граніцы: у адзін і той жа час пад Наваградкам вы сустракаеце прыкметы маларускія, што вызначаюць так званую Чорную Русь, а ў глыбі Валыні і пад Суражам цэлыя асады чысцейшага беларускага быту, гаворак, песеннай творчасці. Прыкметы Чорнай Русі, а пад імі Белай і Малой, перамяшчаліся межамі ў розныя перыяды, як перамяшчаюцца да нашага часу» (Беларускія песні. М., 1871. С. XII). Некаторыя даследчыкі разглядалі беларуска-ўкраінскае Палессе як адзіную гісторыка-этнаграфічную вобласць, якая ўвасабляе антрапалагічныя і этнакультурныя рысы

як беларускага, так і ўкраінскага этнасаў (Ю. Талька-Грынцэвіч, І. Эрэміч, В. Мандальскі і інш.).

Гістарычныя дакументы не заўсёды выдзяляюць украінскае насельніцтва ў Беларусі як асобны этнас, яно часта атаясамліваецца з беларусамі пад адзінай назвай «русінаў» і людзей аднолькавай (праваслаўнай ці уніяцкай) веры. Аднак традыцыйна-бытавая культура ўкраінскіх перасяленцаў, прыток якіх прыкметна павялічваўся ў гады стыхійных бедстваў і недароду, вылучалася самабытнымі рысамі, што адрознівала іх ад акаляючага беларускага асяроддзя. Гэтыя адрозненні назіраліся і ў этнічнай самасвядомасці: беларусы часцей за ўсё называлі сваіх суседзяў хахламі ці казакамі, а тыя іх — літвінамі, ліцвякамі.

Паводле перапісу 1897 г., украінцы («маларосы») складалі 22,6 % насельніцтва Гродзенскай губерні, найбольшая колькасць іх была зафіксавана ў Кобрынскім і Брэсцкім паветах. На астатняй тэрыторыі Беларусі гэты паказчык быў невысокім: у Мінскай губерні — 0,47 % (больш за ўсё ў Рэчыцкім павеце — 1,7 %), у Магілёўскай — 0,22 % (у Гомельскім павеце — 0,5 %), Віцебскай — 0,03 %.

У наш час у Беларусі пражывае 291 тыс. украінцаў (1989 г.), за апошнія дзесяцігоддзе іх колькасць павялічылася на 60 тыс. (26 %). 45,3 % беларускіх украінцаў назвалі сваёй роднай украінскую мову, 41,4 — рускую і 10,5 % — беларускую. Украінская мова выкладаецца на філалагічным факультэце Брэсцкага педагагічнага інстытута; створана і дзейнічае Украінскае культурна-асветнае таварыства.

Летувісы (літоўцы)

Сучасныя літоўцы называюць сваю краіну Летувай, а сябе — летувісамі, і гэтыя назвы з'яўляюцца больш дакладнымі і гістарычна апраўданымі, чым «Літва» і «літоўцы», якія на працягу некалькіх вякоў ужываліся ў адносінах да Беларусі. Гісторыя беларусаў-літвінаў і летувісаў (аукштайтаў, жэмайтаў, а таксама яцвягаў, прусаў, нальшан) была цесна пераплецена на працягу многіх стагоддзяў у складзе адзінай дзяржавы — Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага. У гэтых умовах ішоў складаны і супярэчлівы працэс этнагенезу

беларускага і летувіскага народаў, іх дыферэнцыяцыя і самавызначэнне, з аднаго боку, і кансалідацыя кожнага з іх на аснове асобных этнаграфічных груп — з другога.

Беларуска-летувіскае памежжа ўяўляла сабой шырокую зону, дзе цераспалосна пражывалі народы-суседзі. Летувіскія пасяленні часцей за ўсё сустракаліся ў Лідскім і Ашмянскім паветах, беларускія — у Віленскім і Свянцянскім, а таксама ў Трокскім і Новааляксандраўскім паветах. Паводле перапісу 1897 г., у Лідскім павеце пражывала 17 825 летувісаў, у Ашмянскім — 8754, у Гродзенскім — каля 3 тыс. Асобныя групы летувісаў пражывалі ў Дзісенскім, Барысаўскім, Слоніўскім паветах, а таксама ў Аршанскім, Сенненскім і Чавускім паветах Магілёўскай губерні.

Перасяленні ў межах Літоўскага княства практыкаваліся яшчэ ў перыяд сярэднявечча, калі ўлічыць, што войны і эпідэміі не раз спустошвалі (асабліва на ўсходзе Беларусі) многія вёскі і цэлыя раёны, і магнаты, зямельныя ўладанні якіх былі раскіданы па абшарах княства, пры неабходнасці перасялялі сваіх сялян з аднаго маёнтка ў другі. Міграцыя летувісаў у паўночна-ўсходнюю Беларусь прыкметна аживілася пасля адмены прыгоннага права, асабліва ў 80-ыя гг. Мігранты сяліліся тут асобнымі вёскамі, распрацоўвалі лясныя ляды, пашыралі гаспадарку; асноўныя заняткі — земляробства, жывёлагадоўля і разнастайныя промыслы (дрэваапрацоўчыя, ткацтва, сукнавальны, гарбарны, пчалярства і інш.). Частка летувісаў сялілася ў гарадах (Мінск, Віцебск, Барысаў, Гомель, Орша).

У 20-ыя гады XIX ст. у БССР налічвалася да 50 асобных летувіскіх паселішчаў. Вёска Малькаўка Мсціслаўскага раёна стала цэнтрам летувіскага нацыянальнага сельсавета, тут працавала школа-сямігодка, дзе выкладанне вялося на роднай мове. Летувіская сярэдняя школа дзейнічала і ў в. Дыманова Віцебскага раёна. У 1928 г. была ўтворана летувіская секцыя Беларускай асацыяцыі пралетарскіх пісьменнікаў. У 1927—1937 гг. выдавалася газета «*Raudonasis Artojas*» («Чырвоны араты»), на летувіскай мове вяліся і радыёперадачы. У гэты ж час пры Інстытуце беларускай культуры (Інбелкульт) была адкрыта кафедра гісторыі Летувы, з 1929 г. — летувіскі сектар Акадэміі навук БССР, пазней (з 1933) — летувіская секцыя створанага пры АН БССР Інстытута нацыянальных меншасцей.

У 1939—1940 гг. Летуве былі перададзены Віленскі край і частка памежнай тэрыторыі, населенай беларусамі, палякамі і летувісамі. Паміж Беларуссю і Летувай фактычна не было мяжы, калі ўлічыць, што ў тым жа годзе (1940) апошняя ўвайшла ў склад СССР. Невялічкія астраўкі летувіскага насельніцтва засталіся ў Астравецкім, Воранаўскім і Браслаўскім раёнах. Тут дзейнічаюць тры школы з выкладаннем на летувіскай мове. У апошні час у сувязі з утварэннем самастойных дзяржаў і дэмаркацыяй беларуска-летувіскай граніцы ўскладніліся зносіны паміж беларускімі летувісамі і іх суайчыннікамі ў Летуве, як і беларусаў Віленскага краю са сваімі суайчыннікамі ў Беларусі. Гэта абмяжоўвае этнакультурныя стасункі і параджае пэўныя праблемы на бытавым і псіхалагічным узроўнях. У наш час у памежных раёнах Беларусі пражывае каля 4 тыс. летувісаў, яшчэ 3 тыс. — на астатняй тэрыторыі рэспублікі; з іх 40 % жыве ў гарадах.

Яўрэі

Яўрэі — старажытнейшы народ, патомкі іўдзеяў, што жылі колісь (яшчэ задоўга да новай эры) у Палесціне, адкуль яны ў пачатку новай эры рассяліліся па ўсяму беламу свету. З распадам Рымскай імперыі яны апынуліся ў розных краінах і размаўлялі на мове тых народаў, сярод якіх яны жылі, захоўваючы тым не меней свой самабытны культурна-бытавы ўклад. Аднак ужо ў XI ст. становішча яўрэяў амаль паўсюдна пагоршылася. Абвастрылася канкурэнцыя паміж яўрэямі і неяўрэямі ў сферах гандлю і рамеснай вытворчасці; яўрэйскія гандляры адцягнуліся ад рынкаў збыту, расла напружанасць і ў міжэтнічных адносінах, што абярнулася рэлігійнымі ганеннямі. У час крыжовых паходаў пракаціліся яўрэйскія пагромы ў Германіі і Францыі. У 1215 г. Латэранскі сабор зацвердзіў каставае адлучэнне яўрэяў ад хрысціян і ўвёў асобны знак — шасціканцовую зорку, які павінны былі насіць яўрэі на адзенні.

Яўрэі сяліліся пераважна ў гарадах асобнымі кварталамі (гета); у межах сваёй абшчыны (кагалу) кожны лічыўся паўнапраўным грамадзянінам. Такая сістэма арганізацыі і самакіравання існавала і на тэрыторыі Беларусі. Абшчына перыядычна выбірала калегію стар-

шынь (парнэсім) з сямі чалавек. Духоўнымі справамі займалася калегія равінаў (яўрэйскіх святароў) і дай-янаў (суддзяў). Яўрэйскі суд (бетдзін) вырашаў судовыя справы на аснове старажытнага звычайнага права. Бадай, самым жорсткім пакараннем было адлучэнне ад абшчыны (хэрэм). У аснове яўрэйскай рэлігіі — іудаізму — ляжыць пакланенне адзінаму Богу-тварцу, які выбраў яўрэяў сярод іншых народаў у якасці сваіх місіянераў і слуг; народ зносіцца з Богам з дапамогай пасрэднікаў — прарокаў, галоўным прарокам лічыцца Маісей. Асноўны кодэкс жыцця для яўрэяў, які рэгламентуе ўсе чалавечыя ўчынкі, — Талмуд.

У час ганенняў (канец XI — XIII ст.) яўрэі перасяляліся з Германіі ў Польшчу. У першай палове XIV ст. яўрэі мелі свой гасціны двор у Вільні. Вітаўт ахвотна запрашаў заможных яўрэяў на жыхарства.

Першыя яўрэйскія абшчыны з'явіліся ў Брэсце і Гародні. Масавая міграцыя яўрэяў у Польшчу і на Беларусь пачалася ў канцы XV ст. пры Казіміры Вялікім. Прыхільнае стаўленне польскіх і літоўскіх улад тлумачыцца не толькі талерантнасцю і верацярпімасцю, што панавалі ў гэтых краінах, але і эканамічнымі інтарэсамі. Разам з яўрэйскімі перасяленцамі тут асядалі і іх багатыя капіталы, наладжваліся ажыўленыя гандлёва-эканамічныя сувязі не толькі ў Літве і Польшчы, але і з многімі еўрапейскімі краінамі, дзе гаспадарыў яўрэйскі капітал, а манархі многіх еўрапейскіх краін не раз звярталіся да яўрэйскіх банкіраў за грашовымі пазыкамі.

Аднак пераважная частка яўрэяў займалася дробным гандлем і рамяством. Асабліва значная ўдзельная вага яўрэяў назіралася ў такіх рамёствах, як кушнерства, шавецкае, кравецкае, сталярна-мэблевае, апрацоўка каштоўных металаў. Даволі распаўсюджанымі былі прадпрымальнікі розных рангаў — крамнікі, шынкары, скупшчыкі, пасрэднікі, так званыя фактары (давераныя асобы, слугі і саветнікі ў паноў), дробныя ліхвяры, арандатары карчмы, млына, парома; пазней землеўласнікі сталі здаваць яўрэям у арэнду за плату лясы і азёры.

Законы Вялікага княства Літоўскага забяспечвалі яўрэям пэўныя прывілеі — свабоду гандлю і прамысловых заняткаў, а таксама недатыкальнасць асобы і капіталаў. У гарадах і мястэчках для іх былі адведзены асобныя вуліцы, дзе дазвалялася будаваць дамы, пра-

мысловыя памяшканні, сінагогі, уладкоўваць могілкі. Аднак з пашырэннем уплыву яўрэйскіх капіталаў расла незадаволенасць мясцовых улад і мяшчан-хрысціян. Гарадскія магістраты імкнуліся абмежаваць правы яўрэйскіх прадпрымальнікаў, гандляроў, арандатараў. Цэхібрацтвы вялі рашучую барацьбу супраць свабодных рамеснікаў (партачоў) і іх гандлёвай дзейнасці. Да іх далучалася і дробная павятовая шляхта.

У час казацкіх выступленняў (1648—1651) і акупацыі Беларусі маскоўскім войскам (1654—1667) яўрэйскае насельніцтва падвяргалася пагромам і падзяляла трагічны лёс беларусаў. У складзе Расійскай імперыі рассяленне яўрэяў было абмежавана тэрыторыяй беларускіх губерняў («межы аселасці»). Тут яны сяліліся ў гарадах і мястэчках і вялі ўласцівы ім кагальны лад жыцця з захаваннем старажытных традыцый, абрадаў і заветаў сваіх продкаў.

Паводле старажытных канонаў становішча кожнага яўрэя вызначаецца трыма акалічнасцямі: паходжаннем, адукаванасцю і багаццем. Да багатых людзей яўрэі ставіліся з вялікай пашанай: багацце не сорам; таму ўменне зарабляць вялікія грошы яны лічылі праймай мудрасці і Боскага промыслу. Яўрэі насілі доўгі чорны скортук (лапсярдак), падпязаны шырокім поясам, на галаве — цюбецейка (ярмолка). Ярмолка была абавязковым галаўным уборам у час малітвы: рэлігія не дазваляе яўрэю вымаўляць імя Богае з непакрытай галавой. Да абрадавай вопраткі адносіцца кіцель — кашуля з доўгімі рукавамі і шырокім каўняром, які дорыць нявеста свайму жаніху, калі выходзіць замуж. Ён адзяваецца толькі двойчы: у час жаніцбы і пасля смерці. Асобы старасвецкі стыль адрозніваў і традыцыйныя прычоскі. Яўрэі адпускалі пышныя бароды, разам з тым астрыгалі на галаве валасы, пакідаючы пры гэтым доўгія пасмы (пэйсы) на скронях. Замужнія жанчыны таксама стрыглі валасы, надзяваючы парык. Сімвалам дзявочай годнасці лічылася каса, якую адразалі пасля замужжа («каб не спакушаць іншых мужчын»).

Ежа, паводле іўдзейскай традыцыі, падзяляецца на дзве катэгорыі: кашэр (дазволена) і трэфа (забароненая). Да апошняй адносіцца свініна, зайчаціна, а таксама рыба без лускі (уюны, вугры). Існавала павер'е, што душа жыве ў крыві любой істоты, таму мяса павінна быць чыстае ад крыві, наогул, яўрэі пазбягалі есці дзічы-

ну, забітую не асвечаным нажом. Мясная і малочная ежа лічыліся несумяшчальнымі, таму іх дазвалялася есці толькі паасобку, нават посуд для іх прыгатавання павінен быць розны. Абрадавая ежа — маца (тонкія праснакі з пшанічнага цеста) была абавязковай на яўрэйскі Вялікдзень (кучкі). У харчовым рацыёне важную ролю адыгрывалі гародніна і розныя спецыі.

Пасля скасавання кагальнай сістэмы кіравання (1844) значная частка яўрэйскага насельніцтва адказвалася ад ранейшых канонаў і засвойвала еўрапейскія нормы гарадской культуры. У другой палове XIX ст. прыкметна павялічылася колькасць яўрэйскага насельніцтва ў Беларусі: у 1863 г. іх налічвалася 350 тыс. чалавек, у 1897—890 тыс., у 1914 г. — 1250 тыс. Яўрэі займалі другое месца па колькасці насельніцтва ўслед за беларусамі, складаючы 14 %, а ў гарадах і мястэчках — 50—60 % жыхароў.

Пасля рэвалюцыйных падзей 1917 г. была адменена мяжа аселасці для яўрэяў, і яны ў вялікай колькасці рассяліліся па абшарах СССР, шмат іх пасялілася ў Маскве і Санкт-Пецярбургу. Яны атрымалі тыя ж правы, што і астатняе насельніцтва; у Беларусі яны мелі нацыянальна-культурную аўтаномію (скасавана ў канцы 30-ых гг.), на яўрэйскай мове (ідыш) выходзілі газеты і часопісы, працавалі тэатральныя трупы, дзейнічалі яўрэйскія школы (у іх навучалася 6,4 % вучняў).

У час другой сусветнай вайны яўрэйскае насельніцтва панесла вялікія страты. У канцы 50-ых гг. доля яўрэяў сярод жыхароў Беларусі складала 1,8 %. Праўда, нельга не ўлічваць, што ва ўмовах закрытага грамадства не ўсе яўрэі імкнуліся засведчыць сваю нацыянальную прыналежнасць; расла колькасць міжнацыянальных шлюбав, нашчадкі яўрэяў у гэтым выпадку часцей за ўсё запісваліся рускімі ці беларусамі. Яўрэі па-ранейшаму пражывалі ў гарадах, шмат іх працавала ў савецкіх адміністрацыйных, культурна-асветных і навучальных установах. Яўрэйская інтэлігенцыя вядома сваімі плённымі дасягненнямі ў галіне культуры і навукі. У 80—90-ых гг. у сувязі з нарастаннем негатыўных з'яў і крызіснай сітуацыі ў грамадстве шмат яўрэяў пакінула СССР і эмігрыравала ў Ізраіль, ЗША, Канаду, Францыю. Паводле перапісу 1989 г., у Беларусі пражывала 112 тыс. яўрэяў (у 1979 г. — 135 тыс.), 7,6 % назвалі роднай мову сваёй нацыянальнасці.

Татары

Прайшло 600 гадоў, як татары пасяліліся і жывуць у Беларусі, якая для іх з'яўляецца Радзімай. Адносіны паміж нашымі продкамі складваліся крыху інакш, чым паміж Маскоўскай Руссю і Ардой, якая заваявала і падпарадкавала сабе значную тэрыторыю ўсходнеславянскіх зямель. У гэтых умовах Вялікае княства Літоўскае выступала як збіральнік ўсходнеславянскіх зямель і гарант іх незалежнасці. Літоўска-беларускія князі не раз выступалі ў саюзе з татарамі супраць агульных непрыяцеляў. Татары прымалі ўдзел у паходзе Гедыміна супраць крыжакоў яшчэ ў 1319 г., у вайне Кейстута з Польшчай і інш. Аднак літоўскія князі і ардынскія ханы не раз мераліся сваімі сіламі ў генеральных бітвах. У 1362 г. Альгерд разграміў тры татарскія арды ў бітве на Сініх Водах (Падолія), пасля чаго тэрыторыя ўсёй Украіны ўвайшла ў склад Вялікага княства Літоўскага.

Літоўскія князі Гедымін, Вітаўт і інш. ахвотна запрашалі татар з Залатой Арды і Крыма, выкарыстоўваючы іх у барацьбе з Тэўтонскім ордэнам, а таксама з асобнымі ордамі, варожымі Літве. Тут знаходзілі сабе прыстанак беглыя ханы і прэтэндэнты на ханскі трон. У Літву ў 1395 г. адступіў вялікі залатаардынскі хан Тахтамыш са сваёй дружнай пасля паражэння ад Цімура; гасцінна прыняты Вітаўтам, ён пасяліўся ў Лідзе. У выніку паспяховага паходу Вітаўта і Тахтамыша пад Азоў (1397) у рукі пераможцаў трапіла багатая здабыча і шмат ваеннапалонных татар, яны былі «пасаджаны на зямлю» каля Вільні, у Лідскім, Ашмянскім, Наваградскім, Брэсцкім паветах. У сваю чаргу, татарскія арды, што атабарыліся на поўдні, у Прычарнамор'і і Крыме, не раз рабілі набегі на Украіну і Беларусь, грабілі мясцовае насельніцтва, уводзілі ў палон жыхароў. У 1506 г. князь Міхаіл Глінскі (дарэчы, выхадзец з татарскага роду) прыпыніў чарговы набег крымскіх татар і разбіў іх на р. Лань каля Клецка; 4 тысячы палонных татар былі паселены тады ў наваколлі Клецка і ў Мінску, дзе яшчэ ў пачатку XX ст. існавала Татарская слабада і дзейнічала татарская мячэць (зруйнавана ў канцы 60-ых гг.).

Татарскія пасяленцы ў Беларусі доўгі час захоўвалі сваю сацыяльна-племянную арганізацыю, звычаі, абрады, святы. Большую частку беларускіх татар складалі ваеннаслужылыя (зямяне), юрыдычна прыраўнаваныя да

шляхты. Яны атрымлівалі зямлю за службу, якая заставалася за імі ў спадчынным карыстанні. Сярод іх вылучалася саслоўна-родавая вярхушка — князі (бекі і мурзы) і ўланы, што мелі сваю прыслугу, цяглых сялян (але — нехрысціянскай веры), а таксама путных і панцырных слуг (баяр). Другую частку беларускіх (літоўскіх) татар складалі беззямельныя нашчадкі ваенна-палонных і беглых ясачных людзей. Яны жылі пераважна ў гарадах і мястэчках і займаліся рознымі рамёствамі (апрацоўкай скур, рымарствам, шавецкай, кравецкай справай), рамізніцтвам, дробным гандлем, агародніцтвам, жывёлагадоўляй. Сваімі вырабамі (футрамі, дыхтоўнымі скурамі, абуткам) славіліся майстры Смілавіч, Давыд-Гарадка, Клецка.

Жытло вясковых жыхароў мала адрознівалася ад беларускага. Яно падзялялася на дзве палавіны — чыстую (святліца, грыдніца), што служыла для прыёму гасцей і розных урачыстасцей, і чорную, ці гаспадарчую, дзе працякалі звычайныя будні яе гаспадароў. Святліца мела драўляную падлогу і вокны большых памераў, сцены яе бяліліся, а нярэдка і распісваліся ўзорным арнамантам з тэкстамі на татарскай і арабскай мовах. Прадметам асобай увагі і клопату татарскіх жанчын была пасцель, што складалася з пярын, пуховых падушак, цёплай прашыванай коўдры яркага колеру. У нашчадкаў давыд-гарадоцкіх татар да нашага часу захаваўся старажытны вясельны абрад — выкуп пасцелі. Сядзібы татар былі заўсёды агароджаны, мелі палісаднік з кветкамі і рупліва ўходжаны агарод з некалькімі фруктовымі дрэўцамі і пладова-ягодным кустарнікам. Этнічнымі прыкметамі вылучалася і жаночая вопратка, якой былі ўласцівы яркая каляровая гама, архаічны галаўны ўбор тыпу галовачкі, багатыя нагрудныя ўпрыгожванні. Паўсядзённы абутак мужчын — боты, жанчыны насілі чаравікі з чырвонымі ці жоўтымі абцасамі.

З асобай урачыстасцю адзначаліся татарскія святы — Курбан-Байрам (свята Ахвярапрынашэння), Ураза-Байрам (свята заканчэння вялікага паста Рамазана), Мяўлюд (ушанаванне нараджэння прарока Мухамеда) і інш. Курбан-Байрам святкавалі 4 дні. У гэты час адпраўляліся паломнікі ў далёкае падарожжа ў Мекку і Медину; хто пабываў там, меў права насіць чалму і атрымліваў ганаровы тытул хаджы. Да гэтага свята рэзалі ахвярных жывёл (курбаноў) — быкоў і бараноў.

Вельмі распаўсюджаным быў добры звычай міласэрнасці — садага; бедныя адорваліся прысмакамі, печывам, грашыма. Да любімых татарскіх страў адносілася розная гародніна (цыбуля, часнок, рэдзька, салата і да т. п.), бараніна, ялавічына, сыры. Татары, як і яўрэі, не ўжывалі ў ежу свініну і рыбу без лускі (уюны, ментузы, самы).

У другой палове XVII — XVIII ст. у татарскім асяроддзі знікаюць племянныя адрозненні, татарскія пасяленцы ўсё часцей прымаюць беларускія прозвішчы: Кандратовічы (нашчадкі племя кунгратаў), Бараноўскія (нашчадкі роду Барын), Александровічы, Гембіцкія, Карыцкія, Канапацкія, Смольскія і інш. Татары страцілі сваю цюркскую мову (кыпчакскія гаворкі) і карысталіся беларускай ці польскай; на беларускай мове арабскім пісьмом былі напісаны татарскія кнігі — Кітабы, дзе пададзены апісанні мусульманскіх абрадаў, звычайў, а таксама легенды, паданні, усходнія казкі, павучэнні. Кітабы — каштоўнейшая крыніца па вывучэнню татарскага народа, яго этнічнай гісторыі, этнапсіхалогіі, вытокаў і шляхоў развіцця самабытнай мусульманскай культуры, яе адаптацыі ў іншамоўным асяроддзі.

Страціўшы мову, татары, аднак, захавалі сваю рэлігію — мусульманства, або іслам, суніцкага толку («суна» — паданне пра Мухамеда); шлюбныя заключаліся па мусульманскаму абраду і з прадстаўнікамі сваёй канфесіі, у сямейным жыцці прытрымліваліся манагаміі. У XIX — пачатку XX ст. на Беларусі дзейнічала да 15 мячэцей (Мінск, Наваградак, Гродна, Слонім, Мір, Клецк, Ляхавічы, Іўе, Відзы, Узда і інш.). Найбольш старажытнымі былі прыходы ў Некрашунцах пад Лідай (з 1415 г.) і ў Лоўчыцах пад Наваградкам (з 1420 г.). Татарскія мулы, што неслі службу ў мячэцях, падпарадкоўваліся Крымскай (Таўрычаскай) муфтыі.

З далучэннем Беларусі да Расіі ўстанавіліся больш цесныя сувязі беларускіх татар са сваімі адзінаверцамі ў Паволжы, на Паўночным Каўказе, у Дагестане. Мноства татар служыла ў царскіх войсках у розных месцах Расійскай імперыі. Дастаткова сказаць, што ў час першай сусветнай вайны на службе ў рускай арміі знаходзілася 18 «літоўскіх» татар-генералаў і сотні афіцэраў. Частка татар прымала хрысціянства і паступова асімілявалася. У эпоху сталінскіх рэпрэсій і другой сусветнай вайны многія татары, усведамляючы наступствы на нацыянальную культуру і ведаючы аб лёсе крымскіх татар,

эмігрыравалі ў Польшчу, ЗША, Турцыю, Аўстралію, краіны Заходняй Еўропы. Паводле перапісу 1989 г., у Беларусі пражывала 12,4 тыс. татар. У суверэннай Беларусі былі створаны спрыяльныя ўмовы для адраджэння нацыянальных культур. Татарская грамадскасць падымае пытанні адраджэння лепшых традыцый сваіх продкаў, разбураных мячэцей, зганьбаваных святых месцаў, мемарыяльных помнікаў (мізараў). Летам 1991 г. на свяце Курбан-Байрам, дзе прысутнічалі пасланцы амаль з усіх раёнаў Беларусі, былі закладзены асновы рэспубліканскага згуртавання татар-мусульман «Аль-Кітаб». Яно мае свой друкаваны орган — кварталнік «Байрам».

Цыганы

Гісторыя гэтага народа губляецца ў сівой даўніне. Пра цыганоў існуе мноства легенд і паданняў, якія пераказваліся з пакалення ў пакаленне і захаваліся ў старажытных тэкстах. Паводле аднаго з такіх паданняў, цыганы спачатку жылі ў Егіпце задоўга да новай эры, адтуль яны рассяліліся па Блізкаму Усходу і апынуліся ў Індыі. Другая легенда апавядае, што дзесьці напачатку нашай эры цыганы жылі ў Іудзеі, дзе рабілі цвікі для крыжоў; на адным з такіх крыжоў і быў распяты Ісус Хрыстос. Яшчэ адна легенда сцвярджае, што цыганы насялялі колісь загадкавую Атлантыду, і рэшткі іх цудам уратаваліся пасля яе гібелі.

Цыганы — унікальны народ. Не маючы сваёй уласнай этнічнай тэрыторыі, рассяяныя па ўсяму беламу свету, яны тым не менш не асіміляваліся ў іншаэтнічным асяроддзі, захавалі сваё этнакультурнае аблічча, сваю самасвядомасць, сваю ментальнасць. Ва ўсім свеце пражывае дзесьці каля 5—10 млн цыганоў (іх дакладную колькасць цяжка ўстанавіць). Цыганы жывуць на Бліжнім Усходзе, у Індыі і Кітаі, у краінах Еўропы і паўночнай Афрыкі, у Амерыцы і Аўстраліі. Аднак у розных месцах іх называюць па-рознаму: у Іспаніі — гітамы, Англіі — гіпсы, Венгрыі — фараоны, Скандынаўскіх краінах — татары, у Германіі, Польшчы, Румыніі, як і ў нас, — цыганы, ці цыгані. Аднак самі сябе яны называюць «рома».

Бадай што з поўнай дакладнасцю і ўпэўненасцю можна сказаць, што цыганы — выхадцы з Індыі. Аб

гэтым, апрача гістарычных крыніц, сведчыць параўнаўчае вывучэнне мовы, музыкальна-песенных традыцый, танцаў цыганоў і народа хіндзі, што спакон вякоў жыве ў Раджастане. Прычынай, што прымусіла цыганоў развітацца са сваёй гістарычнай Радзімай, былі хутчэй за ўсё спусташальныя набегі і заваёўніцкія паходы ў Індыю кушан (I — III стст.), пазней — гуджараў, эфталітаў і сасанідскага Ірана. У Еўропе цыганы з'явіліся ў X ст., першапачаткова — у Візантыі і Грэцыі. У Вялікім княстве Літоўскім цыганскія табары вандравалі ўжо ў XV ст., асабліва ў паўднёвых раёнах па суседству з Прычарнамор'ем і Бесарабіяй. У Беларусь-Літву яны пранікалі, апрача таго, з Польшчы, Германіі, Венгрыі.

Цыганы былі вядомыя як добрыя каняводы, дрэсіроўшчыкі звяроў, вандроўныя музыкі, спевакі, танцоры, знахары, варажбіты. Князі Радзівілы і Сапегі ахвотна запрашалі іх у свае тэатры. Аднак вандроўны лад жыцця, жорсткая барацьба за існаванне ў іншаэтнічным асяроддзі не раз вызывалі непаразуменні з мясцовымі ўладамі і насельніцтвам. Амаль ва ўсіх краінах Еўропы ў сярэднія вякі, ды і пазней, існавалі даволі суровыя законы ў адносінах да цыганоў. У прыватнасці, забойства цыгана не каралася законам.

У Вялікім княстве Літоўскім было выдадзена яшчэ ў XVI ст. некалькі пастаноў, скіраваных на тое, каб надаць аселасць цыганам, аднак яны часцей за ўсё не дасягалі сваёй мэты. Так, Гарадзенскі сойм у 1586 г. прымае пастанову аб выгнанні вандроўных (неаселых) цыганоў, не закранаючы інтарэсаў тых, хто служыў у панскіх маёнтках ці згодзен быў пасяліцца на панскіх або дзяржаўных землях і падпарадкавацца мясцовым законам. На Беларусі вядома некалькі цыганскіх вёсак (аднайменныя Цыганы ў Наваградскім і Гарадоцкім паветах, Завячэлле ў Лепельскім, Мяшчэнцы і Лапатнікі ў Сенненскім паветах і інш.). І ўсё ж, нягледзячы на гэтыя выпадкі асадніцтва, цыганы аддавалі перавагу вандроўнаму ладу жыцця, з якім яны расставаліся неахвотна. Прыпісаныя да сялянскіх абшчын, яны жылі часова ў сялянскіх хатах, прыбудовах, асцях, гумнах толькі зімою, а з наступленнем вясны, звычайна ў пачатку мая, грузілі свой скарб на вялікія закрытыя вазы ды адпраўляліся на ўсё лета ў рамантычную вандроўку. Месцам збору цыганоў былі кірмашы, дзе яны пачувалі сябе ў сваёй роднай стыхіі. Цыганы спаведавалі тую

ж рэлігію, што і мясцовае беларускае насельніцтва; на вялікія святы (Вялікдзень, Сёмуха, Пятра і інш.) некалькі табараў сустракаліся ў дамоўленым месцы — у гаі каля рэчкі, на лясной паляне, недалёка ад крыніцы з пітной вадой, разбівалі тут свае шатры і ўрачыста адзначалі гэтыя дні з уласцівымі ім непасрэднасцю і шумнай веселасцю.

Цыганы сяліліся пераважна на ўскраіне мястэчак і гарадоў, дзе былі больш прыдатныя ўмовы для гандлю і так званых цыганскіх промыслаў (варажба, аказанне дробных паслуг, пляценне кошыкаў, агародніцтва, кавальства, стальмаства, рымарства і інш.). Тут яны ўтваралі свае абшчыны, выбіралі старэйшын — цыганскіх баронаў, ці каралёў, якіх зацвярджаў на пасадзе магнат, на землях якога жылі цыганы.

Цыганскі кароль насіў жупан з шырокім адкладным каўняром, а праз плячо — бізун-нагайку з сярэбранай рукаяткай («джупло»). Найбольш вядомай была цыганская абшчына ў м. Мір, дзе у канцы XVIII ст. (1778—1790) уладарыў цыганскі кароль Ян Марцінкевіч. Ён пабудаваў для сябе тут палац, меў шматлікую світу, раз'язджаў у пазалочанай карэце, запрэжанай 6 парамі коней. Перыядычна па святах ён даваў раскошныя піры, на якіх у якасці гасцей прысутнічала і мясцовая шляхта; тут не раз бываў і патрон Яна Марцінкевіча князь Станіслаў Радзівіл, вядомы пад мянушкай «Пане Каханку».

У Міры цыганы заснавалі суконныя, палатняныя і футравыя мануфактуры. Адзенне мужчын мала адрознівалася ад адзення тутэйшых мяшчан. Жанчыны насілі кашулі з белага палатна і паркалёвыя спадніцы яркага колеру, а зверху надзявалі «капу» — шарсцяную асіметрычную накідку з выразам для галавы, — апранутая, яна прыкрывала левую руку, а правая — заставалася паўадкрытай. Галаўны ўбор — стракатая каляровая хуста, што завязвалася накшталт чалмы, на шыі — некалькі радоў каралёў.

Да любімых страў цыганоў адносяцца сала розных гатункаў, яешня і хлеб. Хлеб у цыганоў — гэта сімвал жыцця. У яго прысутнасці яны пазбягаюць брыдкаслоўя, а калі выпадкова такое здарыцца, то просяць у яго прабачэння. Сярод іншых страў важную ролю адыгрывае гародніна, асабліва цыбуля, часнок і розныя вострыя прыправы.

У савецкі час прадпрымаліся спробы перавесці цыга-

ноў на асёлы лад жыцця, ці, як казалі, «уцягнуць іх у сацыялістычнае будаўніцтва». У 1927 г. на сядзібе Міхалова Віцебскага р-на быў створаны першы ў СССР цыганскі калгас «Новае жыццё», другі цыганскі калгас існаваў у Жлобінскім р-не. У 30-ыя гады XX ст. у Віцебску працавала цыганская школа-сямігодка. Аднак гэтыя навацыі мала закранулі традыцыйны ўклад жыцця цыганоў. У гады Вялікай Айчыннай вайны цыганскае насельніцтва падзяліла трагедыю іншых народаў, прычым да іх, як і да яўрэяў, гітлераўцы ставіліся прадурзята жорстка; амаль 500 тыс. цыганоў з розных краін загінулі толькі ў канцлагерах. Многія жылі ў лясках разам з партызанамі, адкуль і атрымалі сваю назву (пасля вайны яны пражывалі ў Віцебскай, Смаленскай абласцях), і прадаўжалі «партызанскі» лад жыцця.

У 1956 г. быў выдадзены ўказ Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР «Аб далучэнні да працы цыганоў, якія займаюцца бадзяжніцтвам». Паступова цыганскае насельніцтва пераходзіла да аселасці, яно сялілася звычайна кампактнымі асяродкамі на ўскраіне гарадоў ці ў прыгарадах. У Мінску такім раёнам з'яўляецца Паўночны пасёлак, у Мінскім раёне — в. Калодзішчы, каля Бабруйска — пасёлак Цітаўка. У наш час у Беларусі пражывае 10,8 тысячы цыганоў, амаль усе перайшлі на асёлы лад жыцця.

Пытанні і заданні:

1. Як уплывае этнічны склад насельніцтва на палітыку дзяржавы?
2. Якія народы пражываюць у Беларусі (назавіце паслядоўна па іх колькасці)?
3. Як уплывалі палітычныя ўзаемадачыненні Беларуска-Літоўскай і Маскоўскай дзяржаў на этнічную сітуацыю ў Беларусі?
4. Хто такія стараверы? Назавіце асноўныя раёны іх рассялення.
5. Якія змены ў характары рускай іміграцыі адбыліся пасля далучэння Беларусі да Расіі?
6. Раскажыце аб этнасацыяльнай і этнаканфесійнай сітуацыі ў Беларусі ў 2-ой палове XIX ст.
7. Як вы ацэньваеце змест і перспектывы руска-беларускіх узаемадачыненняў на сучасным этапе?

1. Назавіце заходнія славянскія (ляшскія) плямёны, што прынялі ўдзел у этнагенезе беларусаў.
2. Якімі шляхамі ішло павелічэнне польскага (як і расійскага) насельніцтва ў Беларусі?
3. У чым сутнасць і вынікі этнаканфесійнай палітыкі, якую праводзілі польскія ўлады ў Заходняй Беларусі ў 1921—1939 гг.?
4. Раскажыце аб становішчы польскай дыяспары ў Беларусі ў наш час і беларуска-польскіх сувязях.
6. Назавіце агульныя старонкі ўкраінскай і беларускай гісторыі, што аб'ядноўваюць брацкія народы.
7. Які ўплыў аказала антыфеадальная вайна сярэдзіны XVII ст. на міграцыйны рух і этнакультурныя стасункі беларусаў і ўкраінцаў?
8. Што сабой уяўляе ў этнакультурных адносінах памежная зона беларускага і ўкраінскага Палесся?

1. Як гістарычна мяняўся сэнс назваў «Літва» і «літоўцы»?
2. Раскажыце аб этнічным складзе жыхароў беларуска-летувіскага памежжа.
3. Як складваюцца сучасныя беларуска-летувіскія адносіны?
4. Калі і адкуль прыйшлі яўрэі на Беларусь?
5. Што ўяўляла сабой яўрэйская абшчына (кагал)? Назавіце органы самакіравання ў абшчыне.
6. Раскажыце аб сацыяльным становішчы і традыцыйных занятках яўрэйскага насельніцтва.
7. Што такое мяжа аселасці?
8. У чым сутнасць яўрэйскай рэлігіі? Які ўплыў яна аказала на духоўныя традыцыі і матэрыяльную культуру яўрэяў?

1. Калі і ў сувязі з якімі падзеямі з'явіліся татары на Беларусі?
2. Якое сацыяльнае становішча займала татарскае насельніцтва ў Беларусі? У чым асаблівасці саслоўна-грамадскай арганізацыі татар?
3. Ахарактарызуйце заняткі і традыцыйна-бытавую культуру татар (жыллё, ежа, рэлігійныя святы).

4. Дзе існавалі кампактныя пасяленні татар у Беларусі і дзейнічалі мусульманскія мячэці?
5. Што такое Кітабы?
6. У чым унікальнасць цыганскага этнасу?
7. Як называюць сябе цыганы і як называюць іх у розных краінах?
8. Калі і адкуль з'явіліся цыганы на Беларусі?
9. У чым асаблівасці традыцыйнага ладу жыцця цыганоў і іх культуры?

Дадаткі (Хрэстаматыйны матэрыял)

Ніл Гілевіч

Культура і псеўдакультура

Звязда. 1989. 4 сак.

Культура — гэта памяць і яе ўзбагачэнне, гэта традыцыі і іх развіццё. Без традыцый культуры няма. Чым багацейшы грунт традыцый — тым багацей, мацней і здаравей сучасная духоўная культура нацыі. Калі мы зоймемся культурнай творчасцю не на грунце нацыянальных традыцый, дык міжволі ўзнікае пытанне: якую мы культуру ствараем? Ах, мы не ствараем, а завозім ці пераносім яе аднекуль гатовую? Гэта і відаць...

Працэсы, якія адбываюцца ў нас у сферы міжнацыянальных адносін, мы называем высокімі вучонымі словамі: агульнасць, яднанне, інтэграцыя, інтэрнацыяналізацыя. Напрыклад: інтэрнацыяналізацыя культуры. Але давайце прыгледзімся: якой культуры? Культуры — ці вульгарнай і пошлай масавай псеўдакультуры? Жывых, чалавечых, народных традыцый, звычайў, абрадаў — ці уніфікаванай казённай дурноты?..

Мільёны маладых людзей, па сутнасці, перасталі засвойваць нацыянальную культуру ў шырокім значэнні гэтага паняцця: мову, гісторыю, мастацтва, літаратуру, фальклор, бытавыя звычаі... А гэта азначае, што рвецца духоўная сувязь пакаленняў, траціцца жывая пераёмнасць традыцый. Выраслі і ўступілі ў жыццё пакаленні без нацыянальна-культурнага грунту пад сабой. Што гэта з'ява не проста амаральная, але і шкодная для развіцця нацыі, — даказваць няма патрэбы. Калі мы гэта разумеем — дык як жа ў такім разе гэта магло здарыцца? Хто гэты нядобры паварот падтрымліваў і бласлаўляў? У чых інтарэсах гэта рабілася? Ад чаго пачалося? Проста ад бяздумнасці? Ад невуцтва і бескультур'я тых, хто кіраваў культурай? Дык крайняя пара задумацца і запрасіць на работу ў галіне культуры людзей дасведчаных і культурных.

Адна з брыдкіх з'яў у сферы нашай мастацкай культуры — звычка фармальна засведчыць сваю нібыта па-

вагу да нацыянальнага, не забыцца аддаць яму даніну, каб можна было апраўдацца і сказаць: вось вам, калі ласка, і беларускае! Асабліва цікава заўсёды гучыць у гэтым апраўданні «вам»...

Ітак, мастацкая культура народа становіцца ўсяго наўсяго данінай палітыцы, апраўдальным даважкам, экзатычна-этнаграфічным упрыгожаннем. Раз пакуль што зусім з'ігнараваць яго нельга — будзем сёе-тое ўстаўляць адчэпнае, «дзеля мадзеля». І ўстаўляюць: у рэпертуар тэатра, у канцэртную праграму, у сцэнарыі святы і гэтак далей. І якое ўжо тут мае значэнне, ці гэта экзатычная ўстаўка да месца, дарэчы ці недарэчы, — спяём «Калядачкі» і на Купалле, абы — што-небудзь беларускае, абы — «гэныя» заткнуліся. Вось і маем: нацыянальны тэатр, які развіваецца на... нацыянальным даважку (а часам і яго няма); нацыянальную філармонію, якая прапагандуе нацыянальнае музычнае мастацтва адчэпнымі ўставачкамі. Не аснова, не грунт, не касцяк — як у любога паважаючага сябе народа, а толькі даважак і ўстаўка. Такі агульны падыход да праблемы развіцця нацыянальнай культуры. Падыход казённа-бюракратычны, архараўскі, згубны, глыбока антыгуманістычны па сваёй сутнасці. Тым больш брыдка, што ён прыкрываецца сцягам інтэрнацыяналізму.

Якія балючыя праблемы нашай рэчаіснасці закранае народны пісьменнік? У чым заганнясць палітызаванага чыноўна-бюракратычнага падыходу да культуры наогул і да нацыянальнай у прыватнасці?

РУСКИ ДРУК КАНЦА XIX СТ. ПРА ТЫП БЕЛАРУСА

Белорусы

*Энциклопедический словарь
(Изд. Брокгауз и Ефрон). М., 1891. Т. 5. С. 233.*

Па знешняму выгляду беларус рэзка адрозніваецца ад велікаруса. Ён рэдка бывае вышэй сярэдняга росту, а часта ніжэй; хутчэй прыземісты, чым стройны; вочы малаадкрытыя, нібы ўпалыя, часцей за ўсё шэрыя, твар круглы. У 40, крайне 50 год беларус выглядае зусім старым; жанчыны адцвітаюць вельмі рана, хаця ў мала-

досці некаторыя з іх адрозніваюцца свежасцю і пры-
вабнасцю твару... Беларусу прыходзіцца шмат праца-
ваць, аднак вынікі яго працы не апраўдваюць яго спадзя-
ванняў. Нельга сказаць, каб беларус быў абдзелены
духоўнымі дарамі. Галоўнай прычынай беднасці і пры-
гнечанасці беларусаў з'яўляецца яго цяжкае мінулае.

А. Е. Грузинский

**Из этнографических наблюдений
в Речицком уезде Минской губ.**

*Этнографическое обозрение. 1891. № 4.
Кн. XI. С. 142—143.*

Распаўсюджаныя ўяўленні пра тып беларускага се-
ляніна падаюць яго непрыглядным, маларослым, аба-
вязкова бялявым, апранутым ва ўсё белае, кволым і
прыгнечаным цяжкім жыццём ў балоцістым, бедным
краі. Мае асабістыя назіранні былі не такімі. Я ўбачыў
беларуса моцнага складу, хаця і хударлявага, — за ўвесь
час я не бачыў ніводнага тоўстага чалавека — хутчэй
цёмнавалосага, чым бялявага, нярэдка смуглага, з пры-
емным выразам і правільнымі рысамі твару. Праўда,
зашмат белага колеру ў яго адзенні, аднак ён носіць
шмат і каляровага, а натоўп на кірмашы або на свята
каля царквы ўяўляе вясёлую стракатую карціну. Аднак
галоўнае, я не заўважыў і следу той прыгнечанасці,
забітасці. Манера трымаць сябе і размаўляць на самай
справе адрознівалася ад велікарускай сваёй павольнас-
цю, стрыманасцю, аднак у ёй бачылася хутчэй нета-
ропкая важнасць, я б сказаў, задуменнасць, не пазбаўле-
ная годнасці. Выразная фізіяномія сустракаецца даволі
часта, а сярод жанчын і дзяцей шмат сапраўды прыго-
жых твараў; асабліва выгадна адрознівае іх ад велікару-
са, напрыклад падмаскоўнага, большая правільнасць
носа.

(Пераклады аўтара)

*Прачытайце абодва тэксты. Параўнайце змест
апісанняў тыпу беларуса ў розных аўтараў
(А. Семянтоўскага і А. Грузінскага). Якая з пака-
заных характарыстык беларуса Вам падаецца
больш праўдападобнай і чаму?*

Веравызнанне ў нашым рэгіёне

Беларусіка — Albaruthenica. Кн. 3:

*Нацыянальныя і рэгіянальныя культуры, іх узаемадзеянне.
Мн., 1994. С. 168—169.*

У 40—80-ыя гады, гады знішчэння народаў, я захапляўся мужнасцю каталіцкіх святароў, іхняй палітычнай актыўнасцю. Нават часам узнікала думка, што варта мне самому прыняць каталіцкую рэлігію. Нават хацеў аднаго сына ахрысціць у царкве, а другога — у касцёле, каб даказаць, што нацыянальнасць не залежыць ад рэлігіі.

Праходзілі, аднак, гады. І змяніліся мае адносіны да рэлігіі. Я заўважыў, што ў 1948 г. у двух пачатковых класах, якія я тады вучыў, было толькі двое дзяцей, якія пісаліся палякамі. Але з кожным годам палякаў становілася ў класах усё больш і больш. Звычайна незалежна ад таго, ці ў змяшаным шлюбе быў католікам муж, ці каталічкай жонка, дзеці пісаліся палякамі.

Вось што аднойчы расказаў у нашай хаце старэнькі чалавек Сцяпан Мароз з Пачук: «Мой прадзед неяк схаваўся ад казакаў, якія прымуова вазілі людзей у царкву перахрышчваць іх з уніяцкай веры ў праваслаўную. І хоць ягоных братоў перахрысцілі ў праваслаўе, ён забег да ксяндза і папрасіў, каб той перахрысціў яго ў каталіцкую веру. Ксёндз перахрысціў яго і сказаў: «Од дзись ты бэндзеш полякем. Ты павінен цешыцьсен жэ сталесь полякем». Чалавек паверыў святару і пачаў лічыць сябе палякам. Так адны Марозы сталі рускімі, а другія польскімі. Тады я зразумеў, што разам з граматай, з культурай, з дабрынёй рэлігія нам несла русіфікацыю або паланізацыю.

Я пацікавіўся ў бабулі, чаму яна моліцца па-польску. Яна адказала: «Як павязлі мяне хрысціць, то быў велькі мароз, а касцёл быў значна бліжэй за царкву. Тато і кажа: «Давайце ахрысцім у касцёле. Бог адзін. А як павязём у царкву, то можам дзіця замарозіць». Так і зрабілі. Я хадзіла да касцёла, а там мяне вучылі чытаць па-польску, малітвы таксама па-польску. Мне казалі, што я полька. Замуж я таксама выйшла за праваслаўнага. І дзяцей хрысцілі ў царкве, але я ўжо веры не мяняла».

Тады я добра зразумеў, што кожная рэлігія, насаджаная нам іншым народам, імкнецца знішчыць беларускую нацыю. Доўгі час усё ж верыў, што уніяцтва прывядзе нас да згоды і адзінай канфесіі, аднак, як відаць, памыляўся.

Мне даводзілася сустракацца з ксяндзамі, людзьмі прагрэсіўнымі, разумнымі, але мяне моцна здзіўляла, што яны выступаюць не за аб'яднанне каталіцкай і праваслаўнай рэлігій ва уніяцкую, а толькі за знішчэнне праваслаўнай рэлігіі. Яны кажуць: «Каталіцкая рэлігія застанеца, а праваслаўная пяройдзе ва уніяцкую». Даруйце, то які ж гэта саюз?! Гэта не унія! Гэта зноў дзве канфесіі, зноў падзел нацыі, падзел людзей на чыстых і нячыстых.

Лічу, што унія неабходна ў Беларусі, але з умовай стварэння адзінай і для праваслаўных і для католікаў уніяцкай канфесіі, вядома ж з беларускай мовай богаслужэння, з беларускімі, а не імпортнымі святарамі... Падобна ў нас разважаюць вельмі многія праваслаўныя. Мы за аднасць, а не за апалячванне ці русіфікацыю.

Якім чынам у вёсцы Пачуйкі павялічвалася колькасць палякаў? Чаму ў адной сям'і Марозаў адны называліся рускімі, а другія — палякамі? Якой думкі аб нацыянальнай рэлігіі прытрымліваецца аўтар?

У. Конан

Беларускае нацыянальнае адраджэнне

Звязда. 1992. 6 лют.

Гістарычны вопыт беларускага ды іншых славянскіх народаў засведчыў, што за ўпадкам ці застоём этнічнай і нацыянальнай культуры ў спрыяльных гістарычных умовах наступае яе паскоранае развіццё, якое і ёсць крытэрыі нацыянальнага адраджэння. Гэтыя «зорныя часы» грамадскай і культурна-творчай актыўнасці, паскоранага засваення антычных традыцый і сусветнага культурнага вопыту справядліва завуцца эпохамі нацыянальнага адраджэння. Яно звычайна пачынаецца з абвяшчэння роднай мовы найвялікшай каштоўнасцю і святыняй народа. Родная мова ўяўляецца той «жывой вадой», якая вяртае да жыцця і праграміруе іншыя галіны нацыянальнай культуры.

Такім чынам, нацыянальнае адраджэнне — гэта не культурнае абасабленне, яно ўзнікае як самавыяўленне ўнутраных духоўных патэнцый этнасу.

Гістарычны цыкл нашага рэнесанснага Адраджэння пачаўся ў 1517 годзе працай «вучонага мужа Францыска Скарыны са слаўнага града Полацка» ў Празе, а потым — у Вільні. А закончыўся ён а другой палове XVII ст. літаратурна-асветніцкай місіяй рыфматворцы-іераманаха Сімяона Полацкага ў Маскве.

...Парадокс гісторыі нашай культуры вось у чым: тая славуная «адсталасць», «забітасць», «неадукаванасць», «бескультурнасць» карэнных беларусаў, пераважна сялянства, гарадскога і мясцовага рамесніцкага люду, пра што любілі паразважаць польскія і расейскія «краёвыя» інтэлігенты, публіцысты і падарожнікі ў XVIII — XIX стагоддзях, якраз дазволіла захаваць генетычнае «ядро» самабытнай народнай культуры, якое пазней стала асновай нацыянальна-культурнага адраджэння. Гэтае ядро — этнаграфічная культура — было выключана са сферы афіцыйнага функцыяніравання і праз гэтую сваю ізаляванасць зберагло сябе ад дэнацыяналізацыі, растварэння ў афіцыйным моры польскай і расейскай культуры. Пад магутны прэс паланізацыі і русіфікацыі падпадалі толькі «вяршкі» культуры, яе афіцыйная, функцыянальная частка — школа, друк, некаторыя прафесійныя віды і жанры мастацтва, сферы дзяржаўна-грамадскага кіравання — усё тое, з чаго фактычна была выключана асноўная частка працоўнага народа.

Беларускае нацыянальнае адраджэнне ажыло праз чвэрць стагоддзя пасля падзелу Рэчы Паспалітай паміж Аўстрыяй, Прусіяй і Расіяй (1772—1795 гг.), працягвалася каля стагоддзя (20-ыя гг. XIX — 20-ыя гг. XX ст.) і прайшло тры этапы станаўлення нацыянальнай самасвядомасці, барацьбы за духоўна-культурнае і грамадска-палітычнае самавызначэнне народа: 20-ыя — пачатак 60-ых гг. XIX ст. (да падаўлення паўстання 1863 г.); канец XIX ст. — 1920 г. (да Рыжскага «мірнага» дагавора); 20-ыя гады XX ст. (так званая «беларусізацыя» ў СССР).

...Доказам таго, што нашае адраджэнне далёка не закончылася, з'яўляецца сёння сутыкненне двух палярных працэсаў — масавай дэнацыяналізацыі (русіфікацыі) на ніжэйшых узроўнях быцця і культуры і рэнацыяналізацыі — вяртання «блудных» сыноў (і дачок) да

Бацькаўшчыны, роднае мовы і культуры — на вышэйшых элітарных узроўнях. Пра тое, што цяперашняя дэнацыяналізацыя Беларусі — бесперспектыўная і тупіковая тэндэнцыя, сведчыць духоўна-культурная немагчымая дэнацыяналізаванай большасці «сярэдных» слаёў грамадства — інтэлігенцыі і чыноўніцтва. Мы, бадай што, не памылімся, калі скажам, што за апошнія стагоддзі гэтая колькасная большасць нічога істотнага не дабавіла ні да беларускай, ні да расейскай культуры — мовы, навукі, мастацтва, іншых галін рускай духоўнай творчасці. Распад былой унітарнай дзяржавы паволі і няўхільна звужае сацыяльна-палітычную базу русіфікацыі, якая раней планамерна праводзілася пануючымі грамадска-палітычнымі структурамі саюзнага цэнтру і яго мясцовай агентурай, рыхтуе глебу да новага глабальнага адраджэння нацыі.

Якія этапы вылучаюцца ў гісторыі беларускага адраджэння? Як ацэньвае аўтар перспектывы сучаснага адраджэння?

Аб рассяленні славянскіх плямён
(да тэмы «Этнагенез беларусаў»)

Повесть временных лет
Аповесць мінулых часоў

Се повѣсти' времяныхъ лѣтъ,
откуда естъ пошла Руская земля,
кто въ Киевѣ нача первѣе княжити,
и откуда Руская земля естъ

...По многѣхъ же времянѣхъ сѣли суть словѣни по Дунаевѣ, гдѣ естъ ныне Угорьска земля и Болгарьска. И от тѣхъ словѣнъ разидошася по землѣ и прозвашася имени своими, гдѣ сѣдше на котормъ мѣстѣ. Яко пришедше сѣдоша на рѣцѣ имянемъ Марава, и прозвашася морава, а друзии чеси нарекошася. А се ти же словѣни: хрватѣ бѣли и серебѣ и хорутанѣ. Волхомъ бо нашедшемъ на словѣни на дунайскія, и сѣдшемъ в ний и насилящемъ имъ, словѣни же ови пришедше сѣдоша на Вислѣ, и прозвашася ляхове, а от отѣхъ ляховъ прозвашася поляне, ляхове друзии лутичи, ини мазовшанѣ, ини поморяне.

Тако же и ти словѣне пришедше и сѣдоша по Днѣпру и нарекошася поляне, а друзии древляне, зане сѣдоша в лѣсѣх; а друзии сѣдоша межю Припетью и Двиною и нарекошася полочане, рѣчки ради, яже втечеть въ Двину, имянемъ Полота, от сея прозвашася полочане. Словѣни же сѣдоша около езера Илмеря, и прозвашася своимъ имянемъ, и сдѣлаша градъ и нарекоша и Новъгородъ. А друзии сѣдоша по Деснѣ, и по Семи, по Сулѣ, и нарекошася сѣверь. И тако разидеся словѣньскій языкъ, тѣм же и грамота прозвася словѣньская.

Вось аповесць мінулых часоў,
адкуль пайшла Руская зямля,
хто ў Кіеве пачаў першым княжыць
і як узнікла Руская зямля

Праз шмат часу селі славяне па Дунаі, дзе зараз землі Угорская (Венгерская) і Балгарская. А ад тых славян разышліся славяне па зямлі і назваліся імёнамі сваімі ад месцаў, дзе аселі. Так, адны, што прыйшлі і селі па рацэ Марава, і назваліся маравамі, а другія назваліся чэхамі. А вось яшчэ тыя ж славяне: белыя харваты і сербы і харутане. Калі волахі напалі на славян дунайскіх і пасяліліся сярод іх, і прыцяснялі іх, гэтыя славяне, прыйшоўшы, селі на Вісле і празваліся ляхамі, а ад тых ляхаў празваліся паляне (палякі), другія ляхі — лутічы (люцічы), іншыя — мазаўшане, іншыя — памаране.

Такім жа чынам і гэтыя славяне, што прыйшлі і селі па Дняпры, назваліся палянамі, другія драўлянамі, бо аселі ў лясах, а другія сяліліся паміж Прыпяццю і Дзвіною і назваліся палачанамі згодна рэчкі, якая ўпадае ў Дзвіну, па імені Палота. Тыя ж славяне, што сядзелі каля возера Ільмень, празваліся сваім іменем (ільменскія славяне) і пабудавалі горад і назвалі яго Ноўгарадам. А другія аселі па Дзясне, і па Сейму, і па Суле, і назваліся север (севяране). І так разышоўся славянскі народ, ад якога і грамата назвалася славянскай.

Дзе, па словах летапісца, пражывалі славяне ў глыбокай старажытнасці? Што прымусіла іх да перасялення на поўнач і ўсход? Якія славянскія плямёны жылі ў басейне Віслы? Якія славянскія плямёны рассяліліся на тэрыторыі Беларусі?

Апісанні сельскай гаспадаркі і народнага быту
мясцовымі карэспандэнтамі Рускага геаграфічнага
таварыства, настаўнікамі народных вучылішчаў
у 1872—1873 гг.*

Лельчыцкая воласць

(раён Сіманіцкага народнага вучылішча)

У дадзеным раёне размешчаны 6 вёсак і 3 памешчыцкія маёнткі. Палі і сенажаці раскіданы ў выглядзе асобных астраўкоў удалечыні ад вёсак на адлегласці да 5—14 вёрстаў. У гэтых умовах, апрача трохполля, шырока распаўсюджана абложная сістэма земляробства, сустракаецца і лясная падсека (вогненнае, ці ляднае, земляробства). Трохполле практыкуецца на палях, што ляжаць паблізу дому. Пры гэтым палі шчодрэ ўгнойваюць: на адну дзесяціну вывозяць 300 вазоў гною (звычайна ўгнойваюць трэцюю частку палеткаў). На толькі што ўгноеных плошчах («пагноях») высаваюць пшаніцу, проса, каноплі. На наступны год на гэтым участку без угнаення вырошчваюць авёс, яравое жыта (ярыцу), ячмень, а на трэці год — лён і грэчку.

На палях, аддаленых ад дому, куды гной завозіць было нязручна, шырока прымянялася лясная аблога. Напаўдзікае поле, што не засявалася ўжо 4—5 гадоў, узорвалі і пакідалі на некалькі тыдняў, пакуль зааранае травяное покрыва не сапрэе, а потым засявалі азімым жытам. Пасля зняцця 1—2 ураджаяў поле зноў пакідалі адпачываць і вярталіся да яго праз 4—5 гадоў.

Мясцовыя сяляне распрацоўваюць і навіну — участкі лесу пад земляробства. Некаторыя з іх калісьці былі ў культурным абароце гадоў трыццаць таму і паспелі зарасці маладым лесам. Распрацоўваюць участкі такім чынам. Восенню ссякаюць дрэвы таўшчынёй у паўаршына, пакідаючы пні, а больш тонкія дрэвы і кусты высаваюць з каранем (больш тоўстыя дрэвы часам выкарыстоўваюць для будаўніцтва). Павалены лес ляжыць усю зіму і вясну, летам у добрае надвор'е яго паляць. Лясное ляда, угноенае попелам, аруць паміж пнёў і засяваюць (пад восень) жытам. На наступны год падгніўшыя

* Матэрыялы знаходзяцца ў Архіве Рускага геаграфічнага таварыства, які захоўваецца ў Рукапісным аддзеле бібліятэкі Віленскага універсітэта (фонд 34). Тэксты падаюцца скарачана ў перакладзе на беларускую мову і з пэўнымі тлумачэннямі.

пні карчуюць і зноў сеюць жыта; пасля атрымання другога ўраджаю поля даюць адпачнуць 4—5 гадоў. За гэты час на полі пачынаюць зноў прарастаць маладыя дрэўцы асін, бярозак, сосен, аднак яны не ствараюць значных перашкод для апрацоўкі поля праз 4—5 гадоў: іх карнявая сістэма не паспявае трывала замацавацца ў рыхлай пясчанай глебе і лёгка падразаецца палескай сахой.

Тут знаходзяцца тры маёнткі — у Лельчыцах, Дуброве і Сіманічах, аднак уладальнікаў у іх няма. Два з іх знаходзяцца пад апекай і здадзены дробнай шляхце (іх зараз называюць мазырскімі мяшчанамі) і сялянам, якія плацяць у казну аброк. Шляхта расселена тут хутарамі, кожны хутар трымае зямельны ўчастак да 20 дзесяцін і выплачвае ў казну 15 руб. (штогод). Астатняя зямля здадзена сялянам дробнымі ўчасткамі; яны плацяць за ўгноеную зямлю па 1 рублю ў год за дзесяціну, па 75 кап.— за «прастаполле» і па 30 кап.— за дзесяціну сенакосных угоддзяў. Высушанае сена складваюць на месцы ў стажкі і вывозяць зімою. Кожны селянін нарыхтоўвае 10—40 вазоў сена, лішкі прадаюць часам яўрэям па 2 руб. за воз.

Трэці маёнтак арандуецца селянінам, які частку зямлі аддае «на скопшчыну» (від арэнды), атрымліваючы за гэта чвэрць ураджаю («кожны чацвёрты сноп»); другую частку апрацоўвае з дапамогай наёмных работнікаў і падзёншчыкаў. Наёмны работнік зарабляе 40 руб. за год пры бясплатным харчаванні (якое абыходзіцца арандатару ў 50 руб.). Падзёншчыкі, якія працуюць у гаспадары на сваіх валах, зарабляюць 60 кап. за дзень і харчуюцца за яго кошт (50 кап. у дзень), першы работнік атрымлівае адпаведна 40 і 30 кап. летам, заробкі ў зімовы час амаль напалавіну ніжэйшыя.

Хлебам мясцовыя жыхары забяспечаны; на неўрадлівыя гады маюць запас. Амаль кожны селянін мае пра запас стажок неабмалочаных снапоў (жыта) у 10—15 коп (1 капа — 60 снапоў); ён стаіць 3—5 гадоў, пасля чаго яго расходуюць і ставяць на яго месца новы. Калі і гэтага збожжа не хапае, селянін пазычае яго ў суседа, рэдка — у карчмара, аднак нямнога — 2—3 асьміны (1 асьміна — 51 л). Хлеб на рынку не купляюць.

У мясцовасці 8 вадзяных млыноў на адзін пастаў, яны знаходзяцца ў арэндзе ў яўрэяў. За памол зерня плацяць 10 гарнцаў (ад воза; 1 гарнец — 3,28 л).

Садоў мала, самыя вялікія — па 40 дрэў — у маёнтках Дуброва і Сіманічы.

Шмат сялян у зімовы час заняты ў лясных промыслах — на вырубцы лесу, вывазе яго да рачных прыстаней, вырабе брусоў. За неабходны селяніну будаўнічы лес ён плаціць па 25 кап. за дрэва. За дазвол карыстацца лесам на паліва плаціць 1,5 руб. за год, прычым сяляне маюць права секчы на дровы небудаўнічы лес — бярозу, асіну, павал, сухастой.

Збіраннем грыбоў займаюцца ўсе для ўласных патрэб. Часам грыбы прадаюць яўрэйскім гандлярам па 7—15 кап. за фунт. Жывуць сяляне бязбедна, лепей, чым у маёнтках, дзе ёсць самі гаспадары.

Палі апрацоўваюць валамі. Коней мала. Напрыклад, у вёсцы Сіманічы, дзе налічваецца 53 двары, усяго 13 коней.

**Колькасць свойскай жывёлы
ў разліку на адну сялянскую гаспадарку**

Катэгорыя сялянскай гаспадаркі	Колькасць свойскай жывёлы			
	валы	каровы	цёлкі	авечкі
Заможная	6	4	4	12
Сярэдняя	4	3	4	6
Бедная	2	2	1	3

Рыбалоўствам займаюцца амаль усе гаспадары. Лішкі рыбы сушаць пра запас і на постныя дні. Ловяць шчупакоў, акунёў, плотак, язёў, лясчоў, самоў, уюноў.

Амаль усе сяляне і шляхта трымаюць пчол. Многія маюць па 20 вуллёў (калод) з пчоламі і да 40 пустых, самы апошні мае пяць калод пчол; калоды расстаўляюць у лесе на дрэвах, даглядаюць рэгулярна ў красавіку і кастрычніку, пустыя калоды аглядаюць у чэрвені: вычышчаюць павуцінне, кладуць камок вільготнага моху, акрапляючы яго духмянай вадой і мядовым квасам (каб прывабіць малады рой пчол). Водзяцца і борцевыя пчалы (у дуплах дрэў). Калі хто знойдзе такое дрэва ў глухім лесе, то дабыць з яго мёд можна прасцей за ўсё, паваліўшы яго. Аднак за такое браканьерства належыць плаціць штраф 15—20 руб., калі аб гэтым даведаецца эканом.

Шмат хто ў вольны час займаецца паляваннем для ўласных патрэб. Палююць на качку, зайцоў, ласёў, дзікіх свіней, коз.

З розных рамёстваў шырэй за іншыя распаўсюджаны бондарства і сідка смалы (дзэгцю). Бочкі збываюць яўрэям на мёд і дзёгаць. Сяляне карчуюць пні і старыя дрэвы ў лесе, коляць іх на лучыну, звозяць да майданых печаў, дзе пераганяюць на дзёгаць. За выкарчаваныя пні і атрыманы дзёгаць заказчыкі (яўрэі) выплачваюць грошы: 10—15 руб. за выкарчоўку і 10 руб. за «стос» лучыны (з 1 стоса лучыны дабываюць 1 бочку дзэгцю на 40—50 вёдзер).

Пытанні:

1. *Якія сістэмы земляробства былі распаўсюджаны ў Лельчыцкай воласці?*
2. *Чаму ў 2-ой палове XIX ст. тут яшчэ практыкаваліся лясная аблога і падсека? Што ўяўляла сабой падсечнае (ляднае) земляробства?*
3. *Як была арганізавана гаспадарка на тэрыторыі маёнткаў?*
4. *Наколькі зможнымі былі мясцовыя гаспадаркі? Якія заняткі былі распаўсюджаны ў воласці?*

Пенюгоўская воласць Ваўкавыскага павета

(раён Славаціцкага народнага вучылішча;
размешчана на поўдзень ад Зэльвы па шляху
на Ружаны)

Праз мясцовасць працякае рака Сасьва, што ўпадае ў Зяльвянку. Тут размешчаны вёскі Запруддзе, Пенюга, Пятровічы, Паўлавічы, Яруцічы, Хомічы, Зянькоўцы, Мелехавічы, Авечыцы. Вёскі налічваюць 15—20 двароў, самая вялікая — Запруддзе — 28 сядзіб, самая малая — Авечыцы — 12 сядзіб. Адміністрацыйна-прыходскі цэнтр воласці — сяло Славацічы (у дакуменце — «Славатых»), дзе знаходзіцца Пенюгоўскае валасное праўленне, царква, карчма, народнае вучылішча. У воласці тры маёнткі — Пенюга, Мазыркаўшчына, Уласаўшчына, якія належаць адпаведна памешчыкам Давыдаву, Дзяконскаму і Корчыцу.

Пануючая сістэма земляробства — трохполле. Угнойваюць толькі частку палёў. Зямлю апрацоўваюць

сохамі. У маёнтку Пенюгі пачынаюць прымяняць удасканаленыя прылады — плугі на аднаго, а часцей на пару коней.

Хлеба дастаткова для ўласных патрэб. Калі часам здарыцца, што ў беднага хлеба не хопіць пад весну, збожжа займаюць да будучага ўраджаю ў запасных магазінах.

У воласці 4 вадзяныя млыны, з іх два ў Пенюгах (на 1 і 2 паставы) і адзін — у Мазыркаўшчыне. Яны працуюць ад 182 да 335 дзён у год і перамолваюць адпаведна 2465 (у Пенюгах) і 1830 чвэрцей зерня (1 чвэрць=8 пудам, або 131,5 кг жыта). Усе млыны здадзены ў арэнду: у Пенюгах — абодва за 525 руб., у Мазыркаўшчыне — за 100 руб., пры гэтым памешчыкі захоўваюць за сабой права бясплатнага памолу свайго збожжа, іншыя — плацяць па 48 кап. за чвэрць.

Апрача збожжавых (жыта, авёс, ячмень, пшаніца, грэчка) вырошчваюць караняплоды (бульба, морква, буракі і інш.), лён, каноплі, гарох, боб, мак, гарчыцу.

Травапольная сістэма практыкуецца толькі ў маёнтках; высаваюць канюшыну і віку.

Чацвёртая частка сельскагаспадарчых угоддзяў занята пад сенакосы і пашы.

Пры кожным маёнтку ёсць сад. Асноўныя садовыя культуры — яблыні, грушы, вішні, агрэст, парэчка, маліна, суніцы. Сады перыядычна здаюцца ў арэнду (ва ўрадлівыя гады). Садавіна збываецца на месцы і часцей за ўсё ўжываецца свежай, у натуральным выглядзе.

Для ўласных патрэб мясцовыя жыхары збіраюць у лесе грыбы і ягады. Аднак лясоў не так ужо шмат. Лес купляюць у памешчыка: будаўнічы — па 2 руб. за бярвяно, дровы — 5 руб. за сажань (сажань — больш за 4 куб. м).

Некаторыя займаюцца пчалярствам, рыбалоўствам, паляваннем, аднак вялікага значэння яны ў гаспадарцы не маюць.

Далей аўтар апісання, настаўнік Славаціцкага народнага вучылішча Мікалай Васілевіч, вылучае тры тыповыя катэгорыі сялянскай гаспадаркі — заможную, сярэдняга дастатку і бедную, характарызуе матэрыяльнае становішча, забяспечанасць жывёлай, жыллёвыя ўмовы і быт.

Колькасць свойскай жывёлы ў сялянскіх гаспадарках

Катэгорыя сялянскай гаспадаркі	Колькасць свойскай жывёлы				
	коні	валы	каровы	свінні	авечкі
Заможная	3	3	9	10	20
Сярэдняя	2	2	6	4	14
Бедная	1	1	2	1	4

Цяглавая жывёла — вол і конь; у маёнтках для апрацоўкі палёў усё часцей ужываюць коней. Коней, як і авечак, у зімовы час кормяць сенам, іх прыкормліваюць яшчэ аўсом з прымессю сечкі ад жытняй саломы; рагатую жывёлу кормяць сенам, часта змешаным з жытняй, пшанічнай або ячнай саломай, ці адной аўсянай саломай (без сена), свіней — мякінай, размешанай з паранай бульбай. У маёнтках выкарыстоўваюць і барду — адходы вінакурнага завода.

Сярэдняя сялянская сям'я — 10 чалавек, заможная — 12 чалавек. Жыллё заможнай сям'і мае тры жылыя памяшканні, хата абаграваецца печчу з комінам («чыстая»), у бедных — хаты курныя. Хаты маюць земляныя падлогі, невялікія вокны, стрэхі — саламяныя. Гаспадарчыя пабудовы — гумно, адрына для сена («сенавал»), паветка, хлявы, канюшня, свіран.

Кожная гаспадарка мае сельскагаспадарчы інвентар — сохі, вазы акаваныя і неакаваныя, сані, бароны і інш., якія робяцца самімі гаспадарамі. Ачоўку вазоў і некаторы інвентар робяць ў мясцовай кузні. Каваль тут працуе па дагавору, атрымліваючы гарнец жыта і 15 кап. ад кожнага двара.

Заможныя і сярэдняга дастатку сяляне арандуюць зямлю ў памешчыка па 2 руб. 10 кап. за морг (морг — 0,71 га) або за адробкі. На панскіх лугах косяць атаву (другі ўкос), аддаючы палову ўзятага сена.

Адзенне і паўсядзённы абутак сяляне вырабляюць самі, у тым ліку споднюю бялізну, штаны суконныя, сярмягі, кажухі, а з абутку — лапці, якія плятуць з лазы, ліпы, дубу. Набываюць толькі боты, якіяносяць па святах. У Пенюгах жыве шавец, які займаецца гэтым рамяством разам з сынам. Сярод іншых рамёстваў найбольш вядомы стальмашнае (два селяніны вырабляюць колы на рынак) і цяслярства.

Пытанні і заданні:

1. Знайдзіце на карце Беларусі былую Пенюгоўскую воласць. Да якога гісторыка-этнаграфічнага раёна яна адносіцца?
2. Параўнайце становішча сельскай гаспадаркі ў Пенюгоўскай і Лельчыцкай валасцях на аснове аналізу архіўных дакументаў.

Беларусы Смаленскай і Чарнігаўскай губерняў

*Живописная Россия. Спб.; М., 1882. Т. 3
(Репр. изд.: Мн., 1993). С. 438—439.*

ТРЫ СУСЕДЫ

«Хіба ліхо озьме літвіна, шчоб він не дзекнуў», — кажуць маларосы.

«Ад чорта адхрысцісься, а ад маскаля не адмолісься; ад маскаля полі ўреж да ўцякай», — кпяць беларусы.

«Літва — беспятая лапотніца; мезговнікі, мякіннікі; белошапошнікі; магеркі», — насміхаюцца ў адказ велікарусы.

Ужо ў горадзе Бранску, на базары, каля ніжняга сабора, пераважае белая магерка — класічны белы капялюш без палёў, і тая кароценькая і вузенькая світа, якая адрознівае беларуса ад малароса. Тыя ж капелюшы, і толькі белыя, прадаюцца ў лаўках, і ва ўсім гэтым Арлоўскім Палессі здаўна воўна белых авечак заўсёды каштуе даражэй за чорную. Тут назіраецца, аднак, і пэўнае імкненне наблізіць форму галаўнога ўбору да велікарускай шляпы і выдзеліцца з карэнных беларусаў чорнымі і рудымі світамі. Праўда, у гэтым выпадку назіраецца значная мешаніна: адзін ходзіць пры белым капелюшы і ў шэрай свіце, у другога — і тое, і тое шэрыя, як адзнака таго, што бранскі базар размешчаны на рубяжы і тут ідзе канкурэнцыя ўбораў (асабліва галаўных), што складаюць ва ўсякім разе адну з істотных этнаграфічных адзнак. Несумненна, аднак, што ў 90 вёрстах ад Бранска, на захад яшчэ ў межах яго павета (Акулецкая воласць) мясцовыя жыхары, як мужчыны, так і жанчыны, носяць ужо чысцейшы беларускі ўбор: там выключны белы колер; пад Бранскам белая магерка

спалучаецца з шэрай світай, а пад Карачаевам і тая і другая шэрыя. Адсюль зразумела мянушка арлоўскіх палехаў — «белагаловыя», дадзеная ім жыхарамі заходняй палавіны губерні. Якраз гэтак жа адбываецца сустрэча звужанага кверху капелюша з велікарускай шляпай з палямі на ўсіх базарах Калужскага Палесся і нават на кірмашы ў Дарагабужы. На штотыднёвых таржках у горадзе Смаленску белыя магерка і світа ўжо занадта прыкметны. Якраз таксама канкурыруюць круглая шляпа з шырокімі палямі або тыповы маларасійскі брыль з вузенькай магеркай па ўсяму Чарнігаўскаму Палессю, пераважаючы над апошняй пад Ноўгарад-Северскім, Сеўскам і Трубчэўскам. Такая ж розніца заўважаецца і ў гаворках, у вымаўленні самых звычайных слоў...

Назва «беларус» — штучная, кніжная, афіцыйная. Сябе патомкі крывічоў пад гэтым найменнем не ведаюць, хаця па сутнасці нельга падабраць больш тыповага эпітэта. Беларусы яны сапраўдныя: белы колер пераважае; у карэннага насельніцтва ўсё белае: твар, валасы, кашуля, капялюш, штаны, кажух і світа. На жанчынах таксама белая намітка, белы фартух, і нават белая абора ідзе крыж-накрыж па белай анучы, трымаючы лапці. Аднак насуперак усяму гэтаму ў беларусаў ёсць нават такая песня:

*Прыляцелі гусі
Ды з беленькай Русі.
Селі ля крыніцы,
Сталі воду піці.*

Значыць, пад найменнем Белай Русі разумее тутэйшы народ Вялікарасію, а ў часы нядаўняга нацыянальнага ўзрушэння, што явілася вынікам польскага паўстання, мясцовая інтэлігенцыя пачала лічыць найменне «беларус» нават крыўдным, прызнаючы сябе без абмежаванняў чыстымі рускімі, больш старажытнага і чыстага паходжання.

(Пераклад аўтара)

Па якіх этнаграфічных прыкметах адрознівае аўтар (С. В. Максімаў) беларусаў ад суседніх народаў — рускіх і украінцаў? Дзе праходзіла этнаграфічная мяжа паміж імі (знайдзіце на карце)? Што гаворыцца тут пра гісторыю і паходжанне назваў «беларусы» і «Белая Русь»?

Беларусы замежжа

Яраслаў Чапля

«Сацыялістычны кацёл»

Звязда. 1990. № 271. 24 лістапада; № 280. 6 снеж.

Сям'я Агрызкаў, якая жыла ў маёнтку Бабча Лепельскага раёна, была вялікая — 8 дзяцей. А гаспадарка — 2 каровы, 2 кані, 6 авечак, некалькі свіней, зямлі — 8 дзесяцін. Таму хто-хто, а Агрызкі спалі спакойна: іх чапаць сельсаветчыкам няма чаго. У той лютаўскі дзень брата гаспадыні адпраўлялі на высылку, і бацькі паехалі развітацца са сваякамі, пакінуўшы дзяцей адных у хаце. І трэба ж — якраз у гэты час прыскакаў пасланец: рыхтуйцеся, заўтра вас высылаць будзем.

Дзякуй суседзям, збегліся ўсе, пачуўшы гвалт у хаце Агрызкаў. Адны ўзяліся шыць вялікія торбы, другія — пячы хлеб, трэція, як маглі, супакойвалі дзяцей. І калі гаспадары вярнуліся, ім заставалася толькі сабраць у мяшкі самае неабходнае, без чаго не адолець доўгую дарогу і з чым можна б было разжывацца на новым месцы.

Ды што браць? Пакаваць дазволілі пяць мяхоў. Хочаш, насыпай у іх крупы, хочаш — муку, хочаш, складвай адзенне і падушкі. Скварку і кумпякі браць не дазволілі. Але Агрызкі здагадаліся: і адно і другое паклалі ў мяшок з крупамі і крупамі засыпалі.

А ў гэты час, калі сям'я, не ведаючы, за што хапацца, у каго прасіць парады, не ведаючы, як вытрываць такую несправядлівасць, рыхтавалася да ад'езду, у вайсковую часць, дзе служыў сын, ляцела тэлеграма. Камандаванню паведамлялася, што сярод яго байцоў стаіўся кулацкі сыноч. І неўзабаве вярнулі хлопца ў вёску з дакументамі: «сацыяльна небяспечны элемент».

Валодзік, які вучыўся ў Лепелі ў педагагічным тэхнікуме, таксама вярнуўся дахаты. У час заняткаў у клас увайшоў зампаліт — была такая пасада ў сярэдніх навучальных установах — і жорстка сказаў: «Нам трэба быць пільнымі: у нашых радах вораг народа». Уявіце стан хлопца — таварыскага, працавітага, якому давалася навука і які хацеў вучыцца, які ў адно імгненне стаў для сяброў і для настаўнікаў пракажоным. Вывозілі раскулачаных на санях у суправаджэнні міліцыянераў.

Да сённяшняга дня ў вачах гэтых людзей стаяць іх абрабаваныя хаты і хлявы, камсамольцы, якія перабіраюць узяты ў дарогу скарб і адкладваюць сабе тое, што ім падабаецца, мужчыны і жанчыны з вёскі, мала хто без слёз на вачах, якія прыйшлі праводзіць іх, бы нябожчыка ў апошні шлях, здзеклівая ўсмешка на тварах актывістаў, якія ўпэўнены, што паступаюць правільна...

У трыццатым годзе беларускім сялянам для «перавыхавання» быў вызначаны Котласкі раён — глухі лясны кут на паўднёвы ўсход ад Архангельска. У 33-ім іх везлі ў Заходне-Сібірскі край...

Можна меркаваць, што першыя эшалоны з сялянамі адышлі ад беларускіх станцый 3 сакавіка (1930 г.). Колькі іх было ўсяго — цяжка сказаць... У гэты халодны, зусім не веснавы дзень адзін паравоз пацягнуў цяплюшкі ў далёкі край з Фаніпаля (зараз Дзяржынскі, а тады Койданаўскі раён), другі — з Барысава. 14 сакавіка поезд з «раскулачанымі» адышоў ад станцыі Лепель. Але ж ці даведаемся мы, калі і колькі такіх паяздоў пайшлі ў сакавіку 30-га з Мазыра, Бабруйска, Слуцка, Оршы, іншых гарадоў і мястэчак? Ці будзе нам калі вядома колькасць пераселеных у 1930—1935 гадах беларускіх сялян?

Вагоны, паводле слоў сведак, былі набіты бітком. Людзі былі на нарах, у праходзе паміж імі, ля буржуйкі. Пра што яны думалі, руплівыя працаўнікі, у якіх знянацку адабралі ўсё, што нажывалася гадамі і потам, якія з-за работы часта не мелі часу паесці, не маглі як след выпасца; пра што яны гаварылі між сабой, — учора яшчэ незнаёмыя, а сёння і на будучае звязаныя адной бядой, адным лёсам і адной дарогай у невядомасць, як, здараецца, не бываюць звязаныя самыя родныя, якім, урэшце, быў для іх дзевяці-дзесяцідзённы (столькі часу ішоў поезд з Беларусі ў Котлас) шлях?..

Плён працы спецперасяленцаў быў відавочны: колькасць высакаякаснага лесу, які пастаўляўся на патрэбы індустрыялізацыі, усё павялічвалася, значна больш пачалі прадаваць яго і за мяжу. Леспрамгасы Котласкага раёна атрымлівалі ўсё новыя і новыя ін'екцыі рабочай сілы. У Беларусі, як і іншых раёнах краіны, ніяк не маглі вынішчыць пад корань «кулацкае племя», выяўлялі ўсё новых і новых кулакоў і падкулачнікаў, таму эшалоны са спецперасяленцамі па маршруту Беларусь — Котлас працягвалі курсіраваць. Відаць, апошняя хваля выса-

ленняў беларускіх сялян у Архангельскі край прыйшла-ся на 1935 год. Толькі цяпер палітыка каланізацыі гэтага рэгіёна вялася больш разумна. Перасяленцам ужо дазвалялася браць з сабой коней, з некаторых раёнаў прывозілі і кароў. Да таго ж людзі прыязджалі на больш-менш абжытыя іх папярэднікамі месцы, а значыць, і фізічныя і маральныя страты яны неслі меншыя.

На 1 студзеня 1941 года ў Архангельскай вобласці знаходзілася 40 066 спецперасяленцаў — 8268 сем'яў. Акурацсты з НКУС палічылі высланых і па нацыянальнасці. Палякаў — 32 828 чалавек, яўрэяў — 11, украінцаў — 1693, немцаў — 81, беларусаў — 4850, іншых — 623.

На жаль, аналагічнай статыстыкі ні за адзін з трыццатых гадоў у архангельскіх архівах мне знайсці не ўдалося. Але я перакананы, што ў зводках за 1930—1933 гады лічба ў графе «беларусы» была б як мінімум на трэць, а то і напалавіну вышэйшай. Што ж датычыцца вялікай колькасці палякаў, якія знаходзіліся ў Архангельскай вобласці ў 1941 годзе, то зразумела, што ім тут дапамог аказацца верасень 1939-га.

Якім чынам апынуліся беларускія сяляне на Поўначы Расіі ў пачатку 30-ых гадоў?

Чым займаліся спецперасяленцы? Як уладкоўвалі свой быт?

Якія народы падзялілі з беларусамі лёс перасяленцаў?

Першы з'езд беларусаў свету

(Мінск, 8—10 ліпеня 1993 г.)

Зварот удзельнікаў з'езда да беларускага народа

Браты і сёстры!

Доўгія і складаныя пуцявіны вялі да паяднання беларускай нацыі, воляю лёсу раскіданай у свеце. Амаль усе еўрапейскія народы ўжо даўно перажылі сваё станаўленне ў якасці нацыянальнага адзінства. Перамогі і страты згуртавалі іх, умацавалі іх сілу і волю ў імкненні да самастойнага жыцця. Беларусы ж усё яшчэ пакутуюць на раздарожжы свайго гістарычнага шляху.

Але надышоў час вырашаць свой лёс. Цяпер альбо ніколі! Беларусь атрымала гістарычны шанц набыць рэальную дзяржаўнасць, самастойнасць, поўны суверэнітэт. І гэты шанц неабходна выкарыстаць.

Мы павінны мабілізаваць усе сілы, каб не толькі адстаяць першыя поступы дэмакратыі, незалежнасці, нацыянальнага адраджэння, але і рушыць далей, да вялікіх зорных здзяйсненняў — адбудовы агульнага Беларускага Дому. Гэтую высокую, наканаваную Богам місію мы здолеем выканаць толькі тады, калі адбудзецца ўсенароднае абуджэнне да свядомага нацыянальнага жыцця, калі вернем сабе гістарычную памяць, якую ў нас адбіралі цэлыя стагоддзі, глыбока ўсвядомім, хто мы ёсць і кім павінны быць у гэтым свеце. Мы можам ажыццявіць гістарычную справядлівасць і назаўсёды замацаваць незалежную Беларусь на карце Еўропы не як геаграфічнае паняцце, а як шанаваную, поўнаўартасную дзяржаву беларускага народа і іншых народаў, што здаўна жывуць на нашай зямлі.

Дасягнуць гэтага можна, толькі аб'яднаўшы сілы беларусаў на Бацькаўшчыне і тых яе адданных дзяцей, што жывуць па-за межамі Беларусі, але захавалі ў сваіх сэрцах любоў да яе. Адолюваючы ўсе перашкоды і нягоды, мы зможам дайсці да жаданай свабоды, зладзіць цывілізаванае, заможнае і культурнае жыццё для сябе і сваіх нашчадкаў.

Жыве наша Бацькаўшчына! Жыве Беларусь!

ЛІТАРАТУРА

- Алексеев Л. В. Полоцкая земля в IX — XIII вв.: Очерки Северной Белоруссии. М., 1966.
- Археалогія і нумізматыка Беларусі. Энцыклапедыя. Мн., 1993.
- Беларусіка — Альбарутэніка. Мн., 1992. Кн. 2; Мн., 1994. Кн. 3.
- Беларуская этнаграфія і фалькларыстыка: Бібліяграф. паказ. (1945—1970). Склад. М. Я. Грынблат. Мн., 1972.
- Біч М. Аб нацыянальнай канцэпцыі і гістарычнай адукацыі ў Рэспубліцы Беларусь // Беларускі гістарычны часопіс. 1993. № 1. С. 15—24.
- Біч М. Дзяржаўнасць Беларусі: станаўленне, страта, барацьба за аднаўленне (IX ст.—1918 год) // Беларуская мінуўшчына. 1993. № 5—6. С. 3—7, 21.
- Бромлей Ю. В., Подольный Р. Г. Создано человечеством. М., 1984.
- Голубеў В. Ф. і інш. Ці ведаеце Вы гісторыю сваёй краіны. Мн., 1994.
- Грыцкевіч В. П. От Немана к берегам Тихого океана. Мн., 1986.
- Грыцкевіч В., Мальдзіс А. Шляхі вялі праз Беларусь. Мн., 1980.
- Даўгяля Зм. Цыганы на Беларусі // Спадчына. 1992. № 4. С. 54—67.
- Думін С. У., Канапацкі І. Б. Беларускія татары: Мінулае і сучаснасць. Мн., 1993.
- Ермаловіч М. І. Старажытная Беларусь. Мн., 1990.
- Живописная Россия. Спб.; М., 1882. Т. 3. (Репринт. изд.: Мн., 1993.)
- Заброцкі Э. Каланізацыйныя перасяленчыя працэсы ў Беларусі ў 20—30-ыя гг. // Беларускі гістарычны часопіс. 1993. № 4. С. 88—91.
- З гісторыяй на «Вы». Мн., 1994. Вып. 2—3.
- Імя тваё «Белая Русь». Мн., 1991.
- Итс Р. Ф. Введение в этнографию. Л., 1974.
- Казлоў Л., Цітоў А. Беларусь на сямі рубяжах. Мн., 1993.
- Кіпель В. Беларусы ў ЗША. Мн., 1993.
- Крыжовы шлях. Мн., 1993.
- Культура беларускага замежжа. Мн., 1993. Кн. 1—2.
- Лабынцаў Ю. А. Старая казка Палесся. Мн., 1993.
- Ластоўскі В. Што трэба ведаць кожнаму беларусу. Мн., 1991.
- Лукашук А. М. Здзек. Мн., 1989.
- Лыч Л. Беларуская нацыя і мова. Мн., 1994.
- Мікалаевіч А. Бежанцы першай сусветнай вайны // Спадчына. 1994. № 3. С. 17—21.
- Музей беларускага народнага мастацтва (Фотаальбом). Мн., 1983.
- Музей старажытнабеларускай культуры: Каталог экспазіцыі. Мн., 1983.
- Найдзюк Я., Касяк І. Беларусь учора і сёння. Мн., 1993.
- Нарысы гісторыі Беларусі. Мн., 1994. Ч. 1; Мн., 1995. Ч. 2.
- Пилипенко М. Ф. Возникновение Белоруссии / Новая концепция. Мн., 1990.

- Помнікі этнаграфіі: Методыка выяўлення, апісання і збірання. Мн., 1981.
- Раманюк М. Ф. Беларускае народнае адзенне (Фотаальбом). Мн., 1981.
- Рогалеў А. Я. Сцежкі ў даўніну. Мн., 1990.
- Сагановіч Г. «Русский вопрос» с точки зрения белоруса // Народная газета. 1993. 30 апр.
- Сахута Е. М., Говор В. А. Художественные ремесла и промыслы Белоруссии. Мн., 1988.
- Сахута Я. М. Фарбы роднай зямлі. Мн., 1985.
- Сачанка Б. Беларуская эміграцыя. Мн., 1991.
- Сіўчык В. Невядомая вайна супраць Беларусі. Мн., 1993.
- Смоліч А. Геаграфія Беларусі. Мн., 1993.
- Сосіс І. Яўрэі на Беларусі // Спадчына. 1992. № 2. С. 75—81.
- Сувалаў А. Вытокі этнагенезу беларусаў // Беларуская мінуўшчына. 1993. № 3—4.
- Сыракомля У. Добрыя весці. Мн., 1993.
- Терешкович П. Русские в Беларуси // Неман. 1992. № 6. С. 164—176.
- Титов В. С. Историко-этнографическое районирование материальной культуры белорусов: XIX — начало XX ст. Мн., 1983.
- Титов В. С. Историко-этнографические регионы в экспозиции Белорусского государственного музея народной архитектуры и быта. Мн., 1982.
- Улашчык М. М. Была такая вёска. Мн., 1989.
- Улащик Н. Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. Мн., 1973.
- Цітоў В. С. Народная спадчына. Гістарычныя шляхі і этнакультурныя стасункі. Мн., 1994.
- Цвікевіч А. «Западно-русизм». Нарысы з гісторыі грамадзкай мывылі на Беларусі ў XIX і пачатку XX ст. Мн., 1993 (2-ое выданне).
- Чаропка В. Імя ў летапісе. Мн., 1994.
- Ширяев Е. Е. Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах. Мн., 1991.
- Шпилевский П. Путешествие по Полесью и Белорусскому краю. М., 1992 (2-е издание).
- Штыхаў Г. Вытокі беларускай дзяржаўнасці // Беларускі гістарычны часопіс. 1993. № 1. С. 25—42.
- Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6-ці т. Мн., 1993—1996. Т. 1—3.
- Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5-ці тт. Мн., 1984—1987.
- Этнаграфія беларусаў: Гістарыяграфія, этнагенез, этнічная гісторыя. Мн., 1985.
- Этнаграфія Беларусі. Энцыклапедыя. Мн., 1989.
- Этногенез белорусов. Тез. докл. Мн., 1973.
- Этнография восточных славян: Очерки традиционной культуры. Мн., 1987.
- Юхо Я. А. Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі. Мн., 1992.

З М Е С Т

Уводзіны	3
Традыцыйна-бытавая культура	6
Асноўныя паняцці ў этнаграфіі	11
Этнагенез беларусаў	19
Беларусь на гістарычных картах	27
Аб паходжанні назвы	40
Этнічная тэрыторыя	44
Гісторыка-этнаграфічныя рэгіёны	55
Падзвінне (Паазер'е)	57
Падняпроўе	71
Цэнтральная Беларусь	88
Панямонне	98
Усходняе Палессе	109
Заходняе Палессе	121
Гістарычная этнаграфія сумежных рэгіёнаў	138
Вільня і Віленскі край	138
Беласточчына	140
Смаленшчына	142
Браншчына	144
Латгалія	146
Беларускае замежжа	148
Этнічны склад насельніцтва Беларусі. Этнічныя групы	160
Рускія	160
Палякі	165
Украінцы	168
Летуісы (літоўцы)	170
Яўрэі	172
Татары	176
Цыганы	179
Дадаткі	185
<i>Ніл Гілевіч. Культура і псеўдакультура</i>	185
Рускі друк канца XIX ст. пра тып беларуса	186
<i>А. Е. Грузинский. Из этнографических наблюдений в Ре- чицком уезде Минской губ.</i>	187
<i>А. Белакоз. Веравызнанне ў нашым рэгіёне</i>	188
<i>У. Конан. Беларускае нацыянальнае адраджэнне</i>	189
Аб рассяленні славянскіх плямён	191

Апісанні сельскай гаспадаркі і народнага быту мясцовымі карэспандэнтамі Рускага геаграфічнага таварыства, на- стаўнікамі народных вучылішчаў у 1872—1873 гг.	193
Беларусы Смаленскай і Чарнігаўскай губерняў	199
Беларусы замежжа	201
Першы з'езд беларусаў свету. Зварот удзельнікаў з'езда да беларускага народа	203
<i>Літаратура</i>	205

Навукова-папулярнае выданне

Цітоў Віктар Сцяфанавіч

ЭТНАГРАФІЧНАЯ СПАДЧЫНА

Беларусь. Краіна і людзі

Рэдактар В. Я. Кудзіна

Мастак І. А. Пракапенка

Мастацкі рэдактар А. А. Жданоўская

Тэхнічны рэдактар Я. С. Шляшынская

Карэктары Р. П. Іваненка, Г. К. Піскунова,

Ю. Ц. Петрыкева

Падпісана да друку з гатовых дыяпазітываў 16.08.2001. Фар-
мат 60×84 $\frac{1}{16}$. Папера афс. № 1. Гарнітура Таймс. Афсетны
друк. Ум. друк. арк. 12,09. Ум. фарб.-адб. 12,55. Ул.-выд. арк.
10,86. Тыраж 3000 экз. Зак.306.

Падатковая льгота — Агульнадзяржаўны класіфікатар
Рэспублікі Беларусь АКРБ 007-98, ч. 1; 22.11.20.400.

Рэспубліканскае унітарнае прадпрыемства «Выдавецтва «Бе-
ларусь» Дзяржаўнага камітэта Рэспублікі Беларусь па друку.
Ліцэнзія ЛВ № 2 ад 31.12.97. 220004, Мінск, праспект Ма-
шэрава, 11.

Дыяпазітывы тэксту падрыхтаваны на Рэспубліканскім уні-
тарным прадпрыемстве «Паліграфічны камбінат імя Я. Ко-
ласа». 220600, Мінск, вул. Чырвоная, 23.

Рэспубліканскае унітарнае прадпрыемства «Мінская фабры-
ка каляровага друку». 220024, Мінск, вул. Каржанеўскага, 20.

Кожны народ
мае ўласную гісторыю
і культурную спадчыну,
якая ўвасобіла
шматвяковыя працоўны вопыт,
духоўныя памкненні
і творчы плён многіх пакаленняў.
Народ заўсёды
быў сапраўдным творцам
і носбітам
нацыянальных традыцый,
якія ён рупліва захоўваў і ўзбагачаў,
перадаючы як святыню
ў спадчыну сваім нашчадкам.
Нягледзячы
на неспрыяльныя гістарычныя ўмовы,
што не раз ставілі беларускі народ
на мяжу генацыду і вынішчэння,
яго традыцыйная культура,
маючы здаровыя карані,
пасля чарговай навалы зноў
і зноў адраджалася на папалішчах
і буйла маладымі парасткамі,
выдзяляючы жыццяздольнасць,
унутраную пружкасць
і багатую
лакальную разнастайнасць.

ISBN 985-01-0372-8

9 789850 103727

B. C. Цімоў

